

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**KUREYŞÎZÂDE MEHMED FEVZİ EFENDİ’NİN TEFSİR
RİSALELERİNİN TAHLİLİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ömer Faruk ARSLAN

**Enstitü Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Enstitü Bilim Dalı : Tefsir**

Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Yunus EKİN

HAZİRAN-2011

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

KUREYŞİZÂDE MEHMED FEVZİ EFENDİ'NİN TEFSİR
RİSALELERİNİN TAHLİLİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ömer Faruk ARSLAN

Enstitü Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Enstitü Bilim Dalı : Tefsir

“Bu tez 10/06/2011 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.”

 Yrd. Doç. Dr. Yunus EKİN Yrd. Doç. Dr. İhsan KAHVECİ Yrd. Doç. Dr. Saim YILMAZ

Jüri Başkanı

- Kabul
 Red
 Düzeltme

Jüri Üyesi

- Kabul
 Red
 Düzeltme

Jüri Üyesi

- Kabul
 Red
 Düzeltme

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Ömer Faruk ARSLAN

10.06.2011

ÖNSÖZ

Kâinata her varlığı hikmet ve vazifeye yaratan yüce Allah, insanoğluna beyan kabiliyeti ve akıl nimeti vermiş ve böylece ona akletme ve düşünme görevini tevdi etmiştir. Onu bu dünya hayatında kendi haline bırakmamış peygamberler göndererek ona yaratılış gayesini ve hayatın anlamını öğretmiştir.

Vahyin yol göstericiliğine tabi olup onu yegâne yol bilen mü'minler kendilerine gelen ilâhî kelâmı her devirde ve her türlü şartta baş tacı etmişler, onun üzerine kafa yormuşlar ve bunun neticesinde arkalarında hem niteliğiyle hem de niceliğiyle zengin bir ilmî mîras bırakmışlardır.

İşte selef-i sâlihînin alın teri ve göz nûru olan bu eserlerin birçoğu gün yüzüne çıkarılmayı beklemektedir. Klasik ilmî mîras ile yetinip günün problemlerine çözüm üretmeyi önemsememek ne kadar yanlış ise bu birikimi görmezden gelmek de o denli yanlıştır. Bu noktada yapılması gereken bu mirası incelemek, değerlendirmek, faydalı yönlerini almak ve böylelikle de bugüne ve yarına geçmişin tecrübeleri üzerinden bakmaktır.

Biz yapmış olduğumuz bu araştırmamızla tefsir tarihinin önemli dönemlerinden birisi olan Osmanlı tefsir mirasının gün yüzüne çıkartılıp ilim dünyasına tanıtılmasına ufak da olsa bir katkı sağlamayı istedik. Bu amaçla 19. yy.'da yaşamış Kuraşîzâde Mehmed Fevzi Efendi'nin sûre tefsiri olarak kaleme aldığı altı risalesini ele aldık. Araştırmamızda Fevzi Efendi'nin hayatı, eserleri, kaynakları ve tefsirde takip ettiği metodu misallerle ortaya koyduk.

Bu araştırmam sırasındaki ufuk açıcı görüşleri ve rehberliği ile desteklerini esirgemeyen danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Yunus EKİN'e teşekkür ederim. Tefsir risalelerini tez konusu yaptığım Fevzi Efendi'yi rahmetle yâd ederim. Bu zahmetli süreçte daima yanımda olan eşime, hayır dualarıyla destek veren anne ve babama teşekkür ederim. Gayret bizden tevfiğ Allah'tandır.

Ömer Faruk ARSLAN

10.06.2011

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	iii
TRANSKRİPSİYON İŞARETLERİ	iv
ÖZET	v
SUMMARY	vi
GİRİŞ	1
BÖLÜM 1: M. FEVZİ EFENDİ’NİN HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ	4
1.1. İsmi ve Ailesi	4
1.2. Doğum Tarihi ve Yeri	4
1.3. Eğitim Hayatı ve Hocaları.....	5
1.4. Memuriyeti.....	6
1.5. Vefatı.....	9
1.6. İlmî Kişiliği ve Eserleri.....	10
BÖLÜM 2: M. FEVZİ EFENDİ’NİN TEFSİR RİSALELERİ	16
2.1. Tefrîcu’l-kalak fî tefsîri sûreti’l-Felak	16
2.1.1. Genel Bilgiler.....	16
2.1.2. Muhteva	16
2.2. Kudsiyyu’l-ferah fî tefsîri Elem Neşrah.....	18
2.2.1. Genel Bilgiler.....	18
2.2.2. Muhteva	18
2.3. Kudsiyyu’l-‘irfân fî tefsîri sûreti’n-Necm mine’l-Kur’ân.....	19
2.3.1. Genel Bilgiler.....	19
2.3.2. Muhteva	20
2.4. Tesyîri’l-fûlk fî tefsîri sûreti’l-Mülk	21
2.4.1. Genel Bilgiler.....	21
2.4.2. Muhteva	21
2.5. Mesîru’l-halâs fî tefsîri sûreti’l-İhlâs	21
2.5.1. Genel Bilgiler.....	21
2.5.2. Muhteva	22
2.6. el-Havâssu’n-nâfi‘a fî tefsîri sûreti’l-Vâkı‘a.....	22
2.6.1. Genel Bilgiler.....	22

2.6.2. Muhteva	23
BÖLÜM 3: M. FEVZİ EFENDİ’NİN TEFSİR RİSALELERİNDEKİ	
KAYNAKLARI.....	25
3.1. Tefsir Kaynakları	25
3.2. Hadis Kaynakları.....	29
3.3. Tasavvuf Kaynakları	30
3.4. Diğer Kaynaklar	32
BÖLÜM 4: M. FEVZİ EFENDİ’NİN TEFSİR RİSALELERİNDEKİ YÖNTEMİ	
VE RİSALELERİN DEĞERLENDİRİLMESİ	34
4.1. Kur’ân İlimleri Yönünden Risalelerin Değerlendirilmesi.....	35
4.1.1. Kırâat İlmi	35
4.1.2. Sebeb-i Nüzûl İlmi	36
4.1.3. Müşkilü’l-Kur’ân İlmi.....	40
4.1.4. Fedâ’ilü’l-Kur’ân İlmi.....	43
4.2. Ayetlerin Tefsir Edilmesi Açısından Risalelerin Değerlendirilmesi	45
4.2.1. Ayetlerin Rivayet Açısından Tefsiri	46
4.2.2. Ayetlerin Dirayet Açısından Tefsiri.....	54
4.3. Diğer İlimler Yönünden Risâlelerin Değerlendirilmesi	59
4.3.1. Fıkıh İlmi	59
4.3.2. Tasavvuf İlmi	62
4.3.3. Kelam İlmi	69
4.4. Takrir Metodu	74
4.5. Kıssalarla Kur’ân Tefsiri.....	75
4.6. Şiir.....	81
BÖLÜM 5: EL-HAVÂSSU’N-NÂFİ’A FÎ TEFSİRİ SÛRETİ’L-VÂKİ’A İSİMLİ	
RİSÂLENİN TRANSKRİPSİYONU	86
SONUÇ.....	104
KAYNAKÇA	107
ÖZGEÇMİŞ.....	114

KISALTMALAR

a.s	: Aleyhisselam
Bk.	: Bakınız
c.	: Cilt
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
h.	: Hicri
H.z.	: Hazretleri
İFAV	: İlahiyat Fakültesi Vakfı
Ktp.	: Kütüphanesi
m.	: Miladi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
M.Ü	: Marmara Üniversitesi
ö.	: Ölümü
TDEA	: Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi
Trc.	: Tercüme eden.
t.y.	: Tarih yok.
s.	: Sayfa
s.a.s	: Sallallahu aleyhi ve sellem
SA.Ü	: Sakarya Üniversitesi
vb.	: Ve benzeri.
y.y.	: Yayın yeri yok
yy.	: Yüzyıl

TRANSKRİPSİYON İŞARETLERİ

Sesli Harfler:

Med işareti	=	^
َ	=	a, e
ُ	=	u, ü
ِ	=	ı, i

Sessiz Harfler:

ء	=	'	ض	=	d, z
ب	=	b, p	ط	=	t
پ	=	p	ظ	=	z
ت	=	t	ع	=	'
ث	=	s	غ	=	ğ, k
ج	=	c, ç	ف	=	f
چ	=	ç	ق	=	k
ح	=	h	ك	=	k
خ	=	h, k	گ	=	g
د	=	d, t	ل	=	l
ذ	=	z	م	=	m
ر	=	r	ن	=	n
ز	=	z	و	=	v
س	=	s	ه	=	h
ش	=	ş	ي	=	y
ص	=	s			

Tezin Başlığı: Kureyşîzâde Mehmed Fevzi Efendi'nin Tefsir Risalelerinin Tahlili**Tezin Yazarı:** Ömer Faruk ARSLAN **Danışman:** Yrd. Doç. Dr. Yunus EKİN**Kabul Tarihi:** 10.06.2011**Sayfa Sayısı:** vi (ön kısım) + 114 (tez)**Anabilimdalı:** Temel İslam Bilimleri **Bilim Dalı:** Tefsir

Bu çalışmada Kureyşîzâde Mehmed Fevzi Efendi'nin sûre tefsiri mahiyetindeki altı risalesi tahlil edilmiştir. Araştırmada 19. yüzyılda yaşayan Fevzi Efendi'nin tefsirdeki kaynaklarını ve yöntemini ortaya koymak, böylece de dönemin tefsir faaliyetleri hakkında araştırmacılara bir örnek sunmak amaçlanmıştır.

Tez giriş ve beş bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde konunun önemi, araştırmanın amacı ve çalışmada takip edilen metod üzerinde durulmuştur.

Birinci bölümde Fevzi Efendi'nin hayatı ve ilmî kişiliği ikinci bölümde tefsir risaleleri incelenmiştir. Üçüncü bölümde müellifin risalelerinde kullanmış olduğu kaynaklar tespit edilmiştir. Dördüncü bölümde takip etmiş olduğu yöntem misallerle ortaya konulmuş, örnek olarak sunulan bu bilgilerin metin karşılaştırmaları yapılmış ve değerlendirilmiştir. Üslûbunun belirgin özellikleri ayrı başlıklar altında incelenmiştir. Beşinci bölümde ise müellifin tefsir risalelerinden “tefsîrî tercüme” olması yönüyle farklılık arz eden Vâkı'a sûresi tefsirinin edisyon kritiğine yer verilmiştir.

Araştırma sonucunda Fevzi Efendi'nin klasik ilmi geleneğe bağlı kaldığı, rivayet ve dirayet tefsirlerinin yöntemlerini iç içe kullanmasına rağmen dirayet ağırlıklı bir yöntem takip ettiği görülmüştür. Ayrıca tasavvufî konulara yer verdiği, halka yönelik yapılacak dersler için kaleme alınması hasebiyle de kıssa ve şiir gibi anlatımı renklendirecek unsurlara çokça yer verdiği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kureyşîzâde Mehmed Fevzi, Sâbık Edirne Müftüsü, el-Havâssu'n-nâfi'a fi tefsîri sûreti'l-Vâkı'a, tefsir risaleleri

Title of the Thesis: The Analysis of Kureyşîzâde Mehmed Fevzi Efendi's Exegesis Pamphlets

Author: Ömer Faruk ARSLAN

Supervisor: Assist. Prof. Dr. Yunus EKİN

Date: 10.06.2011

Nu. of pages: vi (pre text) + 114 (main body)

Department: The Basic Islam Sciences **Subfield:** The Exegesis

In this study Kureyşîzâde Mehmed Fevzi Efendi's six pamphlets which are exegesis are analyzed . In this study it is intended to reveal what the resources and methods of Fevzi Efendi's- who lived in 19th century -on exegesis. Thus it is aimed to create a framework for researchers about commentary activities of the period.

In addition to five chapters this thesis consists of an introduction. In the introduction it is focused on the importance of subject, purpose of the study and method of study.

First part of this thesis shed light on Fevzi Efendi's biographic life. Second part of this thesis focused on to make clear scientific activities, works and exegesis pamphlets of author . In the third chapter, author's resources is described which had been used in his pamphlets. In the forth chapter author's method is enlightened with some examples, also text comparisons were done and assessed. In fifth chapter edition criticize of of Vâkî'a Surah's exegesis took a place which is different from author's exegesis pamphlets with its "intepretive translation" side.

At the end of research it is understood that Fevzi Efendi has strong link to classical scientific tradition. Although he has used method of rewayet and derayat tafseer one within the other it is understood that derayat is dominant to another. Meanwhile it is seen mystical subjects take a place in his book and also he wrote some colorful short stories and poems in order to give some effective lessons to public.

Keywords: Kureyşîzâde Mehmed Fevzi, Edirne former mufti, el-Havâssu'n-nâfi'a fî tefsîri sûreti'l-Vâkî'a, Exegesis pamphlets.

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu ve Önemi

İnsanları doğru yola iletmek için inzâl edilen Kur'ân-ı Kerim'i anlama ve yorumlama faaliyeti, İslam tarihi boyunca kesintiye uğramaksızın devam etmiştir. Bazı dönemlerde İslam coğrafyasının belli bölgelerinde meydana gelen siyasi ve sosyal gelişmeler, o bölgedeki tefsir faaliyetlerini yavaşlatsa da bu alanda günümüze kadar çok sayıda eser kaleme alınmıştır. İslam âlimlerinin tefsir ilmine bu denli önem vermelerinin sebebi, hiç kuşkusuz Kur'ân'ın gereği gibi anlaşılmasına biçtikleri kıymetin bir gereğidir. Çünkü Kur'ân; anlaşılması, üzerinde tefekkür edilmesi ve hayata tatbik edilmesi için Allah Teâlâ'nın kullarına gönderdiği mesajdır. Bu mesajı anlayıp içselleştirmenin yolu ise Kur'ân'ın lafızları, i'câzı, nüzul sebebi, nâsihi mensuhu, muhkem ve müteşâbihi vb. konularının irdelendiği çalışmaların başarısına bağlıdır. Kur'ân'ı, indirildiği çağı ve toplumun genel yapısını bilmeden bugünün şartlarıyla düşünüp anlamaya çalışmak içinden çıkılmaz problemler ortaya çıkaracaktır. Bu nedenle tefsir mirasımızın bu denli geniş ve derin bir birikimi barındırması son derece önemlidir.

İslam dininin fetihler ve ticari seferler vasıtasıyla girip yerleştiği geniş coğrafyada değişik ilim meclisleri kurulmuş, Allah'ın kelamı okunmuş, okutulmuş ve yorumlanmıştır. Bu geniş coğrafyanın en önemli bölgelerinden birisi de şüphesiz Anadolu toprakları olmuştur. Bu topraklarda kurulup, ilâ-yi kelimetullah için mücadele eden Osmanlı devleti de İslam tarihinin önemli bir dönemini oluşturmaktadır. Yüz yıllar süren hakimiyeti süresince İslam'ın halifesini ve mü'minlerin büyük bir kısmını bünyesinde barındıran bu devletin İslamî ilimlerin gelişimi ve devamlılığı açısından da büyük önemi vardır. Tefsir faaliyetlerinin artarak devam ettiği hatta tefsir eğitimi için özel medreselerin kurulduğu bu dönemin aydınlatılması tefsir tarihinin eksik kalan parçalarının tamamlanması anlamına gelecektir. Fakat İslamî ilim geleneğinin önemli bir halkasını teşkil eden dönemin tefsir faaliyetlerinin gün yüzüne çıkarılması için yapılan çalışmalar hala yeterli seviyeye ulaşamamıştır. Kütüphanelerimizde ilim dünyasının istifadesine sunulup tanıtılacak çok sayıda eser bulunmaktadır.

Biz bu araştırmamızda Osmanlı devletinin son döneminde yaşamış, resmi görevleri sebebiyle pek çok İslam beldesini görmüş, gittiği yerlerdeki halkın düşünce ve

yaşantılarına muttalî olmuş ve pek çok eser kaleme almış olan Mehmed Fevzi Efendi'nin sûre tefsiri mahiyetindeki *Tefrîcû'l-kalak fî tefsîri sûreti'l-Felak*, *Kudsiyyü'l-irfân fî tefsîri sûreti'n-Necm mine'l-Kur'ân*, *Tesyîrû'l-fülk fî tefsîri sûreti'l-Mülk*, *Kudsiyyü'l-ferah fî tefsîri sûreti Elem Neşrah*, *Mesîru'l-halâs fî tefsîri sûreti'l-İhlâs*, *el-Havâssü'n-nâfi'a fî tefsîri sûreti'l-Vâkı'a* isimli altı tefsir risalesini konu edindik. Eserleri arasında tefsir ilmiyle ilgili dokuz eserinin varlığından söz etmemize rağmen yukarda isimlerini zikrettiğimiz altı risaleyle konumuzu sınırlandırdık. Çünkü diğer üç eserden birisi Kur'ân'ın aleyhine Mısırlı bir papaz tarafından kaleme alınan *el-Ecvibetü'l-Kur'âniyye 'ale'l-es'ileti'l-Mesîhiyye* isimli kitaba cevap olarak yazılan ve Kur'ân'ın sağlam temellere dayandığını ortaya koyan bir reddiye niteliğindedir. Diğer ikisi ise Kur'ân sûreleriyle ilgili beyitler ve onların şerhini ihtiva etmektedir. Bu özellikleriyle araştırmamızın konusunu teşkil eden sûre tefsirlerinden farklılık arz etmektedirler.

Mehmed Fevzi Efendi'nin söz konusu risaleleri, döneminin tefsir anlayışı hakkında fikir vermesi açısından önemli bir yere sahiptir. Risaleler, müellifin edebî ve tasavvufî kişiliğini yansıtması açısından da önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

Araştırmanın Amacı

Bu araştırmada öncelikli amaç; Fevzi Efendi'nin tefsirdeki kaynaklarını ve yöntemini ortaya koymak, böylelikle de Osmanlı devletindeki tefsir faaliyetleri hakkında bilgi edinmek isteyen araştırmacılara bir örnek sunmaktır. Diğer taraftan, Fevzi Efendi'nin camilerde tertip edilecek Ramazan ayı dersleri için te'lif ettiği bu risalelerin hedef kitlesinin cami cemaati olması sebebiyle dönemin kültürel yapısının anlaşılmasına katkı sağlamak amaçlanmıştır.

Araştırmanın Yöntemi

Araştırma beş bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Fevzi Efendi'nin hayatı ve ilmi kişiliği hakkında bilgi verilmiştir. Hayatı hakkındaki bilgiler sunulurken gerek Fevzi Efendi'nin kendi risalelerinde verdiği bilgilerden gerekse tabakât kitaplarından istifade edilmiş, edinilen bilgiler değerlendirilerek müellifin memuriyeti sırasında görev aldığı şehirler, görev ünvanları ve tarihleri tespit edilmiştir. Te'lif, tercüme ve şerh ettiği

eserler ilgili olduğu ilim dallarına göre kısımlara ayrılmış, basım yeri, tarihi ve eserin dili parantez içerisinde belirtilmiş, içeriği hakkında kısa bilgi verilmiştir.

İkinci bölümde tefsir risâleleri tanıtılmıştır. Tefsir risaleleri tanıtılırken öncelikle eserin dili, sayfa sayısı, te'lif amacı, basım tarihi ve yeri gibi genel bilgiler sunulmuş, ardından başlıca kaynakları, uslûbu ve metodu gibi eserin muhtevasına dair bilgiler verilmiştir.

Üçüncü bölümünde risalelerin kaynakları tespit edilmiş, ilgili olduğu ilim dalının başlığı altında -risalelerde kullanılan isimler de belirtilerek- sıralanmış, bu kaynakların müellifleri vefat tarihleriyle birlikte zikredilmiş ve muhtevaları hakkında bilgi verilmiştir.

Dördüncü bölümde ise öncelikle kırâat, sebab-i nüzûl, müşkilü'l-Kur'ân ve fedâilü'l-Kur'ân gibi ulûmu'l-Kur'ân kapsamına giren ilimler açısından risaleler ele alınıp, bu ilimlerle ilgili genel bilgiler sunulmuş, ardından Fevzi Efendi'nin söz konusu ilimlerle ilgili vermiş olduğu bilgilerden misaller verilmiş, bu bilgilerin metin karşılaştırmaları yapılmıştır. Daha sonra tefsir ilminin önemli sınıflandırmalarından rivâyet ve dirâyet ayrımına değinilmiş, konu ile ilgili misaller sunulmuş, bu açıdan risâlelerin yöntemi değerlendirilip, metin karşılaştırmaları yapılmış, serdedilen rivâyetlerin kaynakları araştırılmıştır. Bu incelemenin ardından Fevzi Efendi'nin ayetlerin tefsirini yaparken yer verdiği fıkıh, tasavvuf ve kelam gibi diğer islâmî ilimlerle ilgili bilgilerden misaller verilmiş, metin karşılaştırmaları yapılmış, ilgili ilim dalının kaynaklarına başvurulmak sûretiyle bu bilgiler değerlendirilip yorumlanmıştır. Ardından Fevzi Efendi'nin takrir metodu, kıssa anlatımı ve şiirle anlatımı zenginleştirme gibi usûbunun dikkat çeken unsurlarına ayrı başlıklar halinde yer verilmiş, her biriyle ilgili misaller sunulmuştur.

Araştırmanın beşinci bölümünde ise, Fevzi Efendi'nin kaleme aldığı, diğer sûre tefsiri risalelerinden “tefsîrî tercüme” olması sebebiyle farklılık arz eden *el-Havâssu'n-nâfi'a fî tefsîri sûreti'l-Vâkı'a* isimli eserin transkripsiyonuna yer verilmiştir. Bu bölümün oluşturulmasında günümüz ilim dünyasında meâl ve meâl ile ilgili problemlerin güncelliğini koruması etkili olmuştur. Transkripsiyonunu verdiğimiz bu risale ile 19. yy.'daki Kur'ân tercümelerinin nasıl ve hangi üslupla yapıldığına dair bir numûne sunulmuştur. Bu bölümde risale hafif transkripsiyon yöntemiyle latinize edilmiş, ayetler numaralandırılmıştır.

BÖLÜM 1: M. FEVZİ EFENDİ’NİN HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ

1.1. İsmi ve Ailesi

Mehmed Fevzi Efendi’nin gerçek adı Mehmed Ali’dir. Fevzî ismi ise genç yaşta çıktığı hac yolculuğu esnasında, İskenderiye’deyken ders aldığı “Trabzonlu ve İbrahim Paşa’nın oğlunun hocası” olarak tanıttığı bir zât tarafından kendisine verilmiştir.¹ Mehmed Fevzi Efendi bu ismi şiirlerinde mahlas olarak kullanmış², zamanla mahlası adının önüne geçerek Mehmed Fevzi ismi ile tanınmıştır.

Mehmed Fevzi Efendi, Edirne’de kaldığı yirmi yıl süresince Kureyşîzâde el-Hâc Mehmed Fevzi Efendi ismi ile tanınmış, Edirne’den ayrıldıktan sonra da eserlerinde, burada îfâ ettiği vazifeye vermiş olduğu değer bir göstergesi olarak, kendisini Sâbık Edirne Müftüsü el-Hâc Mehmed Fevzi ismi ile tanıtmıştır.³

Mehmed Fevzi Efendi, babasının künyesi olan ve kendisinin de pek çok kitabında kullanmış olduğu “Kureyşîzâde” lakabının nereden geldiği konusunda açıklama yapmamıştır. Babasının Kureyş kabilesine mensup bir Arap olduğuna dair kaynaklarda herhangi bir bilgi de mevcut değildir.

Mehmed Fevzi Efendi’nin babası Ahmed Şâkir Efendi, annesi ise Fatma Hanım’dır.⁴ Müellif, bir eserinde ailesinin büyük ve çocuklarının çok olduğunu bildirmektedir.⁵ Fakat bu bilgi haricinde ailesi ile ilgili başka bir bilgiye ulaşamadık.

1.2. Doğum Tarihi ve Yeri

Mehmed Fevzi Efendi, Denizli’nin⁶ eski adı Yârengüme¹ olan Tavas ilçesinde dünyaya gelmiştir. Müellif, *Kudsiyyü’l-ahbâr* adlı eserinde h. 1256 senesinin Ramazan ayında

¹ Mehmed Fevzi, *Temessükü’l-eyyâl*, (y.y., t.y.), s. 29.

² Mehmed Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, (sad. A.Fikri Yavuz-İsmail Özen), İstanbul (t.y.), I, 313; Uzun, Mustafa, “Fevzi Efendi”, *DİA*, İstanbul 1995, XII, 506.

³ Mehmed Fevzi, *Mesîru’l-halâs*, İstanbul h. 1309/m. 1891, s. 2; Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 313; İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, *Son Asrın Türk Şairleri*, İstanbul 1988, I, 413; Bilmen, Ömer Nasûhî, *Büyük Tefsir Tarihi*, İstanbul 1974, II, 762.

⁴ Mehmed Fevzi, *Fihristü’l-âsâr*, (y.y., t.y.), s. 8; İbnülemin, *Son Asrın Türk Şairleri*, I, 413; Okutan, Gülten, “Fevzî”, *TDEA*, Ankara 2004, IV, 59; Pakalın, Mehmed Zeki, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, Ankara 2008, VI, 123.

⁵ Mehmed Fevzi, *Kevâ’ib-i Şi’r u İnşa*, İstanbul, h. 1287/m. 1870, s. 42.

⁶ Fevzi Efendi’nin risalelerinde Denizli yerine Aydın vilâyetinin ismi geçmektedir. Denizli daha önce Aydın’a bağlıyken 1883 yılında Sarayköy, Buldan ve Tavas ilçelerinin bağlanmasıyla bağımsız sancak haline getirilmiş, 1884 yılında Çal ve Acıpayam ilçelerinin katılımıyla Aydın’a bağlı mutasarrıflık olmuş, cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte de il olmuştur. Bk. Öner, Coşkun, *Denizli*, Denizli 1988, s. 20.

(Kasım 1840) henüz on dört yaşındayken İzmir Balıkpazarı Camii'nde tefsîr-i şerîf dersleri verdiğini kaydetmektedir.² Bu bilgiden hareketle müellifin doğum yılının h. 1242 (m. 1826) olduğu anlaşılmaktadır.

Mehmed Fevzi Efendi'nin h. 1242 (m. 1826) yılında doğup h. 1318 (m. 1900) yılında vefat ettiği dikkate alındığında onun II. Mahmûd (1808-1839), Abdülmecîd (1839-1861), Abdülaziz (1861-1876), V. Murâd (1876) ve II. Abdülhamîd (1876-1909) dönemlerinde yaşadığı anlaşılmaktadır.

1.3. Eğitim Hayatı ve Hocaları

Mehmed Fevzi Efendi'nin hayatı ile ilgili kaynaklarda yeterli malumat bulunmamaktadır. Onun hakkındaki malumatı kendi eserlerinin mukaddimelerinde bulmak mümkündür.

Fevzi Efendi ilk tahsiline memleketinde Hâdimî Hacı Saîd Efendi'de başlamıştır. En son hocası da Manisa Müftüsü Evliyâzâde el-Hâc Ali Rıza Efendi'dir (ö. 1881).³ Bu iki hocasının dışında *Fihristü'l-âsâr* adlı eserinde Erzincânî el-Hâc Mehmed Efendi'den de ders aldığını belirtmiştir.⁴ Fakat Erzincânî Mehmed Efendi'den nerede ders aldığına değinmemiştir.⁵

Manisa'ya geçişi hakkında kaynaklarda bilgi bulunmayan Fevzi Efendi, Manisa'da ilim tahsil ettiği dönemde 15 yaşındayken h. 1257'de (m. 1841) hacca gitmek için yola çıktı. Yolculuğu sırasında İzmir'deki Balıkpazarı ve İskenderiye'deki Haseneyn camilerinde ders okuttu.⁶ Ona daha on dört yaşındayken ve henüz icâzeti de yokken ders okutmak için izin verilmesi ne derece başarılı bir öğrenci olduğunun bir göstergesidir. Bu şekilde,

---

¹ Tavas İlçesinin ilk adıdır. Selçuklular döneminde yöreye gelen ilk Türk boyları bu yerin ormanlık ve avlanmaya elverişli olmasından dolayı "birbirlerini seven ve sayan arkadaşların avlandıkları yer" anlamına gelen "Yârengüme" adını vermişlerdir. "Yâren" sözcüğü, Türkçemizde "arkadaş, dost ve can yoldaşı", "güme" sözcüğü de "avcılar tarafından keklik, ördek gibi kuşların avlanması için tertiplenen tuzak yeri" anlamındadır. İlçe kurulmadan evvel, yerinin çok ağaçlık, sulak olduğu ve bol miktarda av hayvanının bulunduğu rivayet edilmektedir. Bk. Yılmaz, Ömer, *Edirne Müftüsü Mehmed Fevzi Efendi*, Ankara 2008, s. 25.

² Mehmed Fevzi, *Kudsiyyü'l-ahbâr*, (y.y.,t.y.), s. 1; *Temessükü'l-eyyâl*, s. 29.

³ Mehmed Fevzi, *Mevhibetü'l-vehhâb*, İstanbul h. 1314/m. 1896, s. 3; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 762; Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 313; İbnülemin, *Son Asrın Türk Şairleri*, I, 413; Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, VI, 123.

⁴ Mehmed Fevzi, *Fihristü'l-âsâr*, s. 8; İbnülemin, *Son Asrın Türk Şairleri*, I, 413.

⁵ Fevzi Efendi'nin hocalarından Hâdimî Saîd Efendi ve Erzincânî Mehmed Efendi hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

⁶ Mehmed Fevzi, *Kudsiyyü'l-ahbâr*, s. 1; *Temessükü'l-eyyâl*, s. 29; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 762.

hem kendisi ilim tahsil ederken aynı zamanda dersler vermesi ilmî kişiliğinin oluşmasında etkili olmuştur. H. 1257-1259 (m. 1841-1843) yılları arasında hac için gittiği Mekke’de kaldığı iki yıl içerisinde hem ilim tahsiline devam etmiş, hem de Arapça takrir ederek tefsir dersleri ve Türkçe olarak da Aliyyü’l-kârî’nin *Menâsikü’l-hacc* isimli eserini okutmuştur.¹

Mekke’de bulunduğu dönemde Nakşîbendî şeyhi Abdullah Efendi’ye intisap ederek manevi ilimlere yönelmiştir.²

Mehmed Fevzi Efendi yaklaşık iki yıl süren hac ve ilim seyahatinin ardından tekrar Manisa’ya dönmüş (h. 1259/m. 1843) ve buradaki tahsilini tamamlayarak Manisa Müftüsü Evliyâzâde el-Hâc Ali Rıza Efendi’den icâzet almıştır.

Mehmed Fevzi Efendi’nin kimden tahsil ettiği bilinmemekle birlikte tahsîli sırasında Arapça’nın yanında Farsça’yı da son derece iyi öğrendiği anlaşılmaktadır. Nitekim Farsça ile *Bülbülistân* adlı manzum ve mensur eser kaleme alması onun bu kabiliyetinin en önemli göstergesidir.

1.4. Memuriyeti

Tahsilini tamamlayarak icâzet alan Fevzi Efendi Manisa’dan sonra Bursa üzerinden İstanbul’a gitmiş ardından da müderrislik³ vazifesi ile Edirne’ye tayin edilmiştir.⁴ H. 1263 (m. 1847) yılından itibaren Edirne’de kaldığı yirmi yıl boyunca ilmi faaliyetlerde bulunmuş, medreseler inşa ettirmiş, kitap te’lif etmiş,⁵ Eski Cami’de *Envârü’t-tenzîl*, *Şifâ-i Şerîf*, *Sahih-i Buhârî*, *Mesnevî*, *Kasîde-i Bürde* okutmuştur.⁶ Bu dönemde okuttuğu öğrencilere iki defa merasimle icâzet vermiştir.⁷

¹ Mehmed Fevzi, *Kudsiyyü’l-Mesnevî*, (y.y., t.y.), s. 1; *Hediyye-i Fevzî*, (y.y., t.y.), s. 27; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 762.

² Mehmed Fevzi, *Temessükü’l-ezyâl*, s. 29; İbnülemin, *Son Asrın Türk Şairleri*, I, 413; Yılmaz, *Edirne Müftüsü Mehmed Fevzi Efendi*, s. 36-38; Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, VI, 123.

³ Osmanlı devletinde Müderris: Medrese ve camide talebeye ders okutan hoca yerinde kullanılan bir tabir. Müderrisler ilk zamanlarda İstanbul’da medreseler sayısınca olduğu halde sonraları sayıları arttığı için Pay-ı taht müderrisleri mevaliye menş’e olmuş ve biri İstanbul, ikincisi Bursa ve Edirne müderrislikleri olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bundan dolayıdır ki son zamanlarda müderris demek yalnızca ders okutan demek değildi. Medreselerin müdürlüğü manasına da gelirdi. Bk. Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1983, II, 598.

⁴ Mehmed Fevzi, *Mevhibetü’l-vehhâb*, s. 3-4.

⁵ Mehmed Fevzi, *Tefricü’l-kalak*, İstanbul h. 1285/m. 1868, s. 3.

⁶ Mehmed Fevzi, *Mevhibetü’l-vehhâb*, s. 4.

⁷ Mehmed Fevzi, *Kudsiyyü’l-Mesnevî*, s. 1.

Ahmed Bâdî Efendi, Fevzi Efendi'nin Edirne'deki son yıllarında Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın desteği ile h. 1278'de (m. 1861) "me'zûn bi'l-iftâ" (fetva vermeye izinli) olduğunu ve h. 1280 Zilkâde'sinde (Nisan 1864) azl edildiğini belirtmektedir.¹ Fakat bu ayrılışın azl yoluyla mı yoksa istifâ yoluyla mı olduğu konusunda kaynaklarda farklı bilgiler mevcuttur. Bu konuyla ilgili kendisi Edirne'de yirmi yıl kaldığını, hatta oraya müftü olduğunu fakat kendisini çekemeyenlerin müdahalesiyle görevden istifâ ettiğini söylemektedir.² Diğer bir risalesinde de "Edirne müftülüğünden bilistifâ Dersâadet'e hicreti âcizânemden..."³ sözü bu durumun bir azl olmadığını göstermektedir. Nitekim Ömer Nasûhî Bilmen de Fevzi Efendi'nin istifâ ederek İstanbul'a döndüğünü söylemektedir.⁴

Müellif Edirne'de yirmi yıl kaldığını belirtmesine rağmen yukarıda naklettiğimiz Ahmed Bâdî Efendi'nin verdiği tarihe göre Edirne'de göreve başlama ve görevden ayrılma tarihi arasında on yedi yıl bulunmaktadır. Görevden istifasının akabinde İstanbul'a döndüğünü belirten Fevzi Efendi'nin Edirne'de beş yıl müftülük görevi yaptığı şeklindeki beyanını⁵ dikkate aldığımızda Edirne'deki vazifesinden ayrılma yılı h. 1283 (m. 1867) olmalıdır. Bu durumda Edirne'de geçirdiğini söylediği yirmi yılı da tamamlanmaktadır.

Fevzi Efendi, Edirne'deki görevinden istifâ ettikten sonra İstanbul'da yeni bir görev verilinceye kadar açıkta kalmıştır. Bir müddet sonra Antalya niyâbetine⁶ atanmıştır.⁷ *Tefricü'l-kalak* adlı eseri ilim tâliplerinin isteği üzerine yazıp h. 1285 (m. 1868) yılının Şaban ayı başlarında Mektebe-i Harbiyye'de bastırmıştır. Bu bilgiden de anlaşılacağı gibi Antalya'daki nâiblik vazifesi fazla uzun sürmemiş tekrar İstanbul'a dönmüştür.

Fevzi Eendi İstanbul'a döndükten sonra Osmanlı coğrafyasının birçok noktasında nâiblik görevine tayin edilmiştir. Gittiği bölgelerin âlimlerini ve halkını yakından

¹ Ahmed Bâdî Efendi, *Riyâz-ı Belde-i Edirne*, Beyazıt Ktp., No: 10392, II, 215.

² Mehmed Fevzi, *Tefricü'l-kalak*, s. 3.

³ Mehmed Fevzi, *Nücûmu'l-ihidâ*, İstanbul h. 1315/m. 1897, s. 7.

⁴ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 762.

⁵ Mehmed Fevzi, *Feyzü'l-cârî*, (y.y., t.y.), s. 9-10.

⁶ Osmanlı devletinde Nâib: Şerî mahkemelerin hâkimlerine verilen unvandır. Kadı yerine kullanılırdı. Nâib tabiri nâiblerin Anadolu ve Rumeli kazaskerlerinin niyâbetini (vekilliğini) yapmalarından dolayı idi. Esas itibarıyla Rumeli vilâyetlerinin kadısı "Rumeli Kazaskeri", Anadolu vilâyetlerinin kadısı da "Anadolu Kazaskeri" idi. Kazaskerler İstanbul'da otururlar, taşralara kendilerine vekalet etmek üzere birer vekil gönderirlerdi. İşte bu vekillere "nâib" denirdi. Pakalın, *Osmalı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, 644.

⁷ Mehmed Fevzi, *Tefricü'l-kalak*, s. 3.

tanımış, bir yandan da ilmi faaliyetlerine devam ederek bölgenin ihtiyacına göre eserler kaleme almıştır.

Fevzi Efendi'nin Antalya'daki niyâbetinden sonra görev yapmış olduğu şehirleri ve görev yıllarını, İstanbul Müftülüğü Şerî Siciller Arşivi 893 numarada kayıtlı hizmet çizelgesi, Ahmed Bâdî Efendi'nin *Riyâz-ı Belde-i Edirne* adlı eseri ve müellifin kendi eserlerinden yola çıkarak kronolojik olarak şu şekilde sıralayabiliriz:

Antalya'daki görevinden h. 1284 (m. 1867) yılında ayrıldıktan sonra bir müddet İstanbul'da açıkta kalmış, h. 1286 (m. 1869) yılında Tırnova'da nâiblik vazifesine başlamıştır. Tırnova nâibliği ünvanıyla Mostar'da da görev yapan Fevzi Efendi, otuz altı ay sürdüğünü söylediği bu görevinden h. 1289 (m. 1872) tarihinde ayrılmıştır.¹ Aynı yıl Hersek nâibliğine atanmış, buradan da h. 1290 (m. 1873) yılında ayrılmıştır.² H. 1291 (m. 1874) tarihinde Ankara nâibliğine tayin edilmiş, Tırnova'da yazmaya başladığı *Ğarîsetü't-tûbâ* isimli eserini burada tamamlamıştır.³ Ankara'daki bu vazifesi de h. 1293 (m. 1876) yılında sona ermiş ve o yıl Halep niyâbetine atanmıştır. Ankara'dan Halep'e tayininde bir takım kişilerin kendisini çekemeyip haset etmeleri etkili olmuştur. Halep'teki görevinden h. 1295 (m. 1878) yılında ayrılmıştır.⁴ Bu vazifesinden döndükten sonra iki yıl İstanbul'da açıkta kalmış, h. 1297 (m. 1880) yılında Kudüs niyâbetine tayin edilmiştir. Burada iki yıl kalan Fevzi Efendi görevinin birinci yılında İnşirah sûresi tefsirini, ikinci yılında da Necm sûresi tefsirini kaleme almıştır.⁵ Bu vazifesinden de h. 1300 (m. 1882) tarihinde ayrılmıştır.⁶ İstanbul'a döndüğünde Fatih camiinde Ramazan dersleri tertip eden Fevzi Efendi, *Tesyîrü'l-fülk* isimli Mülk sûresi tefsirini bu yıl kaleme almıştır. Kudüs'ten döndükten bir müddet sonra h. 1301 (m. 1883) yılında Kayseri nâibliğine getirilmiş, h. 1303 (m. 1885) yılında da bu görevden ayrılmıştır.⁷ H. 1304 (m. 1886) yılında Bitlis niyâbetine tayin edilmiştir.⁸ Mesîru'l-halâs isimli İhlas sûresi tefsirini bu görevi sırasında kaleme almış, h. 1305 (m. 1887) yılında

---

¹ Mehmed Fevzi, *Karesi Gazetesi*, 10 Cemâziyelâhir 1305, sayı: 98, s. 12; Ahmed Bâdî, *Riyâz-ı Belde-i Edirne*, II, 215.

² Ahmed Bâdî, *Riyâz-ı Belde-i Edirne*, II, 215.

³ Mehmed Fevzi, *Ğarîsetü't-tûbâ*, İstanbul h. 1292/ m. 1875, s. 3.

⁴ Mehmed Fevzi, *Tezkîr-i diyânet*, (y.y., t.y.), s. 3; Ahmed Bâdî, *Riyâz-ı Belde-i Edirne*, II, 215; Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, VI, 123.

⁵ Mehmed Fevzi, *Kudsiyyu'l-'irfân*, İstanbul h. 1304/m. 1886, s. 2.

⁶ Mehmed Fevzi, *Kudsiyyu'l-ferah*, (y.y., t.y.), s. 2; Ahmed Bâdî, *Riyâz-ı Belde-i Edirne*, II, 215.

⁷ Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, VI, 123; Ahmed Bâdî, *Riyâz-ı Belde-i Edirne*, II, 215.

⁸ Mehmed Fevzi, *Miftâhu'l-merâm*, İstanbul h. 1306/ m. 1888, s. 2, 144.

Bitlis'ten Balıkesir (Karesi) nâibliğine atanmıştır.¹ H. 1306 (m. 1888) yılında Medine mevleviyetine² tayin edilmiş,³ bir yıl süren bu görevinin ardından yirmi üç yıllık ayrılıktan sonra tekrar Edirne'ye İstanbul pâyesini ünvânıyla nâib olarak atanmıştır.⁴ Edirne'deki bu görevi de iki yıl sürmüş h. 1310 (m. 1892) tarihinde Anadolu Kazaskerlik Pâyesini almıştır.

Fevzi Efendi'nin memuriyeti ile ilgili ayrıntılı araştırma yapan Ömer Yılmaz, Osmanlı arşivlerinden aldığı resmi yazışmalara dayanarak Fevzi Efendi'nin h. 1310 (m. 1892) yılında "Anadolu Kazaskerlik" payesini, daha sonra da "Rumeli Kazaskerliği" payesini aldığını belirtmektedir.⁵

İbnülemin Mahmud Kemâl, Fevzi Efendi'nin Osmanlı coğrafyasının farklı bölgelerinde görev yaptıktan sonra İstanbul'a Rumeli Kazaskeri olarak döndüğünü, ömrünün son yıllarında Şeyhülislâmlık beklentisi içinde olduğunu belirtmektedir.⁶

1.5. Vefatı

Osmanlı Devletinin değişik coğrafyalarında görev yaptıktan sonra İstanbul'a dönen Mehmet Fevzi Efendi 28 Rebûlâhir 1318'de (24 Ağustos 1900) yetmiş dört yaşındayken, Fatih Karagümrük'teki evinde vefat etmiş ve Fatih Camii hazîresine defnedilmiştir.⁷

¹ Karesi Gazetesi, 9 Recep 1305, sayı: 102.

² Osmanlı devletinde Mevleviyet: Osmanlı ilmiye teşkilâtında yüksek dereceli kadılıklar için kullanılan bir terim. Osmanlılar'da pâyitaht olan Bursa, Edirne ve İstanbul gibi şehirlerle Balkanlar'da Anadolu'da ve Osmanlı idaresinde bulunan çeşitli arap topraklarında yer alan, gerek stratejik gerekse nüfus ve kültür bakımından önde gelen büyük şehirler yönetim ve halkın güvenliği açısından önem arzettiğinden buraların adlî (kazâî) idaresinin başına tecrübeli ulemâ gönderilir ve bu kadılıklar mevleviyet olarak anılırdı. Haremeyn mevleviyetine dâhil kadılıklar statü bakımından en yüksek kadılıklardı. Bk. Unan, Fahri, "Mevleviyet", *DİA*, XXIX, 467.

³ Mehmed Fevzi, *Tuhfe-i Fevzi*, İstanbul h. 1306/ m. 1888, s. 48; Ahmed Bâdî, *Riyâz-ı Belde-i Edirne*, II, 215; Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, VI, 123.

⁴ Mehmed Fevzi, *Câmi 'u's-salavât*, İstanbul h. 1308/ m. 1890, s. 3.

⁵ Yılmaz, *Edirne Müftüsü Mehmed Fevzi Efendi*, s. 48.

⁶ İbnülemin, *Son Asrın Türk Şairleri*, I, 413; Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 313; Okutan, "Fevzi", *TDEA*, s. 59; Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, VI, 123; Ahmed Bâdî, *Riyâz-ı Belde-i Edirne*, II, 215.

⁷ Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 313; İbnülemin, *Son Asrın Türk Şairleri*, I, 413; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 762; Uzun, "Mehmed Fevzi Efendi ve Mevlidleri", *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 33 (2007/2), s. 93. Bağdatlı İsmail Paşa, *Hadiyyetü'l-ârifîn*, İstanbul 1955, II, 396; Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, VI, 123.

1.6. İlmî Kişiliği ve Eserleri

Henüz tahsil yıllarındayken çeşitli vesilelerle dersler okutmaya başlayan Fevzi Efendi'nin Arapça, Farsça ve Türkçe gibi dînî ilimlerin üç önemli dilini şiir yazabilecek derecede iyi bildiği, telif etmiş olduğu eserlerden anlaşılmaktadır. Onun öğrenciliği sırasında başlayan öğreticiliği icâzet aldıktan sonra da resmi görev olarak devam etti. Memuriyeti sırasında bir yandan vazifesini ifa ederken diğer taraftan tasavvuf, tefsir, kelim, fıkıh, ahlak, siyaset ve edebiyat sahasında tespit edilebildiği kadarıyla yetmiş beş eser kaleme almıştır.

a. Tefsir ilmiyle ilgili eserleri:

Müellifin te'lif ettiği eserlerden dokuzu tefsir ilmi ile alakalı olup, bunlardan altısı sûre tefsiridir. Bu eserler:

1. *Tefrîcü'l-kalak fî tefsîri sûreti'l-Felak* (Arapça, İstanbul, 1285).
2. *Kudsiyyü'l-'irfân fî tefsîri sûreti'n-Necm mine'l- Kur'ân* (Arapça, İstanbul, 1304).
3. *Tesyîrü'l-fülk fî tefsîri sûreti'l-Mülk* (Arapça, İstanbul, 1307).
4. *Kudsiyyü'l-ferah fî tefsîri sûreti Elem Neşrah* (Arapça, y.y., t.y.).
5. *Mesîru'l-halâs fî tefsîri sûreti'l-İhlâs* (Arapça, İstanbul, 1309).
6. *el-Havâssü'n-nâfi'a fî tefsîri sûreti'l-Vâkı'a* (Türkçe, İstanbul, 1313).
7. *Nücümü'l-ihtidâ fî rücumî'l-a'dâ* (Türkçe, İstanbul, 1315): Bu risaleyi te'lif etmesine Mısır'da bir papaz tarafından Kur'ân-ı Kerim aleyhine kaleme alınan *el-Ecvibetü'l-Kur'âniyye 'ale'l-es'ileti'l-Mesîhiyye* adlı kitap sebep olmuştur.
8. *Kudsiyyü'l-mesnevî* (Arapça, y.y., t.y.): 343 beyitten oluşan bu manzumenin her üç beyiti bir sûreye işaret etmektedir. Sayfa kenarlarında sûreler belirtilmiştir.
9. *el-Ünsü'l-ma'nevî fî şerhi Kudsiyyi'l-mesnevî* (Arapça, İstanbul, 1300): Bir önceki Kudsiyyü'l-mesnevî'nin şerhidir.

b. Kelam ile ilgili eserleri:

1. *el-Cemâlü'd-deyyânî 'ale'l-Celâli'd-Devvânî* (Arapça, İstanbul, t.y.): Celâleddin ed-Devvânî'nin, Adudüddin el-Îcî'nin *el-'Akâ'idü'l-'Adudiyye*'sine yazdığı şerhin hâşiyesidir.

2. *Kenzü'l-ferâ'id fî şerhi'r-risâleti'l-'Adudiyye mine'l-'Akâ'id* (Arapça, İstanbul, 1305).

c. İbadetler ile ilgili eserleri:

1. *Rûhu's-salât* (Türkçe, İstanbul, 1318): Halka hitaben yazdığı bu risalede namazda okunan bazı sûre ve duâların manâlarını vermektedir.

2. *Câmi'u's-salavât* (Türkçe, İstanbul, 1308): Eserde farz, vacip ve nafil namazların mahiyeti, ne zaman ve nasıl kılınacağı anlatılmıştır.

3. *Hakikatü'l-hürriyye* (Türkçe, İstanbul, t.y.): Yaşadığı dönemde ibadetlerini ihmal eden kimselere nasihatlerde bulunduğu risalesidir.

4. *'ÿânü'l-mesâlik fî beyâni'l-menâsik* (Türkçe, İstanbul, 1307, 2.baskı): Hac ibadetinin yapılışına dair kaleme aldığı risalesidir.

5. *Seyfü'l-cihâd fî nasri'l-'ibâd* (Türkçe, İstanbul, 1294): Cihadın önemini vurgulayan bir risaledir. Halkı 93 harbi olarak bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşına katılmaya teşvik için yazılmıştır.

6. *Mevhibetü'l-vehhâb fî ta'bîrâti'l-erkâb ve münâcâti rabbi'l-erbâb* (Türkçe, İstanbul, 1314): Vaazların başında ve sonunda, çeşitli toplantı ve merasimlerde okunacak duaları ihtiva eden bir kitaptır.

7. *Hediyetü's-sülehâ* (Türkçe, İstanbul, t.y.): Dua mahiyetindeki ayet ve hadislerin tercümelerini ihtiva etmektedir.

8. *İbtihâl* (Arapça, y.y., 1307): Günlük virdler şeklinde sıralanmış arapça dualardan oluşmaktadır.

9. *Vesîle-i Saâdet-Ta'bîrât-ı Hasene-i Esmâ-i İlâhiyye ve'n-nebeviyye* (Türkçe, y.y, t.y.).

10. *Hazînetü'l-hutabâ'* (Arapça, İstanbul, 1294): Yetmiş bir hutbe ve bazı dua metinlerini ihtiva etmektedir.

11. *İsbâtü'l-muhassenât li-tilâveti mevlidi seyyidi's-sâdât* (Türkçe, İstanbul, 1314): Mevlid okutmanın fazileti anlatılmaktadır.

d. Ahlâk ile ilgili eserleri:

1. *Hadâ'ik-ı Hamîdiyye Nâm Ahlak Risâlesi* (Türkçe, y.y., t.y.).

2. *Tezkîr-i Diyânet ve Tenkîr-i Hiyânet* (Türkçe, y.y., t.y.): Eserde dine uygun yaşamanın gerekliliği ve ona karşı çıkmanın kötülüğü anlatılmaktadır.

3. *İhtârü'l-ahyâr* (Türkçe, y.y., t.y.): Müellif bu risalesinde tesettür, açık saçık gezmenin fert ve topluma verdiği zararlar, kadınlara, erkeklere ve idarecilere düşen görevlerden bahsetmektedir.

4. *Üssü'l-intizâm* (Türkçe, y.y., t.y.): Dini duyguları zayıf kimselerle arkadaşlık etmenin zararlarından söz edilmektedir.

5. *Tesliyetü'l-mahsûdîn* (Türkçe, y.y., 1314): Hasedin zararlarını anlatmak ve kendisi gibi haset yüzünden sıkıntı çekenleri teselli etmek için yazmıştır.

6. *en-Nesâyihu'l-Fevziyye fi'l-ed'îye ve'l-medâyihî's-seniyye* (Türkçe, y.y., t.y.): Müellif bu risalesinde ulu'l-emre itaat üzerinde durmuş, II. Abdülhamid'e itaat edilmesini gerektiğini vurgulamıştır.

7. *Zübdetü'l-âsâr ve 'umdetü'l-efkâr* (Türkçe, y.y., t.y.): Bu eser de bir önceki gibi II. Abdülhamid'in mü'minlerin halifesi olduğu vurgu yapmış, ona itaat etmenin gerekliliğini dile getirmiştir.

e. Tasavvuf ile ilgili eserleri:

1. *'Aynü'l-hakîka fî râbitati't-tarîka* (Türkçe, y.y., t.y.): Risalede tasavvuftaki rabîta konusu ayet ve hadislerle açıklanmıştır.

2. *Nihâyetü'l-iktidâr li'l-evliyâi'l-kibâr* (Türkçe, y.y., t.y.): Kerâmeti inkar edenlere cevap olarak kaleme alınmıştır.

3. *Tahrîrû'l-murâd fî def'î't-ta'n ve'l-fesâd fî hakkı Muhyiddîn el-Arabî* (Balıkesir, 1306).

4. *et-Tefrîd fî tercemeti't-Tecrîd* (Türkçe, İstanbul, 1285): Ahmed el-Gazzâlî'nin *et-Tecrîd fî tercemeti't-tevhîd* adlı eserinin tercümesidir.

5. *Temessükü'l-ezyâl min sâdâti'r-ricâl* (y.y., t.y.): Ünlü mutasavvıfların kerâmet ve menâkıbından bahsetmektedir.

f. Edebî eserleri:

1. *Kasîde-i Kudsiyye* (Arapça, İstanbul, 1307): Sahih-i Buhârî'den seçilen kırk hadisin her biri için Arapça bir beyitin yer aldığı bir risaledir.

2. *el-'Atıyyetü'l-kuddûsiyye 'ale'l-Kasîdeti'l-kudsiyye* (Arapça, y.y., t.y.): Bir önceki eserin şerhidir.

3. *Kasîde-i Medeniyye* (Arapça, İstanbul, 1307): Hz. Peygamber'i öven elli beş beyitlik bir kasidedir.

4. *el-Hasîdetü'n-nebeviyye fî şerhi'l-Kasîdeti'l-Medeniyye* (Arapça, İstanbul, 1307).

5. *Kasîde-i 'Ulyâ* (Arapça, y.y., t.y.): 167 beyitten müteşekkil bir manzumedir.

6. *Ğarîsetü't-tûbâ şerhu'l-Kasîdeti'l-'ulyâ* (Arapça, İstanbul, 1292).

7. *Miftâhu'n-necât* (İstanbul, 1284): Eserde Bûsirî'nin *Kasîdetü'l-bürde*'sinin Türkçe, Arapça ve Farsça tahmîsi yapılmış ve Arapça aslın tercümesi verilmiştir.

8. *Fethu'l-verde şerhu'l-Bürde* (Arapça, y.y., t.y.).

9. *Tuhfe-i Fevzî Nâm Lugat-ı Arabiyye-i Manzûme* (Türkçe, İstanbul, 1306): Her beyitte Arapça bir kelimenin Türkçe karşılığının verildiği bir sözlüktür.

10. *Kudsiyyü'l-minhâc fî icmâli bahsi'l-mi'râc.* (Arapça, y.y., t.y.)

11. *Bülbülistân* (Farsça, İstanbul, 1310): Cennetin sekiz makamının tanıtıldığı sekiz bölümden oluşmaktadır. Çeşitli hikâye ve manzumeleri içermektedir.

12. *Müntehabât-ı Dîvân-ı Fevzî* (y.y., t.y.): Müellifin divanından seçtiği Arapça, Farsça ve Türkçe münâcât ve na'atlardan ibârettir.

13. *et-Te vessülâtü'l-Fevziyye fi'n-nu'ûti'n-nebeviyye* (y.y., 1303): Eser Arapça, Türkçe ve Farsça na'tlardan meydana gelmektedir.

14. *Hediyye-i Fevzî* (y.y., t.y.): İlâhi ve na'tlardan oluşmaktadır.

15. *Tercî-i Bend* (Türkçe, y.y., t.y.): Şeriat ve dine bağlılık konusunun işlendiği altışar mısradan oluşan on beş bentlik bir manzumedir.

16. *Kudsiyyetü'l-ahbâr fi mevlidi Ahmedi'l-muhtâr* (Türkçe, y.y., t.y.): Yüz yetmiş dört beyitten oluşan bir mevlidir.

17. *İcmâlû'l-ke lâm fi mevlidi'n-nebî aleyhi's-selâm* (Türkçe, İstanbul, 1310): Seksen yedi beyitten oluşmaktadır.

18. *Kudsiyyü's-sirâc fi nazmi'l-mi'râc* (Türkçe, y.y., t.y.): Yüz seksen üç beyitten müteşekkil bir mi'râciyedir.

19. *Envârü'l-kevâkib fi leyleti'r-Regâ'ib* (Türkçe, İstanbul, 1316): Yüz on iki beyitten oluşmaktadır.

20. *Kevâ'ib-i Şi'r u İnşâ* (İstanbul, 1287): Eser Türkçe, Arapça ve Farsça münâcât ve na'tlardan sonra padişah'tan başlayarak bürokratik sırayla hazırlanmış arzuhallerden oluşmaktadır.

21. *Revâiyihü'l-fevâ'id fi senâiyihî'l-medâyah* (Türkçe, y.y., t.y.): Münâcât, na't ve ilahilerden oluşmaktadır.

g. Arapça ve Mantık ile ilgili tercüme ve şerhleri:

1. *Fethü'l-ğınâ fi şerhi'l-Binâ* (İstanbul, 1307).

2. *Miftâhu'l-merâm fi ta'rîfi ahvâli'l-ke lîme ve'l-ke lâm* (İstanbul, 1306).

3. *Seyfü'l-ğullâb 'alâ Muğni't-tullâb* (İstanbul, 1284).

4. *Hulâsatü'l-mîzân* (İstanbul, 1307): Manrık ilmiyle ilgili bu eser Fenârî şerhidir.

5. *Lem'u'l-fevâ'id fi ta'rîfâti'l-ulûm ve'l-kavâ'id* (y.y., t.y.).

6. *Teşvikü's-sıbyân* (Türkçe, İstanbul, 1284).

Fevzi Efendi'nin bu eserlerden hariç *Mihekkü'z-zeheb fî tecribeti müdde'i'l-ilm ve'l-edeb* (Türkçe, y.y., t.y.) adıyla bir imtihan risalesi, *el-Feyzü'l-cârî fî ta'rîfi'l-Beyzâvî ve'l-Buhârî* (Türkçe, y.y., t.y.) adıyla Beyzâvî ve Buhârî'nin hayatını anlatan risalesi, kendi eserlerini tanıtmak için yazdığı *Fihristü'l-âsâr* (Türkçe, y.y., t.y.) adlı risalesi ve Esîruddin el-Ebherî'nin *Îsagoci fî'l-Mantık* isimli eserine yazmış olduğu *Fethu'r-râci fî şerhi'l-Îsagoci* (Arapça, y.y., t.y.) adlı şerhi bulunmaktadır.

Fevzi Efendi'nin nüshasına ulaşamadığımız eserleri ise şunlardır: *Mecmû'atü't-tercî'ât*, *Dîvan-ı Fevzî*, *Dürerü'l-bihâr*, *el-Yevâkît ve'l-cevâhir Tercümesi*, *Şerhu'l-Kasîdeti'l-kâfiye li-Hazreti Ali kerremallahu vecheh*, *Tebyîn-i Hakîkat*, *Tenvîru'l-ma'nevî Tanzîrü'l-Mesnevî*, *Tezhîb fî şerhi evâ'ili't-Tehzîb*, *Sünûhât-ı Kudsiyye*, *Mecmû'atü't-tercî'ât*, *Kudsiyyü'l-kelâm fî mevlidi'n-nebî 'aleyhi's-selâm*.

BÖLÜM 2: M. FEVZİ EFENDİ’NİN TEFSİR RİSALELERİ

Fevzi Efendi’nin tefsir ilmi ile ilgili dokuz risalesi bulunmakla birlikte, araştırmamızı sûre tefsirleri mahiyetindeki altı risale ile sınırlandırdık.. Çünkü diğer üç eserden birisi Kur’ân’ın aleyhine Mısırlı bir papaz tarafından kaleme alınan *el-Ecvibetü’l-Kur’âniyye ‘ale’l-es’ileti’l-Mesîhiyye* isimli kitaba cevap olarak yazılan ve Kur’ân’ın sağlam temellere dayandığını ortaya koyan bir reddiye niteliğindedir. Diğer ikisi ise Kur’ân sûreleriyle ilgili beyitler ve onların şerhini ihtiva etmektedir. Bu özellikleriyle araştırmamızın konusunu teşkil eden sûre tefsirlerinden farklılık arz etmektedirler. Sûre tefsiri risaleleri; Felak, İnşirah, Necm, Mülk, Vâkı‘a ve İhlâs sûrelerinin tefsirlerini ihtiva etmektedirler. Bu bölümde risalelerin basım tarihlerine göre tanıtımı yapılacaktır.

2.1. Tefrîcu’l-kalak fî tefsîri sûreti’l-Felak

2.1.1. Genel Bilgiler

Basım tarihinden anladığımız kadarıyla Fevzi Efendi’nin kaleme alıp bastırıldığı ilk tefsir risalesidir. Eserin dili Arapça olup, yüz sayfadan oluşmaktadır. Baş kısmında fihrist bölümü mevcuttur.

Mehmed Fevzi Efendi, risalenin başlangıcında Antalya’daki nâiblik (kadılık) vazifesinden İstanbul’a döndükten sonra talebelerin kendisinden Ramazan ayında tefsir dersi olarak icrâ edilecek, bilinmeyen kelimelerden uzak olan ve kolay anlaşılır bir eser kaleme almasını istediklerini, bunun üzerine bu risaleyi yazdığını ifade etmektedir.¹

Bu risale Mektebe-i Harbiyye’de Şaban ayının ilk günü h. 1285’de (17 Kasım 1868) basılmıştır.²

2.1.2. Muhteva

Hamdele ve salvele ile risaleye başlayan müellif, hayatı hakkında yaklaşık bir sayfalık bilgi verdikten sonra eseri yazma sebebini açıklamıştır. Sonra sûrenin sebeb-i nüzûlü, nüzul yeri ve ayet sayısı hakkında bilgi vermiştir.

Genel bir konu olarak vahyin keyfiyeti, geliş şekilleri ve vahiy esnasında ortaya çıkan durumlara değinen müellif, sihir konusundan da bahsetmiştir. Sûrenin beş ayeti

¹ Mehmed Fevzi, *Tefrîcu’l-kalak*, s. 3.

² Mehmed Fevzi, *Tefrîcu’l-kalak*, s. 100.

olduğundan hareketle bu ayetleri okuyan kimsenin beş şeyden -insanlar, cinler, nefis, şeytan ve hastalıktan- korunacağını söylemiş her bir maddenin şerri ile ilgili bilgi vermiştir. Müellif ayrıca, elin, ayağın, gözün, kulağın, kalbin, rabbânî cezbe ehlinin ve dilin Allah'ı nasıl tesbih ettiklerinden bahsetmiş, şükür, gece namazı, haşyet, Hz. Nuh'un gemisi, Kâbe'nin inşası, hac ibadetinin fazileti, takva, cennet ve cehenem ehli, korkudan Allah'a sığınma, Hz. İbrahim'in Nemrud ile tartışması, iyiliği emredip, kötülükten yasaklama, zulme uğrayanı koruma, geceleri zararlı hadiselerin çokça vuku bulması, Hz. Peygamber'e (s.a.s) karşı duyulması gereken muhabbet, kadınlardan gelecek zararlar, bazı kadın velilerin hatırlatılması, hasedin, hasetçinin, gıybetin, riyanın kınanması, haram ve helal gibi muhtelif konulara ayetler arasında değinmiştir. Risalenin baskısında sayfa kenarlarına metinde işlenen konunun başlığı yazılmıştır.

Fevzi Efendi bu risalesinde sık sık İmam Bûsîrî ve Feriduddin Attar'dan şiirler nakletmiş, ardından "ya'nî" diyerek bu beyitlerin Arapça açıklamalarına yer vermiştir. Risale bu özelliği ile yazarın diğer tefsir risalelerinden farklılık arz etmektedir.

Risalede çokça yararlandığı kaynaklar kendi ifadesiyle şunlardır: "Bu kitabı talebeler için Allah'ın yardımı ve inâyetiyle Beyzâvî, Rûhu'l-beyân, Şeyhzâde, Buhârî, Kastalânî, Şifâ-i Şerîf ve bazı tarih ve vaaz kitaplarından topladım ve onu *Tefricu'l-kalak fi tefsiri sûreti'l-Felak* diye isimlendirdim."¹

Müellif, az da olsa lugavî anlam, sarf ve nahiv konularına değinmiş, ayetin tefsirinde diğer ayetlerden, hadislerden, sahabe ve tabiûn kavillerinden istifade etmiş, sık sık tasavvuf ehlinin menkıbelerine, geçmiş ümmetlerin ve peygamberlerin kıssalarına risalede yer vermiştir.

Bazen fikhî konulara değinen müellif, sorulması muhtemel sualleri takrir yoluyla ele almıştır.

Eserin son kısmında sûrenin faziletine dair rivayetlere yer vermiş, Felak ve Nâs sûrelerinin İbn Mesud'un mushafında olmaması konusuna değinmiş, risalenin ders olarak okutulurken öncesinde okunacak bir mukaddime ile sonunda okunacak bir dua ile risaleyi bitirmiştir.

---

¹ Mehmed Fevzi, *Tefricu'l-kalak*, s. 3.

2.2. Kudsiyyu'l-ferah fî tefsîri Elem Neşrah

2.2.1. Genel Bilgiler

Mehmed Fevzi Efendi'nin sûre tefsîri olarak kaleme aldığı altı risaleden birisi olan *Kudsiyyu'l-ferah fî tefsîri Elem Neşrah*, İnşirah sûresinin tefsîridir. Eserin dili Arapça olup, elli sayfadır. İlk sayfası eserin fihristidir.

Müellif, risalenin baş kısmında bu eseri yazma nedenini şu şekilde açıklamaktadır: “Yirmi sene boyunca öğrencilerle meşgul olup, iki defa da icâzet verdim. Fakat nerede bulunursam bulunayım –Mısır, İskenderiye ve Mekke’de dahi- kırk bir sene boyunca Ramazan aylarında halka ders vermeyi terk etmedim. Bu yıl yani 1297’de (1880) Kudüs-i Şerif’te şer‘iyye nâibi ve reîs-i nizamiyye idim. Mescid-i Aksâ’da aynı şekilde ders yapmak istedim ve Rabbim Kur’ân sûrelerinden Elem Neşrah (İnşirah) sûresi ile başlamamı bana ilham etti. Kadir gecesine kadar Ramazan’ın her günü sûreden bir ders tertip ettim. Sonra müsveddeleri temize çektim ve güzel bir kitap meydana geldi.”¹

Fevzi Efendi, Kudüs’teki görevinin ilk yılında halkı irşat etmek için kaleme almış olduğu bu risaleyi 19 Zilhicce Pazartesi 1297 (22 Kasım 1880) tarihinde Mescid-i Aksâ’da tamamlamıştır.²

Müellif sonradan kitap haline getirdiği bu sohbetlerini Ramazan ayında veya başka zaman dilimlerinde cemaat için ders tertip etmek isteyen herkese hediye etmiştir.³

Eserin nerede ve hangi tarihte basıldığı belli değildir.

2.2.2. Muhteva

Fevzi Efendi, diğer tüm risalelerinde olduğu gibi bu risalesine de sûrenin içeriğine uygun hamdele ve salvele ile başlamıştır. Sûre ile alakalı bölüme geçmeden önce eserin ismi, yazılma nedeni hakkında kısa bir bilgi vermiştir.

Her sûreye başlarken bilinmesi gereken üç şey olduğunu söyleyen müellifimiz, ayetlerin tefsirine geçmeden önce sûrenin sebab-i nüzûlü, nazil olduğu yer ve ayet sayısına değinmiştir.

¹ Mehmed Fevzi, *Kudsiyyu'l-ferah*, s. 2.

² Mehmed Fevzi, *Kudsiyyu'l-ferah*, s. 50.

³ Mehmed Fevzi, *Kudsiyyu'l-ferah*, s. 2.

Ayetlerin tefsîrinde Beyzâvî'nin *Envârü't-tenzîl* adlı eserini kendisine esas alan müellif, Beyzâvî'nin metnini verdikten sonra ifadeleri daha anlaşılır kılacak açıklayıcı kelimelere yer vermiştir. Daha sonra diğer kaynaklardan bilgiler nakletmiş yeri geldiğinde kendi görüşlerini de aktarmıştır. Bir çok eserden faydalanmakla birlikte kendilerinden sık sık alıntı yaptığı diğer eserler Bursevî'nin *Rûhu'l-beyan*'ı, Şeyhzâde'nin *Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*'si, Kadı İyaz'ın *Şifâ-i Şerîf*'i ve Buhârî'nin *Sahîh*'i olarak göze çarpmaktadır.

Fevzi Efendi ayetlerin tefsirinde kelime anlamlarına, sarf ve nahiv bilgilerine ihtiyaç hissettiği yerde kısa kısa değinmiştir. Gerekli gördüğü yerlerde diğer sûrelerdeki ilgili ayetlere ve konu ile ilgili hadislere yer veren müellif, sık sık tasavvufî konulara değinmiş anlatımını kuvvetlendirmek için risalesinde bir takım hikâye ve kıssalara da yer vermiştir.

Müellifin ayetlerin tefsiri esnasında “eğer şöyle bir soru sorarsan... şöyle cevap veririm ...” ifadelerini kullanarak, zihne takılması muhtemel soruları taktırir metoduyla ele alıp anlatması risalenin dikkat çeken hususlarındanıdır.

Eserin son kısmında ise Kadir gecesinin fazîletine dair hadislere yer veren müellif, sûrenin fazîletine dair de bir hadis naklettikten sonra Allah'a hamd edip, Resûl'üne salevât getirerek eserine son vermiştir.

2.3. Kudsiyyu'l-'irfân fî tefsîri sûreti'n-Necm mine'l-Kur'ân

2.3.1. Genel Bilgiler

Mehmed Fevzi Efendi, Kudüs'teki nâiblik görevinin ilk yılında İnşirah sûresinin tefsirini kaleme almış, ikinci yıl da Necm sûresi tefsirini yazmıştır. Eserin dili Arapça olup, yüz kırk sayfadır. Risalenin baş kısmında fihristi mevcuttur.

Bu risaleyi, bir önceki yıl olduğu gibi, Kudüs'te bulunduğu dönemde Ramazan ayında Mescid-i Aksâ'da halka hitaben ders tertip etmek için kaleme almış¹, Ramazan ayı boyunca da bu derslere devam etmiştir.

Fevzi Efendi Necm sûresi tefsirini h. 1299 yılı Muharrem ayının bir Cuma (Kasım-Aralık 1881) günü bitirmiştir.¹ Ramazan ayı ve diğer zaman dilimlerinde okutulması

¹ Mehmed Fevzi, *Kudsiyyu'l-'irfân*, s. 2.

için h. 1304 (1886) yılında İstanbul'da Matbaa-i Âmire'de bastırılmıştır. Risale İstanbul, İzmir, Konya, Trabzon ve Selânik'teki kitapçılarda halkın istifadesine sunulmuştur.

2.3.2. Muhteva

Fevzi Efendi risaleye hamdele ve salvele ile başladıktan sonra risalenin ismi ve yazılış nedenine değinmiş ardından sûrenin nüzûl yeri, ayet sayısı ve sebab-i nüzulü hakkında bilgi vermiş, fazîleti ile ilgili bir hadis nakletmiştir.

Risalede Beyzâvî'nin² *Envâru't-tenzil* adlı tefsirinin metnini esas alan müellif, bir çok kaynaktan faydalanmakla birlikte en çok Şeyhzâde'nin *Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*'si, Mevlânâ'nın *Mesnevî*'si, Bursevî'nin *Rûhu'l-beyan*'ı, Râzî'nin *Mefâtihu'l-ğayb*'ından alıntılar yapmıştır.

Ayetlerin tefsirinde yeri geldiğinde lügavî anlam, sarf ve nahiv bilgilerine kısaca değinen müellifimiz, ayetin ayetle, ayetin hadisle ve ayetin sahâbe ve tâbiûn kavliyle tefsirine yer vermiştir. Şiire -özellikle Mesnevî'den yaptığı alıntılara- yer veren müellif, önceki peygamberler ve ümmetleri hakkındaki kıssalara da çokça yer vermiştir.

Sık sık tasavvufî konulara değinen müellif, çok sayıda menkıbeyi eserinde nakletmiştir. Bir kısım ayetlerde fikhî konuları ele alıp mezhep imamlarının görüşlerini aktardığı gibi itikad ile ilgili konulara da yer yer değinmiştir.

Diğer tefsir risalelerinde olduğu gibi akla gelmesi muhtemel soruları takrir yoluyla ele almış, tatmin edici cevaplar vermiştir.

Fevzi Efendi, risalenin sonunda sûreyi okumanın fazileti ile ilgili bilgilere yer verdikten sonra bu risalenin ders olarak okutulmasına başlamadan önce okunacak Arapça ve Türkçe birer mukaddime ile derslerin sonunda okunacak Arapça ve Türkçe birer duaya yer vermiştir.

---

¹ Mehmed Fevzi, *Kudsiyyu'l-'irfân*, s. 139.

² Hazırlanmış olduğu yüksek lisans tezinde Fevzi Efendi'nin bu risalesinde Kadı İyaz'dan alıntılar yaptığını söyleyen Neriman Baybara risalede sıkça geçen "Kâdî" ismini Kadı İyaz olarak düşünmüştür. Fakat biz yapılan alıntıların metin karşılaştırmasını yaptığımızda "Kâdî" ismi ile anılan zatın Kâdî Beyzâvî olduğunu tespit ettik. Risalede Kadı İyaz'ın ismi ise sadece bir yerde geçmektedir. Bk. Baybara, Neriman, *Kureyşî-zâde Mehmed Fevzi Efendi Hayatı ve Eserleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s. 93.

2.4. Tesyîri'l-fülk fî tefsîri sûreti'l-Mülk

2.4.1. Genel Bilgiler

Mehmed Fevzi Efendi'nin h. 1300 (m. 1883) yılında Fatih camiinde tertip ettiği derslerde okuttuğu Mülk sûresi tefsiridir. Eserin dili Arapça olup, yüz dört sayfadır. Müellif bu eseri Ramazan ayında halka hitaben ders tertip üzere kaleme almıştır.

Eser h. 1307 (m. 1889) yılında İstanbul'da Şirket-i Sahafiyye-i Osmaniye matbaasında basılmıştır.

2.4.2. Muhteva

Müellif, hamdele ve salvele ile başladığı risalesine eseri kaleme alma nedenine ve eserin ismine değinerek devam etmiştir. Bu ön bilgilerin ardından sûrenin sebab-i nüzulü ve faziletleri hakkında bilgi vermiştir.

Ayetlerin tefsirinde lügavî anlam, sarf ve nahiv bilgilerine gerekli gördüğü yerde değinmiş, ayetlerin daha iyi anlaşılması için diğer ayetlerden, hadislerden, sahabe ve tâbiûn kavillerinden faydalanmıştır. Anlatımını güçlendirmek için sık sık mesneviden şiirlere, menkıbelere, geçmiş peygamber ve ümmetlere dair kıssalara yer vermiştir.

Fıkhî konulara değinen müellif, eserin otuz beşinci sayfasında cemaatle namazın önemine dair hadislere yer vermiştir.

Müellifin en çok kullandığı kaynaklar, Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl*'i, Mevlânâ'nın *Mesnevî*'si, Bursevî'nin *Rûhu'l-beyân*'ıdır.

Fevzi Efendi eserin son kısmında risalenin ders olarak okutulmaya başlanmasından önce okunacak Arapça bir mukaddime ile sonunda okunacak Arapça bir duaya yer vermiştir. Son sayfada ise müellifin sahaflarda bulunan kitaplarının listesi verilmiştir.

2.5. Mesîru'l-halâs fî tefsîri sûreti'l-İhlâs

2.5.1. Genel Bilgiler

Mehmed Fevzi Efendi'nin Arapça olarak kaleme aldığı bu eser İhlas sûresinin tefsiridir. Altmış dokuz sayfadan oluşan eserin sonunda bir de fihristi vardır.

Müellif, eserin başlangıcında İhlas sûresinin Kur'ân'ın maksatlarının tamamını –ki bu maksat tevhit inancıdır- ihtiva ettiğini, bu nedenle İhlas sûresi ile ilgili yapılacak tefsir

çalışmasının Kur'ân'ın tüm sûre ve ayetlerine hizmet edeceğini söylemektedir. Kendisi de İhlas sûresinin bu özelliği sebebiyle bu risaleyi kaleme almıştır.¹

Eseri Bitlis'te nâib olarak görev yaparken 23 Cemaziyelahir 1304 (19 Mart 1887) cumartesi günü bitirmiştir.² Eser yazıldıktan beş yıl sonra İstanbul'da h. 1309'da (m. 1891) İbrahim Efendi matbaasında basılmıştır.

2.5.2. Muhteva

Diğer risalelerinde olduğu gibi hamdele ve salvele ile başladığı risalesine eseri yazma nedeni ve eserin ismini zikrederek başlamıştır. Tefsir kısmına geçmeden önce yedi konuya değinmek gerektiğini söyleyen müellif, sırayla sûrenin nüzul yeri, yılı, sebebi-nüzûlü, "İhlas" ismi ile isimlendirilmesinin nedeni, diğer isimleri, ayet sayısı ve fazileti konularını ele almıştır.

Risalede çok sık kullandığı kaynaklar Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzil*'i, Mevlânâ'nın *Mesnevî*'si, Bursevî'nin *Rûhu'l-beyân*'ıdır.

Ayetlerin tefsirinde, sarf ve nahiv bilgisine başvuran müellif, diğer ayetlerden, hadislerden, sahabe ve tâbiûn kavillerinden istifade etmiştir. Tasavvufî konulara ağırlık veren müellif, şiir, menkıbe ve kıssalara risalesinde yer vermiştir. Sûrenin nüzul sebebinden bahsettiği bölümde hicret ile ilgili Tevbe sûresi 40. ayetin tefsirini Bursevî'den naklen ayrıntılarıyla aktarmıştır.

Müellif, bu risalesinde de akla gelmesi muhtemel soruları takrir yoluyla ele alıp işlemiştir.

2.6. el-Havâssu'n-nâfi'a fî tefsîri sûreti'l-Vâkı'a

2.6.1. Genel Bilgiler

Mehmed Fevzi Efendi'nin diğer tefsir risalelerinden farklı olarak Türkçe kaleme aldığı Vâkı'a sûresi tefsiridir. Risale on dokuz sayfadan oluşmaktadır. Nerede ve ne zaman yazıldığı hakkında bilgi verilmemiştir.

Müellif, bu sûrenin manası bilinmeksizin okunmasının makbul olacağını, fakat icmâli manasının bilinerek okunmasının insan üzerindeki tesiri artıracığını söylemektedir.¹

¹ Mehmed Fevzi, *Mesîru'l-halâs*, s. 2.

² Mehmed Fevzi, *Mesîru'l-halâs*, s. 69.

Buradan hareketle müellifin bu risaleyi halkın Kur'ân'ı okurken anlamasına katkı sağlamak için kaleme aldığı anlaşılmaktadır.

Risale, Maârif Nezâret'i ruhsatıyla h. 1313 (m. 1895) yılında basılmıştır. Basım yeri belirtilmemiştir.

2.6.2. Muhteva

Müellifin bu risalesi, muhtevası itibariyle diğer tefsir risalelerinden farklılık arz etmektedir. Kendisi bu risaleyi muhtasar olarak kaleme aldığını söylemektedir.

Esere sûrenin fazileti ve özellikleri hakkında rivayet edilen hadis ve haberleri naklederek başlayan müellif sûreyi üç kısma ayırarak her kısımdaki ayetlerin teker teker tefsîrî tercümelerini vermiş sonra “*Buraya gelinceye kadar zikrolunan ayet-i kerimelerin zahir manalarının hulasası şöyledir:*” ara başlığı ile ayetlerin özet manalarını aktarmıştır.

Müellif bu risalesinde diğer tefsir risalelerinden farklı olarak Kur'ân ilimlerinden sebebi nüzul, müşkilü'l-Kur'ân ve kıraat'a değinmemiş, dilbilgisi ve tasavvufî konulara girmemiştir. Sûrenin faziletine ve özelliklerine dair bilgileri naklederken bir iki kez faydalandığı *Ruhu'l-beyan* ve İmam Gazali'nin *Minhâcu'l-âbidîn* adlı eseri dışında herhangi bir kaynaktan alıntı yapmamıştır. Bu özellikleri ile risale, sûre tefsiri olmaktan çok sûrenin tefsîrî tercümesidir.

Osmanlı devletinde m. 1839 yılında Tanzîmât fermânının ilan edilmesiyle başlayan süreç, ulema ile halk arasında diyalogun kopmasına ve aksamalar yaşanmasına sebep oldu. Halkın ihtiyaç duyduğu bilgilere, âlimler vasıtasıyla ulaştığı dönemlerin ardından Tanzîmât'la birlikte İslâmî eserler ve şark klasiklerinden çok sayıda eserin tercüme edilip, matbaa aracılığı ile geniş halk kitlelerine ulaştırılmasında adeta patlama meydana geldi.² İşte bu dönemin müelliflerinden birisi olan Mehmed Fevzi Efendi'nin ömrünün son yıllarında kaleme aldığı söz konusu risâlesi de döneminin tercümeğe yönelen ilim faaliyetlerinin etkisiyle ortaya çıkmıştır.

---

¹ Mehmed Fevzi, *el-Havassu'n-nâfi'a*, y.y. h. 1313/m. 1895, s. 2-3.

² Kaya, Murat, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyete Kadar Matbu Türkçe Kur'ân-ı Kerîm Tercüme ve Tefsirleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 26-29.

Bir misal ile risâlenin metodunu ortaya koyalım. Müellif Vâkı‘a sûresinin 47-48 ayetlerini şöyle tefsir etmektedir:

“Ve ol kâfirler küfür ve şirkleriyle beraber şöyle derler: ‘Bizler ve mukaddemen vefât eylemiş olan babalarımız ihyâ ve arsa-i mahşerde meb‘ûs olacak mıyız?’ Hâsılı kendilerinin ve âbâ ve ümmehâtlarının ve kâffe-i emvâtının ba‘de’l-vefât ihyâ ve haşr ve neşr olacaklarını inkâr ederler idi.”¹

---

¹ Mehmed Fevzi, *el-Havâssu'n-nâfi'a*, s. 11.

BÖLÜM 3: M. FEVZİ EFENDİ’NİN TEFSİR RİSALELERİNDEKİ KAYNAKLARI

Fevzi Efendi, tefsir risalelerinde kendi görüş ve düşüncelerine yer verip, cemiyet hayatına ışık tutacak birikim ve tecrübesini aktardığı gibi, kendinden önce yazılan eserlerden de faydalanmıştır. Bu kaynakların tefsir, hadis, tasavvuf, akâid, ahlak, peygamberler tarihi, esmâü’l-hüsna vb. alanlarla ilgili olduğu dikkate alındığında müellifin eserlerini zengin bir birikimi dikkate alarak kaleme aldığı anlaşılmaktadır.

Yararlandığı kaynakları ayrıca belirtmeyen müellif, metin içerisinde kaynağa işaret etmekle yetinmiştir. Bunu yaparken de bazen müellifin ismini, bazen künyesini, bazen lakabını, bazen de eserini zikretmiştir. Bu metodun bir gereği olarak bazen kaynağı tam manasıyla tespit etmek mümkün olmamaktadır. Bununla birlikte risalelerin ilerleyen bölümlerinde bu kapalılığı giderecek şekilde kaynağa işaret etmektedir. Mesela bir yerde “Mahşî” lakabıyla zikrettiği kişiyi diğer bir yerde “Mahşî Şeyhzâde” ismiyle zikretmektedir.

Müellif çoğunlukla kaynaklara değinmekle birlikte bazen naklettiği hadislerin, rivayetlerin, kıssaların, menkıbelerin kaynaklarına yer vermemiştir.

Bu kısımda müellifin yararlandığı kaynaklara ve bu kaynaklar hakkında genel bilgilere yer verilecektir.

3.1. Tefsir Kaynakları

Mehmed Fevzi Efendi, klasik tefsir mirasından büyük ölçüde yararlanmıştır. Hem rivayet, hem de dirayet tefsirlerinden alıntılar yapmış, böylelikle rivayet ve dirayeti iç içe okuyucuya sunmuştur.

Müellifin tefsir kaynaklarını şu şekilde sıralayabiliriz:

Müellif, “Kâdî” ismi ile zikrettiği Abdullah b. Ömer b. Muhammed b. Ali Ebu’l-Hayr (Ebû Sa’id) Nâsiruddîn el-Beyzâvî’nin (ö. 685/1286 = 691/1292) dirayet tefsirinin en önemli örneklerinden olan *Envâru’t-tenzîl ve esrâru’t-te’vîl* adlı eserinden istifade etmiştir. Hatta İnşirah ve Necm sûrelerinin tefsirinde bu eserin metnini esas almıştır. Şâfiî mezhebine mensup olan Bayzâvî, tefsir, hadis, fıkıh, kelam, usûl, mantık, nahiv ve belâgat ilimlerinde zamanının öne çıkan ilim adamlarından birisiydi. Beyzâvî’yi İslam

âleminde meşhur kılan yazmış olduğu tefsir eseridir. Bu tefsir değişik bölgelerde defalarca basılmış, üzerinde 250'ye yakın şerh, hâşiye ve tâlik çalışması yapılmıştır. Sadece Osmanlı ulemâsı tarafından üzerinde 60 civarında çalışma yapılmıştır. Beyzâvî bu eserini Şîrâz'daki kadılık görevini bırakıp Tebriz'e döndüğü 650 (1252) yılından sonra, ilmi olgunluk döneminde kaleme almıştır. Tefsirinde lafız ve terkiplerin açıklamaları, manalardaki nüktelerin ortaya çıkartılıp tahlil edilmesinde *Keşşâf*'tan, usûlu'd-Dîn, felsefe ve usûlu'l-fıkh ile ilgili görüşlerinde de *Mefâtihu'l-Gayb*'tan istifade etmiştir.¹

Müellif, “el-Mahşî” ve “Şeyhzade” isimleri ile zikrettiği İzmitli Şeyhzâde Muhyiddin Muhammed Efendi'nin (ö. 951/1544) Beyzâvî tefsiri üzerine yazdığı haşiyesinden sık sık istifade etmiştir. Şeyhzâde, bu haşiyesiyle *Envâru't-tenzîl*'in önemli hususlarının kavranması için anlaşılır bir üslup kullanmıştır. Eser beş ve dört cilt olarak Kahire ve İstanbul'da basılmıştır.²

Müellif, “Begavî” ismi ile zikrettiği Hüseyin b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ'nın (ö. 516/1122) *Meâlimu't-tenzîl* adlı eserinden bazen alıntılar yapmıştır. Şâfiî mezhebine mensup olan Begavî, fıkıh ve hadiste imam kabul edilmektedir. Rivayet tefsirinin en önemli örneklerinden birisi olan eserinde kısmen isrâîlî rivayetlere de rastlanmaktadır. İbn Teymiyye bu eserin Sa'lebî tefsirinden kısaltılarak hazırlandığını fakat mevzu hadisler ve bid'atlerden arındırıldığını söylemektedir.³

Müellif, “Ebu's-Suûd” ismi ile zikrettiği Ebu's-Suûd Muhammed b. Muhammed b. Mustafa el-İskilîbî el-İmâdî'nin (ö. 982/1574) *İrşâdü'l-aklı's-selîm ilâ mezaye'l-Kur'âni'l-'azîm* isimli meşhur dirayet tefsirinden istifade etmiştir. Ebu's-Suûd Efendi Osmanlı devletinde müderrislik, kadılık, kazaskerlik, müftülük görevlerinde bulunduktan sonra otuz yıl şeyhulislamlık vazifesini ifa etmiştir. Kaleme aldığı tefsiri İslam dünyasında çok tutulmuştur. Bu eserinde *Keşşâf*, *Envâru't-tenzîl* ve *Mefâtihu'l-gayb*'tan çokça istifade etmiştir.⁴

Müellif, “Kurtubî” ismi ile zikrettiği Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekir b. Fahr el-Ensârî el-Hazrecî el-Endelûsî el-Kurtubî'nin (ö. 671/1273) kaleme almış

¹ Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Ankara 1988, II, 295.

² Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 445; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 643.

³ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 461; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 186-189.

⁴ Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 307; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 330-336.

olduğu *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an ve'l-mubeyyin limâ tazammenehu mine's-sünneti ve âyi'l-Furkân* isimli tefsirinden bazen istifade etmiştir. Bu eser Kur'an'ın tamamının tefsirini içermektedir. Fakat ahkâm ayetlerinin tefsiri üzerinde daha fazla durulduğu için ahkâm tefsiri olarak meşhur olmuştur. Rivâyet ağırlıklı tefsirde dirayete de yer verilmiştir.¹

Müellif, “Râzî” ve “el-İmâm” isimleri ile zikrettiği Fahreddin Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyin b. Ali el-Kureşî et-Teymî el-Bekrî et-Taberistânî'nin (ö. 606/1209) *Tefsîr-i Kebîr* diye bilinen meşhur tefsir eseri *Mefâtîhu'l-gayb*'tan istifade etmiştir. H. 543 senesinde Rey şehrinde doğduğu için oraya nisbetle kendisine Râzî denilmiştir. Değişik İslam beldelerine yaptığı seyahatlerle ilmini tamamlamıştır. Bu tefsirinde rivayete yer veren Râzî bunların tahlilinde dirayete başvurmuştur. Sureler ve ayetler arasındaki münasebet ve insicama değinmiş ve bu konuda öne çıkmıştır.²

Müellif, “Hakkı” ve “Bursevî” ismi ile zikrettiği İsmâil Hakkı Bursevî'nin (ö. 1137/1725) *Rûhu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'an* adlı eserinden çokça istifade etmiştir. Bursevî, h. 1063 (m. 1653) yılında bugün Bulgaristan sınırları içerisinde kalan Aydos'ta doğmuştur. Uzun süre Bursa'da yaşadığı için Bursevî, bir süre Üsküdar'da kaldığı için Üsküdârî ve Celvetiye³ tarikatına mensup olduğu için Celvetî nisbelerini kullanmıştır. Bursevî'nin işâri yorumları da ihtiva etmesi sebebiyle işâri tefsir olarak gösterilen eseri önceleri vaaz olarak takrir edildiğinden mev'ize türüne örnektir. İçerisinde çok sayıda menkıbeye yer verilmiştir.⁴ Bu eser Tanzimat döneminde kaleme alınan tefsir eserlerinin temel kaynağını teşkil etmektedir.⁵ Fevzi Efendi'nin tefsir risaleleri de döneminin bu özelliğini yansıtmaktadır.

¹ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 524; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 116-119.

² Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 488; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 237.

³ Hacı Bayram Velî'nin (ö. 833/1430) kurduğu Bayrâmiyye Tarikatının şübelerinden biri olan Celvetiye Tarikatı, Aziz Mahmud Hüdâî (ö. 1038/1628) tarafından kurulmuştur. Celvet yerini yurdunu terk etmek manasına gelir. Tasavvufta ise, kulun Allah'ın sıfatlarıyla muttasıf olarak halvetten çıkışına ve O'nun varlığında yok oluşuna (fenâ fillah) denir. Bu tarikat, tam anlamıyla sünî bir tarikattir. Bu tarikatta sülûk esmâ ile dir. Bk. Eraydın, Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul 2004, s. 425-430.

⁴ Namlı, Ali, “İsmail Hakkı Bursevî”, *DİA*, XXIII, 102-106.

⁵ Kaya, Murat, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyete Kadar Matbu Türkçe Kur'an-ı Kerîm Tercüme ve Tefsirleri*, s. 218.

Fevzi Efendi, sık sık “*Tefsîru’l-Hanefî*” ismiyle zikrettiği Ebû Saîd el-Hanefî’nin¹ tefsirinden de istifade etmiştir. Bu eser Süleymaniye kütüphanesinin Âtîf Efendi bölümü 178. numarada kayıtlı olup, yazma olarak mevcuttur. Bu eser, Fâtihâ sûresi ile birlikte Burûc ve Nâs sûreleri arasındaki toplamda otuz sûrenin tefsirini ihtiva etmektedir.

Mehmed Fevzi Efendi’nin risalelerinde nadiren zikrettiği bir diğer eser Ebü’l-Kasım Mahmud b. Ömer b. Muhammed b. Ahmed ez-Zemahşerî’nin (ö. 538/1143) *el-Keşşaf* isimli tefsiridir. Bu eser dirayet tefsirlerinin başlıca kaynağıdır. Zemahşerî; tefsir, lugat ve belagat ilimlerinde devrinin önde gelen âlimlerindendi. O, bu tefsiriyle rivayeti esas alan, dirayeti ikinci planda tutan anlayıştan uzak durmuş ve Kur’ân’ın bir belagat harikası olduğunu ispat etmeye çalışmıştır.²

Müellif, “Ebü’l-Leys” künyesi veya “el-Fakîh” lakabı ile zikrettiği Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhim es-Semerkandî’nin (ö. 373/983) *Bahru’l-Ulûm* isimli eserinden istifade etmiştir. Hanefî mezhebine mensup olan Ebü’l-Leys’in bu eseri anlaşılır ve faydalı bilgilerin yanında bazı nasihatleri de içermektedir.³

Mehmed Fevzi Efendi’nin risalelerinde yukarıdaki eserlerin yanı sıra birkaç defa başvurduğu diğer tefsir eserleri ise şunlardır: “Hâzin” ismiyle zikrettiği Şeyh Alâü’d-Dîn Alî b. Muhammed es-Sûfî’nin (ö. 741/1340) *Lübâb fî me’âni’t-tenzîl*’i, Ebu’l-Berekât en-Nesefî’nin (ö. 710/1310) *Medâriku’t-tenzîl ve hakâiku’t-te’vîl*’i, Celâleddîn es-Suyûtî’nin (ö. 911/1505) *ed-Dürri’l-mensûr fî’t-tefsîr bi’l-me’sûr*’u ile Celâleddin Mahallî’nin başlayıp Suyûtî’nin tamamladığı *Tefsîru’l-Celâleyn*’i, Mukâtil b. Süleyman’ın (ö. 150/767) *Tefsir*’i, İbn Cerîr et-Taberî’nin (ö. 310/922) *Câmiu’l-beyân an te’vîli’l-eseri ve’l-Kur’ân*’ı, Ebû İshak es-Sa’lebî’nin (ö. 427/1035) *el-Keşf ve’l-beyân fî tefsîri’l-Kur’ân*’ı, Mollafenârî’nin (ö. 834/1430) *‘Uyûnu’l-a’yân*’ı, İbn Kesîr’in (ö. 774/1372) *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘azîm*’i, Sa’dullah b. İsâ b. Emirhan Sâdî Çelebi’nin (ö. 945/1539) *Hâşiye ‘alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*’si⁴.

¹ Yaptığımız araştırmada bu yazarın hem kendi eserinde, hem de diğer kaynaklarda hayatı ve yaşadığı dönem hakkında bir bilgi elde edemedik.

² Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 464-469.

³ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 215.

⁴ Zirikli, *el-A’lâm*, Beyrut 1997, III, 88.

3.2. Hadis Kaynakları

Fevzi Efendi risalelerinde hadislere çokça yer vermesine rağmen bu hadislerin birçoğunun kaynağını belirtmemiştir. Yaptığımız karşılaştırmada bu hadislerin çoğunluğunu risalelerinin temel kaynağı olan Bursevî'nin *Rûhu'l-beyân* isimli eserinden aldığını tespit ettik. Kaynağını belirttiği hadislerde ise sadece hadisin geçtiği kitabın müellifini zikretmekle yetinmiştir. Müellifin istifaede ettiği hadis kaynakları şunlardır:

Müellif, “el-Buhârî” ismiyle zikrettiği Muhammed b. İsmail b. İbrahim el-Buhârî'nin (ö. 256/870) *el-Câmiu'l-müsnedu's-sahîhu'l-muhtasar min umûri Resûlillahi sallallahu aleyhi ve selem ve sünenihi ve eyâmih* adlı eserinden istifaede etmiştir. Buhârî sahih hadisleri bir araya getirmek üzere kaleme aldığı bu eserini 600.000 hadis arasından seçerek kaleme almıştır. Eserde mükerrerler dâhil 7275 hadis, mükerrerler çıkartıldığında dört bine yakın hadis mevcuttur.¹

Müellif, “el-Müslim” ismi ile zikrettiği Ebu'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî'nin (ö. 261/874) *el-Müsnedü's-sahîh* adlı eserinden istifaede etmiştir. Müslim bu eserini 300.000 hadis arasından seçerek oluşturmuştur. Kütüb-ü sitte'nin ikinci önemli kitabı kabul edilen eserde mükerrerler hariç 3033 hadis yer almaktadır.²

Müellif, “et-Tirmizi” ismi ile zikrettiği Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmizî'nin (ö. 279/892) *Sünenü't-Tirmizî* diye bilinen *el-Câmi'u's-sahîh* adlı eserinden istifaede etmiştir. Bu eser ale'l-ebvâb sisteme göre hazırlanmış olup 46 kitap içerisinde 2496 bab ve 3956 hadis ihtiva etmektedir.³

Müellif, “et-Taberânî” ismi ile zikrettiği Ebu'l-Kasım Süleyman b. Ahmed b. Eyyub et-Taberânî'nin (ö. 360/971) *el-Mu'cemu'l-kebîr*, *el-Mu'cemu'l-evsat* ve *el-Mu'cemu's-sağîr* isimli eserlerinden hadis nakletmiştir. Ale'r-ricâl sistemine göre yazılan bu eserlerin ilki hadis rivayet eden sahabîlerin, ikincisi ve üçüncüsü Taberânî'nin şeyhlerinin isimlerinin alfabetik olarak sıralanarak her ismin altına onlardan gelen hadislerin yazılmasıyla oluşmuştur.⁴

¹ Çakan, İsmail Lütüf, *Hadis Edebiyatı*, İstanbul 2003, s. 79-82.

² Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 86-91.

³ Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 97-102.

⁴ Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 65-69.

Müellifin “*el-Câmi‘u’s-sağîr*” ismiyle zikrettiği eser, Abdurrahman b. Ebî Bekr b. Muhammed Celâleddin es-Suyûtî’nin (ö. 911/1505) hadislerle ilgili eserlerinden birisidir. Eser Suyûtî’nin hadislerin tamamını toplamak amacıyla telife başladığı fakat tamamlayamadığı *Cem‘u’l-cevâmi‘* adlı eserin telhisidir ve 10031 hadis ihtivâ etmektedir.¹

Müellifin “*Şerhu’l-Meşâriki’ş-şerîf*” ismiyle zikrettiği eser İbn Melek’in (ö. 821/1418) *Mebâriku’l-ehzâr fi şerhi Meşâriki’l-envâr* isimli hadis eseridir. Bu eser, es-Sâgânî’nin *Meşârikü’l-envâri’n-nebeviyye* isimli, Buhari ve Müslim hadislerinin sened ve tekrarlarının çıkartılması sûretiyle derlenen ve 2250 hadis ihtiva eden kitabının şerhidir.²

Fevzi Efendi’nin risalelerinde birkaç defa kullandığı diğer hadis kaynakları ise şunlardır: İbn Mâce’nin (ö. 273/886) *Sünen*’i, Nesâî’nin (ö. 303/915) *Sünen*’i, Ahmed b. Hanbel’in (ö. 241/855) *Müsned*’i, Beyhakî’nin (ö. 458/1066) *Şuabu’l-îmân*’ı, *Sünen*’i ve *Delâilü’n-nübüvve*’si, Begavî’nin (ö. 516/1122) *Mesâbih*’i, İbn Hibban’ın (ö. 354/965) *Sahih*’i, Kastelânî’nin (ö. 923/1517) *Buhârî şerhi*, İbn Hacer el-Askalânî’nin (ö. 852/1448) *Fethu’l-Bârî*’si, İmam Nevevî’nin (ö. 676/1277) *Tehzîbu’l-esmâu ve’l-lügât*’ı ve Münâvî’nin (ö. 1031/1622) *Cami‘u’s-sağîr şerhi*.

3.3. Tasavvuf Kaynakları

Fevzi Efendi tasavvufî terbiye görmüş, gördüğü bu terbiyeyi edebî ve ilmî eserlerine yansıtmış bir şahsiyettir. Tefsir risalelerinde de tasavvufun etkisi son derece fazladır. Hatta tefsir ettiği sureler uzun sureler olmamasına rağmen ayetlerin tefsirinde küçük bağlantılarla tasavvufî konulara girmesi risalelerin hacimlerinin genişlemesinde önemli bir yere sahiptir. Sık sık işârî yorumlara değinmekte, menkıbelerle anlatımını desteklemektedir. Her ne kadar naklettiği malumatın tamamının kaynağını belirtmese de yer yer atıfta bulunduğu eser ve müellifler, bu alandaki kaynaklarını bize göstermektedir. Bu tür konulardaki en önemli kaynağı tefsir kaynakları arasında zikrettiğimiz Bursevî’nin *Ruhu’l-beyân*’ıdır. Diğer kaynakları ise şu şekilde sıralana bilir:

¹ Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 164.

² Baktır, Mustafa, “İbn Melek”, *DİA*, XX, 175.

Müellif, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin (ö. 672/1273) tasavvuf anlayışını içeren *Mesnevî* isimli eserinden tefsir risalelerinde çokça istifade etmiş, gerekli gördüğü yerlerde birkaç beyite yer vermiştir. Mevlânâ, altı cilt ve 25.700 beyitten müteşekkil bu eserini Farsça olarak kaleme almıştır.¹

Müellifin “Ferîdüddin Attar” ismiyle zikrederek sık sık şiirlerine başvurduğu diğer bir zat ise Ebû Hâmid Ferîdüddin Muhammed b. Ebî Bekr İbrâhîm-i Nîsâbûrî'dir (ö. 618/1221). İranlı meşhur şair ve mutasavvıf Ferîdüddin Attar'ın manzum eserlerinin 100.000 civarında beyit ihtiva ettiği söylenmektedir.² Manzumeleri genellikle tasavvufî içeriğe sahiptir.

Müellif, “Şeyh Sa'dî” ismi ile zikrettiği ve kendisinden genelde farsça şiir naklettiği kişi Ebû Muhammed Sa'dî Müşerrifüddîn Muslih b. Abdillâh b. Müşerrif Şîrâzî'dir (ö. 691/1292). Sa'dî-i Şîrâzî'nin eserleri *Külliyyât* adı altında bir araya getirilmiştir.³

Müellifin farsça şiirlerinden istifade ettiği diğer bir zat da Hafız-ı Şîrâzî'dir (ö. 792/1390). Şîrâzî, İran edebiyatının önde gelen lirik şairlerindedir.⁴

Müellif, Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî'nin (ö. 505/1111) *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn* isimli eserinden istifade etmiştir. Dînî, ahlakî, felsefî ve tasavvufî muhtevası ile dikkat çeken ve dört ana bölümü ihtiva eden bu eser altı yılda tamamlanmıştır.

Müellif, “İmam Kuşeyrî” ünvanı ile zikrettiği Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî'nin (ö. 465/1072) *er-Risâle* adlı eserinden istifade etmiştir. Bu eser tasavvuf tarihinin önemli eserlerindedir. Kuşeyrî, bu eserini sûfilere sünnî çevrelerce yapılan eleştirilere cevap vermek ve sûfilerin de sünnî çerçeve dışına çıkmalarını önlemek için kaleme almıştır.⁵

Müellif, “el-Câmî” ve “Molla Câmî” isimleriyle zikrettiği Abdurrahman-ı Câmî'nin (ö. 898/1492) Farsça kaleme aldığı bir sûfî tabakat kitabı olan *Nefehâtü'l-üns min*

¹ Ceyhan, Semih, “Mesnevî”, *DİA*, XXIX, 325-334.

² Eserleri için bk. Şahinoğlu, M.Nazif, “Attar, Ferîdüddin”, *DİA*, IV, 95-98.

³ Çiçekler, Mustafa, “Sa'dî-i Şîrâzî”, *DİA*, XXXV, 405-407.

⁴ Yazıcı, Tahsin, “Hâfız-ı Şîrâzî”, *DİA*, XV, 103.

⁵ Uludağ, Süleyman, “Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin”, *DİA*, XXVI, 473-475.

*hazarâti'l-kuds*¹ adlı eseriyle ahlakî konuları işlediği edebî eseri *Bahâristan*'dan istifade etmiştir.

Müellif, “İmamYâfiî” ismiyle zikrettiği İmam Abdullah b. Es’ad el-Yâfiî el-Yemenî’nin (ö. 768/1366) *Nüzhetü'l-‘uyûni’n-nevâziri ve tuhfetü'l-kulûbi ve'l-havâtır* isimli eserinden istifade etmiştir. Bu eseri, yine kendisine ait olan ve salihlerle ilgili beş yüz hikâyeyi ihtiva eden *Ravdu’r-reyyâhîn fî hikâyeti’s-sâlihîn* isimli eserden özetlemiştir.²

Fevzi Efendi’nin istifade ettiği diğer bir kaynak ise “Şa’rânî” ismiyle zikrettiği Abdülvehhâb eş-Şa’rânî’nin (ö. 973/1565) *Kibrît-i Ahmer* isimli eseridir. Bu eser, İbn Arabî’nin (ö. 638/1240) *Fütûhât-ı Mekkiyye* isimli eserinden Şa’rânî’nin ihtisar ettiği *Levâkhu'l-Envâri'l-Kudsiyye*’nin yine Şa’rânî tarafından te’lif edilen muhtasarıdır.³ Fevzi Efendi “Şeyhu'l-ekber” ve “İbn Arabî” isimleriyle birkaç yerde zikrettiği Muhyiddîn İbn Arabî’nin (ö. 638/1240) sözlerini de muhtemelen bu muhtasar eserden nakletmektedir.

3.4. Diğer Kaynaklar

Müellif, Ebu'l-Fazl ‘İyâz b. Musa b. ‘İyâzi'l-Yahsûbî Kâdî ‘İyâz’ın (ö. 544/1149) eş-Şifâ bi t’arîfi'l-Mustafâ isimli eseriyle, Aliyyü'l-Kârî’nin (ö. 1014/1605) bu eser üzerine yazdığı *Şerhu’s-Şifâ* isimli eserden çokça istifade etmiştir.

Müellif, Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî’nin (ö. 505/1111) *el-Maksadü'l-esnâ fî şerhi esmâ’illâhi'l-hüsna* isimli eserinden istifade etmiştir.

Müellif, Abdurrahman b. Abdisselam b. Abdirrahman ibn Osman es-Safûrî’nin (ö. 894/1488) *Nüzhetü'l-mecâlis ve müntehabü’n-nefâis* adlı eserinden istifade etmiştir. Bu eser ibadet ve ahlakla ilgili konuları içerdiği gibi sahâbenin ileri gelenlerinin menâkıbıyla bazı peygamber kıssalarını ihtiva etmektedir.⁴

Müellif, “Ebü'l-Leys” künyesi ile zikrettiği Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhim es-Semerkandî’nin (ö. 373/983) *Bustânü'l-ârifîn* adlı ahlak risalesinden, Ebû İshak

¹ Uludağ, “Nefehâtü'l-üns”, *DİA*, XXXII, 521-522.

² Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-zünûn*, (trc. Rüştü Balcı), İstanbul 2007, IV, 1557.

³ eş-Şa’rânî, Abdülvehhâb, *Kibrît-i Ahmer*, (trc. Hasan Fehmi Kumanlıoğlu, Hüseyin Elmalı), İzmir 2006, s. 1.

⁴ Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-zünûn*, IV, 1559.

Ahmed b. Muhammed es-Sa'lebî'nin (ö. 427/1035) *Arâ'isü'l-mecâlis (Kısasü'l-enbiyâ)* isimli peygamberler tarihine ait eserinden de istifade etmiştir.

Müellif, "Bûsîrî"¹ ismiyle zikrettiği Muhammed b. Saîd Bûsîrî'nin (ö. 695/1296) *Kasîdetü'l-bürde* isimli eserindeki şiirlerden istifade etmiştir. Bu eser, Bûsîrî'nin Hz. Peygamber için yazdığı 160 beyitlik şiiri ihtiva etmektedir.²

Müellif, "Râğıb" ismiyle zikrettiği Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Râğıb el-İsfehânî'nin (ö. 502/1808) *el-Müfredât* isimli eserinden de zaman zaman bilgi aktarmıştır. Ama bu husustaki asıl kaynağı Râğıb'tan da nakiller yapan Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzak Murtazâ ez-Zebîdî'nin (ö. 1205/1791) *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs* isimli eseridir.

---

¹ Fevzi Efendi'nin tefsir risalelerinde bu isim bazen بصيرى bazen de بوسيرى şeklinde kullanılmaktadır. Farklı kullanımları için bk. Mehmed Fevzi, *Kudsiyyü'l-ferah*, s. 13-16 ve 25.

² Kaya, Mahmut, "Bûsîrî, Muhammed b. Said", *DİA*, VI, 468-470.

BÖLÜM 4: M. FEVZİ EFENDİ’NİN TEFSİR RİSALELERİNDEKİ YÖNTEMİ VE RİSALELERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Bir amaca erişmek için belli bir plana göre tâkip edilen yol, usûl ve metod¹ anlamına gelen yöntem, bir eser yazılırken yazarın amacına göre şekillenen, eserin hedef kitle için daha verimli olmasını sağlayan önemli bir husustur. Bir yöntem ve plan olmaksızın bir takım cümlelerin peş peşe getirilmesi yazılanların kıymetini düşürecektir.

Bu bölümde araştırmamızın konusu olan Mehmed Fevzi Efendi’nin tefsir risalelerinin yöntem açısından tahlili yapılacaktır. Alt başlıklar halinde örnekleriyle birlikte aktarılan bilgilere geçmeden önce risalelerin yöntem açısından genel bir değerlendirmesini yapmakta fayda vardır.

Fevzi Efendi, risalelerine İslâmî ilim geleneğinin bir gereği olarak hamdele ve salvele ile başlamıştır. Daha sonra eserin ismi ve yazılış amacı gibi eser hakkında, bazen de kendisi ile ilgili bilgileri vermektedir.

Her sûrenin öncesinde mutlaka o sûrenin nüzûl sebebi, indiği yer, ayet sayısı, isimleri ve faziletleri hakkında bilgi veren müellif, ayetlerin tefsirinde başta Beyzâvî olmak üzere, Şeyhzâde ve Bursevî’nin yorumlarını aktarmakta ve bu yorumlar çerçevesinde gerekli gördüğü yerde farklı kıraat bilgileriyle lügavî anlam ve sarf-nahiv bilgilerine kısaca değinmektedir.

Ayetleri bazen kelime kelime bölerek bazen de cümle olarak ele almakta ve ayetin anlaşılması için gerekli gördüğü yerlerde ayetin ayetle, sünnetle, sahâbe ve tâbiûn kavli ile tefsirine yer vermektedir. Ayetleri tefsir ederken bağlantı kurduğu noktalarda fikhî, tasavvufî ve kelimî konulara yer veren müellif, başta îtikâdî konularla alakalı olmak üzere sorulması muhtemel soruları takrir metodu ile ele alarak cevaplamaktadır.

Tasavvufî konulara ağırlık veren müellif, risalelerde alakalı gördüğü yerlerde çok sayıda menkıbeye, geçmiş peygamberlerin ve ümmetlerin kıssalarına yer vermiştir. Başta Mesnevî olmak üzere sık sık Farsça şiirleri de anlatımında kullanmıştır. Genellikle risalelerin sonunda eserin yazımını bitirdiği tarihe yer veren yazarımız risaleye dua ile son vermektedir.

---

¹ Ayverdi, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul 2005, III, 3441.

4.1. Kur’ân İlimleri Yönünden Risalelerin Değerlendirilmesi

Kur’ân’ın manalarını açıklayıp, ayetlerden kastedilen manaları ortaya koymaya çalışan insanın dînî ve ahlâkî açıdan sahih bir i’tikâda ve kuvvetli bir imana sahip olması, niyetlendiği bu işte ihlaslı olması gerekir. Bu vasıfların yanısıra ilmî açıdanda belirli şartları taşıması zaruridir. İşte insanın Allah’ın kelimini tefsire yönelmeden önce bilmesi gereken ilimlerden bir kısmı Kur’ân ilimlerini ifade etmektedir.¹

Fevzi Efendi, risalelerinde dört ilim üzerinde durmuştur. Bunlar Kırâat, Sebeb-i nüzûl, Müşkilü’l-Kur’ân ve Fedâ’ilü’l-Kur’ân ilimleridir.

4.1.1. Kırâat İlimi

Kırâat, قَرَأَ fiilinden semâî mastardır ve sözlükte okumak anlamını ifade etmektedir.

İstilahî anlamı ise; “kelime üzerinde, med, kasr, hareke, sukûn, nokta ve irab bakımından meydana gelen değişikliktir.”²

Kırâatler senetleri açısından sahih ve şâz olmak üzere iki kısma ayrılırlar. Sahih kabul edilen kırâatlerin, sahih ve muttasıl bir senetle Hz. Peygamber’e ulaşması, bir yönüyle de olsa Arap dilinin gramerine uygun olması, kitâbetinin Hz. Osman’a nisbet edilen mushafın resm-i hattına aykırı olmaması gerekir.³ Sahih olarak kabul edilen kırâatler mütevâtir ve meşhur kırâatlerdir. Kırâat-i Seb‘a denilen yedi kırâat ve diğer şartları taşıdığı halde mütevâtir derecesine ulaşamayan fakat kırâat âlimleri arasında kabul görmüş üç meşhur kırâat, okunan ve inanılması vacip kırâatlerdir.⁴

Mehmed Fevzi Efendi, tefsir risalelerinde Beyzâvî’den istifade ederek kıraat farklılıklarına değinmiştir. Konu ile ilgili şu misalleri verebiliriz:

Necm sûresi 23. ayette geçen تَتَّبِعُونَ kelimesi diğer bir kıraatte تَتَّبِعُونَ şeklinde muhatab sigasıyla okunduğunu Beyzâvî’den nakletmiştir.⁵ Kendisi de bu farklılığın manaya olan tesirine işaret etmek için şu bilgileri vermiştir: İlk kıraatte ayet “Onlar ancak zanna ve nefislerinin arzusuna tabi oluyolar” meâlinde iken, diğer kıraatte “Sizler ancak zanna ve nefislerinizin arzusuna tabi oluyorsunuz” anlamına gelmektedir.

¹ Aydüz, Davut, *Tefsir, Tarihi, Çeşitleri ve Konulu Tefsir*, İzmir 2010, s. 36-39.

² Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, Ankara 1985, s. 96.

³ ez-Zerkânî, *Menâhil*, Kahire 1943, I, 407.

⁴ ez-Zerkânî, *Menâhil*, I, 410.

⁵ Mehmed Fevzi, *Kudsîyyü’l-‘irfân*, s. 32.

Müellif, Necm sûresi 32. ayetteki كَبِيرَ الْإِثْمِ ifadesi ile ilgili şöyle söylemektedir:

“Kıraat imamlarından Hamza, Kisâî ve İbn Kesîr bu ibareyi كَبِيرَ الْإِثْمِ şeklinde, cinsi yani büyük günahları kastederek okumuşlardır. Veya şirk kastedilmiştir ki, o günahların en büyük ve en çirkinidir. Nitekim Allah Teâlâ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ “*Muhakkak Allah’a ortak koşmak büyük bir zulümdür*”¹ buyurmuştur.”²

Yine Necm sûresinin 42. ayetinde geçen fethalı ان maddesinin bir başka rivayette kesralı olarak اِنَّ şeklinde okunduğunu Beyzâvî’den nakleden müellif, konuyu şu şekilde açıklamaktadır:

“Burada ان maddesinin اِنَّ okunmasının sebebi daha önceki cümlelere ma’tuf olmasıdır. Tüm bu cümlelerin ihtiva ettiği bilgiler de (36 ve 37. ayetlerde bahsedilen) Hz. Musa ve Hz. İbrahim’in sahifelerinde yazılı olan ve onlara haber verilen bilgilerdir. Diğer kıraatte اِنَّ okunması ise cümlenin isti’nâfiyye kabul edilip, öncesinden munkatı olmasına itibarladır.”³

Mehmed Fevzi Efendi’nin kırâat ile ilgili vermiş olduğu bilgilerin kaynağı Beyzâvî’dir. Kırâat farklılıklarını Beyzâvî’den naklettikten sonra, ilk iki misalde olduğu gibi, kırâat farklılığının manaya olan tesirine; son misalde olduğu gibi de hem lafzın yeni kazandığı manaya, hem de lafzın cümle içindeki konumuna değinmektedir. Bu misallerden de anlaşıldığı gibi müellif sadece kırâat farklılıklarını zikretmekle yetinmemiş, daha iyi anlaşılması için bu farklılığın getirdiği yeni mana ve nahiv farklılığını da açıklamıştır.

4.1.2. Sebeb-i Nüzûl İlmi

Sebeb-i nüzûl terkihi “sebeb” ve “nüzûl” kelimelerinden meydana gelmiştir. Sebeb, sözlükte, “metod”, “yol”, “işaret”, “vesile” ve “vasıta” anlamlarına gelmektedir.⁴ Nüzûl ise نَزَلَ fiilinden semâî mastardır. Yukarıdan aşağıya inmek veya iniş manasını ifade eder. Aynı kökten türeyen “inzâl” kelimesi topyekûn indirme, “tenzîl” kelimesi ise parça parça indirme anlamındadır.⁵

¹ Lokmân Sûresi, 31/13.

² Mehmed Fevzi, *Kudsîyyü’l-‘irfân*, s. 54.

³ Mehmed Fevzi, *Kudsîyyü’l-‘irfân*, s. 89.

⁴ er-Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi ğarîbi’l-Kur’ân*, Beyrut 2010, s. 226.

⁵ er-Râğıb, *el-Müfredât fi ğarîbu’l-Kur’ân*, s. 490-491.

Sebeb-i nüzûl terim olarak, “Hz. Peygamber’in risâlet döneminde vuku bulan ve Kur’ân’ın bir veya birkaç ayetinin yahut bir sûresinin inmesine yol açan olay, durum ya da herhangi bir şey hakkında Resûlullah’a sorulan soru”¹ demektir.

Sebeb-i nüzûl, ayetlerin daha iyi anlaşılması, Kur’ân’daki emirlerin ve nehiylerin hikmetlerinin kavranması, ayetlerin anlaşılmasında şüphe ve hatalara düşülmemesi açısından son derece önemlidir. Fakat her ayet için bir nüzûl sebebi aramaya gerek yoktur. Nitekim İbn Teymiyye, “Bazı ayetlerin sebep-i nüzûlü bilinmez. Bu takdirde ayetin sebep-i nüzûlü doğrudan doğruya ayetin manasıdır. Yani o ayet, ihtiva ettiği manayı anlatmak için nazil olmuştur”² demektedir.

Fevzi Efendi tefsir risalelerinde ayetlerin tefsirine geçmeden önce sûrenin sebep-i nüzûlü hakkında mutlaka bilgi vermiştir. Bununla birlikte bir takım ayetlerin de ayrıca sebep-i nüzûlüne değinmiştir. Konu ile ilgili şu misalleri verebiliriz:

Müellif, İhlas sûresinin sebep-i nüzûlü ile ilgili şu bilgileri nakletmektedir:

“Bu sûrenin sebep-i nüzûlü ile ilgili iki rivayet vardır. Birinci rivayet şöyledir: Ubey b. Ka‘b, Câbir b. Abdullah, Ebû Âliye, Şa‘bî ve İkrime’den nakledildiğine göre Mekkeli müşriklerden Âmir b. Tufeyl, Zeyd b. Kays ve diğerleri Mekke’de toplanıp Hz. Peygamber’e ‘Ey Muhammed bizi kendisine kulluğa davet ettiğin Rabbini bize tavsif et. O neydenir? Altından mı, gümüştenden mi, demirden mi ya da bakırdan mı? Bizim ilahlarımız bu maddelerden müteşekkildir’ dediler. Nebi (s.a.s) onlara ‘O, hiçbir şeye benzemez’ diye cevap verdi. Hz. Peygamber’in (s.a.s) bu cevabının ardından Allah Teâlâ bu sûreyi inzâl ederek resûlünü tasdik etti.

Şeyhzâde, bu olayı Dahhâk’ın şu sözleriyle anlatmaktadır: Müşrikler Hz. Peygamber (s.a.s)’e Âmir b. Tufeyl’i elçi olarak gönderdiler ve ondan Nebi’ye (s.a.s) şunları söylemesini istediler: ‘Bizim aramızı ayırdın, ilahlarımıza kötü söz söyledin, babalarının dinine muhalefet ettin. Eğer fakirsen seni zengin edelim, eğer deliysen seni tedavi ettirelim yok eğer bir kadından hoşlanıyorsan seni onunla evlendirelim.’ Âmir müşriklerin bu sözlerini Hz. Peygamber’e (s.a.s) bildirince Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle cevap verdi: ‘Ben fakir de, deli de, bir kadından hoşlanıyor da değilim. Bilakis ben, sizleri putlara tapınmaktan Allah’a kulluğa çağıran Allah’ın elçisiyim.’ Müşrikler ikinci defa elçi gönderdiklerinde O’ndan (s.a.s) ma‘budunun cinsini, altından mı gümüştenden mi? olduğunu açıklamasını istediler. Bu olay üzerine İhlâs sûresi nâzil oldu. Müşriklerin ‘Bizim üç yüz altmış tane putumuz var. Onlar ihtiyaçlarımızı karşılayamadığı halde nasıl olur da bir tek ilah tüm yaratılmışların ihtiyaçlarını karşılar?’ dediler. Bunun üzerine de Sâffât sûresi 1-4 ayetler nâzil oldu.”³

¹ Demirci, Muhsin, “Esbâb-ı nüzûl”, *DİA.*, XI, 360.

² İbn Teymiyye, *Mukaddime fi usûli’t-Tefsîr*, Dimeşk 1936, s. 10.

³ Mehmed Fevzi, *Mesîru’l-halâs*, s. 3-4.

Mehmed Fevzi Efendi'nin İhlas sûresinin nüzul sebebi olarak naklettiği bu rivayet iki bölümden oluşmaktadır. Beyzâvî, sadece bu rivayetin ilk bölümündeki Mekke müşriklerinin “*Ey Muhammed bizi kendisine kulluğa davet ettiğin Rabbini bize tavsif et*” şeklindeki sözlerini sebebi nüzul olarak zikretmektedir.¹ Mukâtil, Sa‘lebî, Beğavî ve Hâzin’in rivayetleri² bu rivayete çok yakın olmakla birlikte rivayetteki “*bakırdan mı?*” ibaresi Mukâtil’de “*pirinçten mi?*” şeklinde, diğer üç tefsirde ise “*odundan mı?*” şeklinde geçmektedir. Fevzi Efendi’nin ikinci kısımda Şeyhzâde’den aktardığı bölüm Râzî’de de aynı lafızlarla geçmektedir.³

Mehmed Fevzi Efendi’nin, sûrenin nüzûlü ile ilgili aktardığı ikinci rivayet ise şöyledir:

“Hz. Peygamber (s.a.s) Mekke’den Medine’ye hicret etmek için yola çıkınca Mekkeli kâfirler Ebu Cehil’in evinin yolu üzerindeki Dâru’n-nedve’de toplandılar. Aralarında şöyle konuştular: ‘*Muhammed Medine’ye hicret için Mekke’den çıktı ve belki de oraya ulaşacak. Kim onu geri döndürür veya başını bize getirirse ona yüz tane kırmızı tüylü, siyah gözlü deve ve yüz tane Arap atı vereceğiz.*’ İsmi Sürâkâ b. Mâlik olan bir kişi kalktı ve ‘*Onu size getireceğim*’ dedi. Mecliste bulunalar ‘*Eğer bunu başarırsan sana vaat ettiğimiz malları geciktirmeden vereceğiz*’ dediler.

Hz. Peygamber’in peşine düşen Sürâkâ, O’nu gördüğünde kılıcını çekti ve O’na yöneldi. Cebrail (a.s) ‘*Allah seni insanlardan korur*’ buyuran Rabbin’in katından indi ve Hz. Peygamber’e ‘*Ey Allah’ın Resûlü Allah yeri senin emrine verdi*’ dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber ‘*Ey yer onu tut*’ diye emrettiği. Bu emir üzerine at dizine kadar yere saplandı. Sürâkâ ‘*Ey Allah’ın Resûlü beni bu beladan kurtarırsan sana ebediyyen ihanet etmeyeceğim*’ dedi. Hz. Peygamber (s.a.s) de onun kurtulması için dua etti. Allah Teâlâ da O’nun duası sebebiyle Sürâkâ’yı oradan kurtardı. Fakat Sürâkâ, Hz. Peygamber’le bir müddet beraber yürüdükten sonra tekrar eski hainliğine döndü. Bunun üzerine atının ayakları tekrar kumlara saplandı. Sürâkâ, ‘*Ya Resûlallah beni bu durumundan kurtarırsan asla önceki kabahati bir daha işlemeyeceğim*’ dedi. Hz. Peygamber (s.a.s) dua etti ve O’nun sayesinde kurtarıldı. Kurtulduktan sonra atından inip Hz. Peygamber’in devesinin önünde diz çöken Sürâkâ O’na : ‘*Ey Allah’ın Resûlü senin duanı kabul ederek sana yardım eden, kahretme gücüyle de düşmanını kahreden Rabbin hakkında bana bilgi ver. O, altından mıdır, gümüşten mi?*’ dedi. Hz. Peygamber (s.a.s) bir müddet sükût ettikten sonra Cebrail (a.s) gelerek ‘*Ey Muhammed sana soru sorana cevap olacak bir sûre getirdim*’ dedi ve önce İhlâs sûresini ardından Âl-i İmrân 26 ve Şûrâ 11. ayetleri okudu. Bunun üzerine Sürâkâ, ‘*Ey Allah’ın Resûlü Allah’ın nuru kalbimi iman ve yakîn ile doldurdu*’ dedi ve kelime-i şehâdet getirdi.”⁴

Mehmed Fevzi Efendi’nin İhlas sûresinin nüzûl sebebi olarak zikrettiği ikinci rivayet tefsir kitaplarında ve sebab-i nüzûl ile ilgili yazılmış olan müstakil eserlerde mevcut

¹ Beyzâvî, *Envâru’-t-tenzil*, İstanbul 1886, II, 624.

² Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-u Mukâtil*, Kâhire 1998, IV, 915; Sa‘lebî, Ahmed b. Muhammed, *el-Keşf ve’l-beyân*, Beyrut 2004, VI, 595; Beğavî, Hüseyin b. Mesud, *Meâlimü’-t-tenzil*, Riyad 1993, VIII, 587; Hâzin, Aleaddin Ali b. Muhammed, *Lübâbü’-t-te’vil*, Kahire 1891, IV, 449.

³ er-Râzî, Fahreddin, *Tefsîru’l-kebîr*, Beyrut 1990, XXXII, 172.

⁴ Mehmed Fevzi, *Mesîru’l-halâs*, s. 4.

değildir. Müellif, söz konusu rivayetlerin nerede geçtiğine değinmemiş, herhangi bir kaynak da vermemiştir.

Bir sûre ile ilgili zikrettiği iki farklı rivayet arasında tercih de yapmamıştır. Halbuki bir ayetin birden fazla nüzûl sebebinin bulunması bir çelişki ifade edebilir. Bu nedenle tefsir usûlünde bu tür rivayetlerin hangisinin tercih edileceğine dair esaslar belirlenmiştir. Öncelikle sahih olan rivayet tercih edilir. Eğer her ikisi de sahih ise tercih sebebi olan rivayet alınır. Aralarında tercih sebebi de yoksa rivayetler zaman bakımından yakın iseler araları cem edilir. Eğer bu şekilde bir çözüm de mümkün değilse bazı usulcüler ayetin mükerrer indiğine hükmetmişlerdir.¹ Fevzi Efendi'nin bu şekilde rivayetleri vermekle yetinip ilmi ayrıntılara girmemesi, risalelerin halka hitaben yazılmış olmasıyla alakalı olmalıdır.

Fevzi Efendi sûrenin sebab-i nüzûlünü naklettikten sonra bununla yetinmeyip bazen sûre içerisindeki ayetlerin de nüzûl sebeplerine değinmektedir. Nitekim Necm sûresindeki وَأَنَّهُ هُوَ أَضْحَكَ وَأَبْكَى “Şüphesiz O, güldürür ve ağlatır”² ayetinin nüzûl sebebini Hz. Aişe'den şöyle naklediyor:

“Nebi (s.a.s) gülen bir topluluğa uğradı ve onlara, ‘Siz benim bildiklerimi bilseydiniz çok ağlar az gülerdiniz’ dedi. Bunun üzerine Cebrâil (a.s) indi ve Hz. Peygamber’e Allah Teâlâ’nın ‘Doğrusu güldüren de ağlatan da O’dur’ buyruğunu getirdi. Hz. Peygamber (s.a.s) o topluluğa geri dönerek onlara ‘Kırk adım atmamıştım ki Cebrâil geldi ve bana “Onlara git ve Allah’ın buyruğunu bildir” diye’ buyurdu.”³

Fevzi Efendi, bu rivayetin kaynağını vermemiştir. Fakat tefsir kaynakları tarandığında bu rivayetin -müellifin kaynakları arasında da yer alan- Suyûtî'nin ed-Dürrü'l-mensûr'unda, Salebî'nin el-Keşf ve'l-beyân'ında ve Kurtubî'nin el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân'ında aynı lafızlarla geçtiği tespit edilmiştir.⁴

Müellif, ilgili sûre ve o sûrenin ayetleri ile ilgili sebab-i nüzûl rivayetlerine değindiği gibi bazen ayetin ayetle tefsiri kabilinden getirmiş olduğu diğer ayetlerin de sebab-i nüzûlüne yer vermiştir. Necm sûresindeki ثُمَّ يُجْزِيهِ الْجَزَاءَ الْأَوْفَى “Sonra çalışmasının karşılığı

¹ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 119.

² Necm Sûresi, 53/43.

³ Mehmed Fevzi, *Kudsîyyü'l-'irfân*, s. 92.

⁴ Suyûtî, Celâleddin, *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîri'l-me'sûr*, Beyrut 1983, VII, 663; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, VI, 26; Kurtubî, Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, Riyad 2003, XVII, 116.

kendisine tastamam verilecektir”¹ ayetini tefsir etmek için Zilzal sûresi 7 ve 8. ayetleri² zikretmiş ve ardından Zilzal sûresindeki bu ayetlerin sebab-i nüzûlünü şu şekilde nakletmiştir:

“İslam’ın ilk dönemlerinde mü’minler, küçük amellerin ecrinin olmayacağını düşünüyorlardı. Bu sebeple ‘Artık kim zerre ağırlığınca bir hayır işlerse, onun mükâfatını görecektir. Kim de zerre ağırlığınca bir kötülük işlerse, onun cezasını görecektir’ ayetleri nâzil oldu.”³

Bu rivayetin bir benzeri Mukâtil b. Süleyman’ın tefsirinde geçmektedir.⁴ Bu rivayete göre, söz konusu ayetler iki kişi hakkında nazil olmuştur ki bu şahıslardan birisi küçük amellerin ecrinin olmayacağını, diğeri ise yalan ve gıybet gibi küçük gördüğü günahların cezasının olmayacağını düşünmekteydi. Fevzi Efendi’nin yer verdiği bilgi de bu rivayetin sevap ile ilgili kısmının kendi cümleleriyle ifade edilmesinden ibarettir.

Sebeb-i nüzûl ile ilgili verilen örneklerde görüldüğü gibi Müellif, rivayetlerin genellikle kaynaklarını belirtmemiş, aynı ayet veya sûre ile ilgili birden fazla rivayete yer verdiğinde rivayetler arasında tercih yapmamıştır. Aldığı rivayetlerin büyük bir kısmını aynı lafızlarla aktarmaktadır.

4.1.3. Müşkilü’l-Kur’ân İlimi

“Müşkil” sözlükte “karışık olmak” anlamına gelen مُشْكَلٌ fiilinden türetilmiş ism-i fâildir. Buna göre “müşkil” kelimesi “karışık ve birbirine zıt olan şey” demektir.⁵ Terim olarak ise, “Kur’ân’ın bazı ayetleri arasında ihtilaf ve tezat gibi görünen hususlar”⁶ olarak tanımlanabileceği gibi “zâhirlerindeki görünümünden dolayı, aralarında tenâkuz, çelişki ve ihtilaf olduğu vehmedilen ayetleri inceleyen, bu ayetler arasında hakikatte tenâkuz, çelişki ve ihtilafın olmadığını çeşitli yollarla izah eden müstakil bir ilim”⁷ olarak da tanımlanabilir. Müşkilü’l-Kur’ân, diğer Kur’ân ilimleri gibi Kur’ân’ın anlaşılmasına hizmet eden önemli bir ilimdir.

¹ Necm Sûresi, 53/41

² “Artık kim zerre ağırlığınca bir hayır işlerse, onun mükâfatını görecektir. Kim de zerre ağırlığınca bir kötülük işlerse, onun cezasını görecektir.” Zilzal Sûresi, 99/7-8.

³ Mehmed Fevzi, *Kudsîyyü’l-‘irfân*, s. 89.

⁴ Mukâtil, *Tefsîr-u Mukâtil*, IV, 792.

⁵ İbn Manzûr, *Lisânü’l-arab*, Beyrut t.y, XI, 359.

⁶ Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, s. 179.

⁷ Aydın, Muhammed, “Kur’ân Âyetlerinde Çelişki Görünümü Veren Sebepler ve Giderilmesi”, *SA.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/2001, s. 123.

Kur'ân-ı Kerim'de hiçbir tezat yoktur. Nitekim Allah Teâlâ “*Hâlâ Kur'ân'ı düşünüp anlamaya çalışmıyorlar mı? Eğer O, Allah'tan başkası tarafından olsaydı, elbette içinde birbirini tutmayan birçok şey bulurlardı*”¹ buyurarak bu durumu açıkça ifade etmektedir. İçerisinde hiçbir çelişki bulunmayan Kur'ân'da bir kısım ayetlerin birbirlerine zıt görünmesi ise tamamen anlama ve ihâta etme probleminde kaynaklanmakta olup bunun birden çok sebebi vardır.²

Mehmed Fevzi Efendi, tefsir risalelerinde zihne takılabilecek soruları takrir metodu ile ele alıp cevaplar vermiştir. Bu meyanda ayetler arasında çelişki gibi görünen hususlara da eserlerinde yer verip açıklamalar yapmıştır. Müellifin bu yöntemine şu misalleri verebiliriz:

Necm sûresi 2. ayette مَا ضَلَّ صَاحِبُكُمْ وَمَا غَوَىٰ “*Arkadaşınız (Muhammed haktan) sapmadı ve azmadı*” buyrulurken Hz. Peygamber'in sapıtmadığı (dalâlete düşmediği) belirtiliyor. Fakat Duhâ sûresinde de وَوَجَدَكَ ضَالًّا فَهَدَىٰ “*Seni yolunu kaybetmiş olarak bulup da yola iletmedi mi?*”³ buyrulmaktadır. “Bu iki ayet arasında bir çelişki yok mu?” sorusuna müellifimiz şöyle cevap vermektedir:

“İki ayet arasında hiçbir çelişki yoktur. Çünkü farklı manalara delâlet etmektedirler. Necm sûresindeki ayette “dalâlet”; Kur'ân indirilip, vahiy geldikten sonra Allah'a kavuşma yolundan sapması, ayrılması anlamındadır. Duhâ sûresindeki ayette ise Hz. Peygamber (s.a.s)'in Kur'ân indirilene ve vahiy vuku bulana kadar bilgisiz olması kastedilmektedir. Diğer bir yoruma göre şeytanın Hz. Peygamber (s.a.s)'in bineğini alarak onu Hz. Hatice tarafından Şam'a gönderilen kafilden çıkartması ya da Hz. Peygamber (s.a.s)'in çocukken kaybolması kastedilmiştir.”⁴

Bu müşkil ile ilgili olarak Beyzâvî, Duhâ sûresinin tefsirinde söz konusu dalâletin, Hz. Peygamber (s.a.s)'in vahiy gelmeden önce hikmet ve ahkâmın bilgisinden habersiz olması anlamına geldiğini belirtmiştir. Beyzâvî, -zayıf bir görüş olarak- söz konusu ayette Hz. Peygamber'in amcası Ebu Talip'le birlikte Şam'a giden ticaret kervanına katılması ve bu yolculuk sırasında kaybolup sonradan amcasına kavuşmasını, ya da

¹ Nisâ Sûresi, 4/82.

² İşkâle yol açan sebepler için bk. Aydın, “Kur'ân Âyetlerinde Çelişki Görünümü Veren Sebepler ve Giderilmesi”, *SA.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/2001, s. 124-130; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 180-181; Demirci, Muhsin, *Tefsir Usûlü*, İstanbul 2003, s. 225-229.

³ Duhâ Sûresi, 93/7.

⁴ Mehmed Fevzi, *Kudsiyyü'l-'irfân*, s. 8.

Halîme'nin sütün kestiği zaman O'nu dedesine tekrar teslim etmesiyle dedesine kavuşmasını dalâletten kurtulması olarak aktarmaktadır.¹

Görüldüğü gibi Fevzi Efendi'nin verdiği ilk açıklamayla Beyzâvî'nin verdiği ilk açıklama ortaktır. Her ikisi de Duhâ sûresindeki ayette dalâlet kelimesiyle kastedilenin Hz. Peygamber (s.a.s)'in vahyin inzâlinden önceki bilgisizliği olduğunu söylemişlerdir. Böylece Hz. Peygamber (s.a.s)'in doğru yoldan sapmadığını bildiren ayetler ile bu ayet arasında bir çelişki kalmamaktadır, çünkü farklı manaları ifade etmektedirler. Fakat müellifin zikrettiği diğer iki yorumla Beyzâvî'nin zayıf rivayet olarak zikrettikleri farklılık arz etmektedir. Fevzi Efendi'nin zikrettiği bu rivayetler Beğâvî'de mevcuttur.²

Söz konusu yorumlardan en uygun olanı ayette Hz. Peygamber'in vahiyden önce şeriat, hikmet ve ahkâm ile ilgili bilgi sahibi olmamasının kastedilmesidir. Nitekim müfessirlerin çoğunluğu bu görüştedir.

Yine Necm sûresindeki *أَلَا تَرَىٰ وَازِرَةً وَّزُرَٰ أُخْرَىٰ* “Hiçbir günahkar, başkasının günah yükünü yüklenmez”³ ayeti ile ilgili şu bilgileri aktarmaktadır:

“Denildi ki; bu ayetten anlaşılman mana şu ayet ve hadisten anlaşılman manaya zıt değildir. Maide sûresi 32. ayetinde Allah Teâlâ ‘*Bundan dolayı İsrailoğullarına (Kitap'ta) şunu yazdık: Kim, bir insanı, bir can karşılığı veya yeryüzünde bir bozgunculuk çıkarmak karşılığı olmaksızın öldürürse, o sanki bütün insanları öldürmüştür*’ buyuruyor. Bu ayetten çıkartılan mana şudur: Kim bir cana kıyarsa ona tüm insanları öldürmüş kimsenin günahıyla karşılık verilir. Hal böyleyken o kişi tüm insanları öldürmemiş, aksine tek bir kişiyi öldürmüştür. Hadise gelince o da şöyledir: *مَنْ سَنَّ سِنَّةً سَيِّئَةً فَلَهُ وَزَرُهَا وَوَزَرَ مَنْ عَمِلَ بِهَا إِلَىٰ يَوْمِ الْقِيَامَةِ* Bu hadisten anlaşılman mana da şöyledir: Kim yeni bir kötülük üretirse bu kötülüğü yapanların hepsinin günahıyla o kişiye karşılık verilir. Fakat o tek bir kişidir. Diğer kötülük işleyenlerin ise sayıları çoktur.

Bu ayet, (Necm sûresi 38. ayet) diğer ayet ve hadise muhalif değildir. Çünkü burada ihtilafın nefyedilmesinin illeti yol gösterme ve sebep olmadır. (Yani Mâide sûresi 32. ayet ile hadiste bahsedilen sonuç kişinin kendi günahının neticesidir. Başkasının günahını yüklenmek söz konusu değildir.)”⁴

¹ Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, II, 608-609.

² Beğâvî, *Me'âlimü't-tenzîl*, VIII, 456.

³ Necm Sûresi, 53/38.

⁴ Mehmed Fevzi, *Kudsiyyü'l-'irfân*, s.79.

Fevzi Efendi'nin Müşkilü'l-Kur'ân ile ilgili konulara değindiğini gösteren bu misal Beyzâvî'de geçmektedir.¹ Müellif, kendi ifadeleriyle bu meseleyi izah ettikten sonra Beyzâvî'nin metnini vermektedir.

4.1.4. Fedâ'ilü'l-Kur'ân İlmi

Fazilet, "üstünlük", "meziyet" ve "şeref" anlamlarına gelmektedir. Çoğulu "fedâ'il"dir. Bu anlamıyla fedâ'ilü'l-Kur'ân, Kur'ân'ın yüceliği, üstünlüğü, meziyeti ve şerefi ile alakalı Hz. Peygamber'den (s.a.s) gelen haberleri bir araya toplayıp değerlendiren Kur'ân ilmidir. Kur'ân'ın tamamı, bir sûresi ya da bazı ayetleri hakkında nakledilen bu haberler hadis kitaplarında ayrı bir bölüm içerisinde yerini almış, tefsir kitaplarında ve müstakil eserlerde de kullanılmıştır.

Mehmed Fevzi Efendi, tefsir risalelerinin tamamında ilgili sûrelerin faziletlerine dair mutlaka nakillerde bulunmuştur. Konu ile ilgili şu misalleri verebiliriz:

Müellif, İhlâs sûresinin faziletine dair şu rivayeti nakletmiştir:

"Enes b. Malik'ten nakledildiğine göre Nebî (s.a.s) şöyle buyurmuştur: *'Kim İhlas sûresini bir kere okursa, o Kur'ân'ın üçte birini okumuş gibidir. Kim onu iki defa okursa Kur'ân'ın üçte ikisini okumuş gibidir. Kim de onu üç defa okursa Kur'ân'ın tamamını okumuş gibidir. Kim de onu on defa okursa Allah Teâlâ onun için cennette kırmızı yakuttan bir ev bina eder.'*"²

Fevzi Efendi'nin kaynak belirmeksizin rivayet ettiği bu hadis bu şekliyle hadis ve tefsir kitaplarında mevcut değildir. Bu rivayete hadis kitaplarındaki en yakın rivayet şu şekildedir: *"Kim kul huvallahu ahad'i bir kere okursa Kur'ân'ın üçte birini okumuş gibidir. Kim onu iki defa okursa Kur'ân'ın üçte ikisini okumuş gibidir. Kim de onu üç defa okursa Kur'ân'ın tamamını okumuş gibidir."*³ Beyhakî'nin *Şuabu'l-îmân* isimli eserinde bu rivayetin bir kısmı şu şekilde geçmektedir: *"Kim kul yâ eyyuhe'l-kâfirûn'u okursa Kur'ân'ın dörtte birini okumuş gibidir. Kim de kul huvallahu ahad'ı okursa Kur'ân'ın üçte birini okumuş gibidir."*⁴ Bu rivayetleri Suyûtî tefsirinde de nakletmiştir. Ayrıca Enes'ten nakledilen bir rivayette İhlas sûresinin on iki defa okunması halinde Allah Teâlâ'nın o kimseye cennette on iki saray inşa edeceği haber verilmektedir.⁵

¹ Beyzâvî, *Envâru't-tenzil*, II, 476.

² Mehmed Fevzi, *Mesîru'l-halâs*, s. 15.

³ Suyûtî, *Câmi'u'l-ehâdîs*, (y.y., t.y.), VI, 556 (no: 22823).

⁴ Beyhakî, *Şu'abu'l-îmân*, Riyad 2003, IV, 136.

⁵ Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, VIII, 671-672.

Görüldüğü gibi İhlas sûresinin fazileti ile ilgili nakledilen bu rivayet bu şekli ile hadis ve tefsir kaynaklarında bulunmadığı gibi benzer rivayetler de güvenilir hadis kaynaklarında geçmemektedir. Bu yönüyle Havâssu'l-Kur'ân ile ilgili bu tür rivayetler sâlih kimselerin keşf ve tecrübelerine de dayanır.

Vakı'a sûresinin fazileti ile ilgili şu hadisi nakletmiştir:

“Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmuştur: *“Eğer bir kimse her gece sûre-i Vakı'a'yı kıraat eylemiş olsa ol kimseye aslâ ve katâ fakr ve ihtiyaç isâbet etmez.”*¹

Mehmet Fevzi Efendi, bu rivayeti Bursevî'yi kaynak göstererek nakletmektedir. Bu nakil sırasında hiçbir değişiklik yapmamış metni aynen aktarmıştır.² Bu rivayet de güvenilir hadis kaynaklarında yoktur.

İnşirah sûresinin fazileti ile ilgili de şu rivâyeti nakletmiştir:

“Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurdu: *“Kim İnşirah sûresini okursa, üzüntülü anımda gelip beni rahatlatmış gibi olur.”*³

Müellif, bu rivayeti Beyzâvî'den aldığını belirterek, hiçbir değişiklik yapmadan aktarmıştır.⁴ *Envâru't-tenzîl*'deki hadislerin tahrîcini yapan Münâvî, söz konusu rivayetin mevzû olduğunu söylemektedir.⁵

Müellif, sûrelerin faziletlerine dair rivayetlere yer verdiği gibi Kur'ân'ın bütünü hakkında varit olan hadislere de eserlerinde yer vermiştir:

“Hz. Peygamber (s.a.s) *خَيْرُكُمْ مَنْ تَعَلَّمَ الْقُرْآنَ وَعَلَّمَهُ* “Sizin en hayırlınız, Kur'ân'ı öğrenen ve öğreteninizdir”⁶ buyurdu.”

“Abdullah b. Mesûd'dan (r.a) rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.s) *مَنْ قَرَأَ حَرْفًا مِنْ كِتَابِ اللَّهِ تَعَالَى فَلَهُ بِهِ حَسَنَةٌ وَالْحَسَنَةُ بِعَشْرِ أَمْثَالِهَا لَا أُقُولُ الْم حَرْفٌ وَلَكِنْ أُقُولُ الْف حَرْفٌ وَ لَام حَرْفٌ وَمِيم حَرْفٌ*

¹ Mehmed Fevzi, *el-Havâssu'n-nâfi'a*, s. 3.

² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, İstanbul 1969, IV, 230; Beyhakî, *Şu'abu'l-îmân*, IV, 119; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, Kahire 1999, VII, 512; Suyûtî, ed-Dürü'l-mensûr, VII, 3; Salebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, VI, 72; Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, II, 494; Hâzin, *Lübâbu't-te'vil*, IV, 227.

³ Mehmed Fevzi, *Kudsîyyü'l-ferah*, s. 50.

⁴ Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, II, 610.

⁵ Münâvî, *el-Fethu's-semâvî bi tahrîci ehâdîsi'l-Kadî Beyzâvî*, Riyad 1989, III, 1107.

⁶ Hadis için bk. Buhârî, *Fedâ'ilü'l-Kur'ân*, 21; Ebû Dâvud, *Vitr*, 14; Tirmizî, *Fedâ'ilü'l-Kur'ân*, 15; İbn Mâce, *Mukaddime*, 16.

“Kim Allah’ın kitabından bir harf okursa o kimse için bir sevaptan on misline kadar ecir vardır. Ben ٱ bir harftir demiyorum. Elif bir harftir, lam bir harftir, mim de bir harftir” buyurdu.”¹

Fevzi Efendi, ikinci hadisin Tirmizî’de² geçtiğini söylemekte ve hadisin “hasen sahih” olduğunu belirtmektedir. Kur’ân’ın bütünü ile ilgili bu hadisleri aktarırken bazen birinci rivayette olduğu gibi kaynak vermeden, bazen de ikinci rivayette olduğu gibi kaynak vererek ve sıhhatine değinerek hadisi nakletmiştir.

Verilen misallerde de görüldüğü gibi Mehmed Fevzi Efendi’nin sûrelerin faziletleriyle ilgili verdiği bilgiler tefsirlere dayanmaktadır. Bu husustaki başlıca kaynakları Bursevî ve Beyzâvi’nin tefsirleriyle Ebû Saîd el-Hanefî’nin *Tefsîru’l-hanefî* adlı eserdir. Söz konusu rivayetleri genellikle aynı lafızlarla aktarmaktadır. Bununla birlikte ilk misalde olduğu gibi bazen kaynak vermeden de nakilde bulunduğu olmuştur. Rivayetlerin sıhhati konusunda da risalelerdeki genel yaklaşımı gereği açıklamada bulunmamış herhangi bir değerlendirme yapmamıştır. Sûrelerin faziletleriyle ilgili rivayetleri gözden geçirdiğimizde bu rivayetlerin güvenilir hadis kaynaklarında geçmediğini ve bir kısmının da mevzu olduğunu gördük. Bu tür rivayetler büyük bir kısmı bir takım insanların, Müslümanları Kur’ân’a rağbet ettirmek gibi görünüşte iyi bir gaye taşımalarına rağmen Hz. Peygamber (s.a.s)’e yalan isnadı gibi büyük bir vebali sırtlarına yüklenerek giriştikleri uydurma faaliyetlerinin sonucudur. Bu rivayetler de bu haliyle tefsir kaynaklarının içerisine girmişlerdir. Fevzi Efendi’nin risalelerinde de yer alması kaynaklarda yer alması sebebiyledir.

Kur’ân’ın bütünü ile ilgili aktardığı rivayetler ise güvenilir hadis kaynaklarında yer alan sahih hadislerdir. Müellif bu hadisleri kaynaklarıyla birlikte vermiş bir kısmının da sıhhat durumunu belirtmiştir.

4.2. Ayetlerin Tefsir Edilmesi Açısından Risalelerin Değerlendirilmesi

Tefsir genel itibarıyla rivayet ve dirayet tefsiri olmak üzere iki kısma ayrılır. Rivayet tefsiri, Kur’ân’daki ayetleri beyan ve tafsil ederken Kur’ân’ın diğer ayetlerinin, Hz. Peygamber’in ve sahabenin sözlerinin, özellikle de İbn Abbas’a ve onun talebelerine ait tefsir rivayetlerinin senedleriyle zikredilmesi sûretiyle yapılan tefsir çeşididir. Taberî, İbn Ebî Hâtim ve Suyûtî’nin tefsirleri bu kabildendir. Dirayet tefsiri ise rivayetle

¹ Mehmed Fevzi, *Kudsîyyü’l-‘irfân*, s. 132.

² Tirmizî, *Fedâ’ilü’l-Kur’ân*, 16.

yetinmeyip dil, edebiyat, din ve çeşitli bilgilere dayanılarak yapılan tefsirdir. Re'y tefsiri de denilen bu tefsir türünde dil ve belâğat tahlilleri önemli bir yer tutmaktadır.¹ Rivayet tefsiri, nakil merkezli olduğundan tasvîrî, dirayet tefsiri ise dil merkezli olduğundan analitiktir.

Mehmed Fevzi Efendi'nin risalelerinde rivayet ve dirayet iç içe kullanılmıştır. Bir taraftan rivayet tefsirinin temel unsurlarından Kur'ân'ın Kur'ân'la, sünnetle, sahabe ve tâbiûn kavli ile tefsirine çokça yer veren müellif, diğer taraftan dirayet tefsirinin unsurlarından dil tahlillerine de yer vermiştir. Ayetlerin tefsirinde Beyzâvî ekseninde hareket ettiği ve rivayetlerin tefsir edilen ayetle irtibatını kendisinin kurduğu dikkate alındığında müellifin yönteminin dirayet ağırlıklı olduğu söylenebilir.

4.2.1. Ayetlerin Rivayet Açısından Tefsiri

4.2.1.1. Ayetin Ayetle Tefsiri

Kur'ân ayetlerin iyi anlaşılabilmesi için aynı konu ile ilgili ayetlerin bütününe dikkate alınması gerekmektedir. Çünkü Kur'ân, konulara göre inzâl edilmiş bir kitap değildir. Bir konu değişik vesilelerle farklı sûrelerde ele alınmaktadır. Ayetlerin doğru anlaşılması aynı konu etrafındaki ayetlere bütüncül yaklaşmakla mümkündür. Bir ayet bazen bir önceki veya bir sonraki ayetle, bazen birkaç ayet sonraki ayetle, bazen de başka sûrelerdeki ayetlerle izah edilmektedir. Bu nedenle ayetlerin tefsirinde ilk başvurulacak kaynak yine Kur'ân ayetleri olmalıdır.

Fakat ayetlerin diğer ayetlerle irtibatlandırılıp aralarında bir ilişki kurulması mutlak manada rivayet tefsiri kapsamına girmemektedir. Çünkü Kur'ân ayetlerinden hangisinin, üzerinde kafa yorulan ayetin tefsirini içerdiğini, onunla bağlantılı olduğunu tespit edecek müfessirin kim olduğu bu noktada önem arz etmektedir. Kur'ân'ı Kur'ân ile tefsir eden Hz. Peygamber (s.a.s) olabileceği gibi sahabe, tâbiûn, etba-i tâbiîn veya herhangi bir müfessir olabilir. Bu noktada eğer bu tefsir Hz. Peygamber'e aitse Hz. Peygamber'in tefsiri, sahabeye aitse sahabenin tefsiri, tâbiûna aitse tâbiûnun tefsiri olarak kabul edilir.² Bu nedenle Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsirini rivayet tefsirinin bağımsız bir unsuru olarak görmek uygun değildir. Müfessir ayetin, büyük oranda âlimlerin

¹ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 228-231.

² Aydın, Muhammed, "Rivayet Tefsiri Kavramı ve Kur'ân'ın Kur'ân ile Tefsiri: Eleştirel Bir Yaklaşım", *SA.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20 (2009/2), s. 8.

dirayetiyle belirlenmiş olması bu metodun çoğu zaman içtihadı içerdiğini göstermektedir. Râzî'nin dirayet tefsiri olarak kabul edilen eserinde bu kapsama giren örneklerin rivayet tefsirleriyle kıyaslanamayacak kadar çok olması bu durumun göstergesidir.¹

Mehmed Fevzi Efendi, tefsir risalelerinde Kur'ân'ın yine Kur'ân ile anlaşılmasına özen göstermiş, sık sık tefsirini yaptığı ayetin manasını destekleyip, lafızlarının ve manasının anlaşılmasına katkı sağlayan ayetlere yer vermiştir. Konu ile ilgili şu misalleri verebiliriz:

Necm sûresi 15. ayetin tefsirinde Nâziât sûresi 41. ayete değinen müellif, şöyle demektedir:

“المَأْوَىٰ عِنْدَهَا جَنَّةُ الْمَأْوَىٰ” ayeti kerimesindeki المَأْوَىٰ kelimesi ile muttakilerin sığındığı cennet kastedilmektedir. Nitekim Allah Teâlâ وَمَا مِنْ خَافٍ مَقَامَ رَبِّهِ وَنَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوَىٰ فَإِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَأْوَىٰ “Kim de, Rabbinin huzurunda duracağından korkar ve nefisini arzularından alıkoyarsa, şüphesiz, cennet onun sığınağıdır”² buyurmuştur.³

Taberî, المَأْوَىٰ kelimesiyle, İbn Abbas ve Katade'den gelen rivayetlere göre “şehitlerin makamının” kastedildiğini nakletmektedir.⁴ Aynı kelime Beyzâvî'de de “muttakilerin ve şehitlerin sığınağı” olarak tefsir edilmiştir.⁵ Bu tefsirle المَأْوَىٰ kelimesinin mevsûfuna muzaafu'n-ileyh olduğu kastedilmektedir ki, Mehmet Fevzi Efendi de bu anlamı pekiştirecek başka bir ayeti delil olarak getirmiştir.

Necm sûresi 23. ayetinin إِنَّ يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَمَا تَهْوَى الْأَنْفُسُ “Onlar ancak zanna ve nefislerinin arzusuna uyuyorlar” bölümünü tefsir ederken şunları söylemektedir:

“Burada iki husus vardır. Bunlar Allah'a şirk koşmak ve nimetlere karşı nankörlük etmektir. Bu fiiller kabahatlerin en büyükleridir. Nitekim ayet-i kerimede Lokman (a.s) oğluna; لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ “Yavrum! Allah'a ortak koşma! Çünkü ortak koşmak elbette büyük bir zulümdür”⁶ diyerek nasihat etmektedir. Bir başka ayette وَعَابُدُوا اللَّهَ وَلَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا “Allah'a ibadet edin ve ona hiçbir şeyi ortak koşmayın”⁷

¹ Koç, Mehmet Akif, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri*, Ankara 2003, s. 106.

² Nâziât Sûresi, 79/41-42.

³ Mehmed Fevzi, *Kudsîyyü'l-'irfân*, s. 19.

⁴ Taberî, *Câmiu'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, Riyad 2003, XXII, 518.

⁵ Beyzâvî, *Envâru't-tenzil*, II, 473.

⁶ Lokman Sûresi, 31/13.

⁷ Nisâ Sûresi, 4/36.

buyrulmaktadır. Diğer bir ayette ise, *إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ*,
“Şüphesiz Allah, kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz. Bunun dışında kalan (günah)ları ise dilediği kimseler için bağışlar”¹ buyrulmuştur.”²

Müellif, Mülk sûresindeki *إِذَا الْفُؤَا فِيهَا سَمِعُوا لَهَا شَهيقًا وَهِيَ تَفُورُ تَكَادُ تَمَيِّزُ مِنَ الْغَيْظِ* “Oraya atıldıklarında, onun kaynarken çıkardığı korkunç uğultuyu işitirler. Neredeyse cehennem öfkeden çatlayacaktır!”³ ayetinin tefsirinde Beyzâvî’den şu alıntıyı yapmıştır: “Yani onlara duyduğu kızgınlık sebebiyle parçalanacak demektir. Bu cümle cehennem yanmasının şiddetinin ne derece fazla olduğunu gösteren bir teşbihtir. Burada zebânîlerin öfkelerini kastetmekte mümkündür.”⁴ Fevzi Efendi, zebânîlerin öfkelerini kastetmenin mümkün olduğuna işaret edilen bölümü açıklamak için şunları söylemektedir:

“Çünkü zebânîler, Allah’a karşı hissettikleri kuvvetli sevgi, itaat ve imanları sebebiyle, Allah’ın vermiş olduğu rızaktan yiyip O’nun ve resûlünün emirlerine muhalefet eden kimselere karşı çok kızgındırlar. Nitekim Allah Teâlâ, Tahrîm sûresinde *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ عَلَيْهَا مَلَائِكَةٌ غِلَاظٌ شِدَادٌ لَا يَعْصُونَ اللَّهَ مَا أَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ* “Ey iman edenler! Kendinizi ve ailenizi, yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten koruyun. O ateşin başında gayet katı, çetin, Allah’ın kendilerine verdiği emirlere karşı gelmeyen ve kendilerine emredilen şeyi yapan melekler vardır”⁵ buyurmaktadır. Bir habere göre zebânîlerden her biri, tek seferde cehennem ehlinen kırk bin kişiyi cehenneme atar. Allah onlarda rahmet ve acıma duygusu yaratmamıştır. Allah bizleri onların eline düşmekten korusun.”⁶

Son misalde ayet-i kerimenin cehennem durumunu anlatan bir temsil olduğunu Beyzâvî ve Neseî söylemektedir.⁷ Fakat Beyzâvî, ikinci bir tefsir olarak, ilgili ayette zebanilerin, görecekları azap hususunda cehennem ehline karşı katı bir tutum sergileyeceklerini söylemektedir. İşte Fevzi Efendi bu yorumu destekler mahiyetteki bir ayetle kendi tercihini göstermiştir.

Görüldüğü gibi müellif, ayetin ayetle tefsirini kullanarak, kendi kişisel birikimi ve Kur’an’a vukûfiyetiyle, tefsir ettiği ayeti, ilgili gördüğü diğer ayetlerle tefsir etmektedir. Bu ayetlerin aralarında irtibat kurma hususunda başka bir tefsirden alıntı yapmadığı da

¹ Nisâ Sûresi, 4/48.

² Mehmed Fevzi, *Kudsîyyü'l-‘irfân*, s. 32.

³ Mülk Sûresi, 67/7-8.

⁴ Mehmed Fevzi, *Tesyîru'l-fülk*, İstanbul 1889, s. 40.

⁵ Tahrîm Sûresi, 66/6.

⁶ Mehmed Fevzi, *Tesyîru'l-fülk*, s. 40-41.

⁷ Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, II, 534; Neseî, *Medâriku't-tenzîl*, Beyrut 2008, s. 1262

dikkati çekmektedir. Müellifin müfessir konumundaki ayeti kendisinin belirlemesi bu noktada rivayetin değil dirayetin varlığını göstermektedir.

4.2.1.2. Ayetin Sünnetle Tefsiri

Kur’ân’ı doğru ve iyi anlayabilmenin ön şartlarından birisi de Kur’ân’ın bizzat kendisine inzâl edildiği Resûl-ü Ekrem’in hadislerine başvurmaktır. Çünkü Kur’ân’ı en iyi anlayıp, onun maksatlarına en iyi vâkıf olan Hz. Peygamber (s.a.s)’dir. Bu nedenle sünnet Kur’ân’dan sonra dinin ikinci kaynağıdır.

Tefsir kitaplarında ayetlerin tefsir edilmesi için kullanılan Hz. Peygamber (s.a.s)’in sözleri iki kısma ayrılmaktadır. Birincisi Hz. Peygamber (s.a.s)’in kendiliğinden veya bir soru üzerine bir ayetin anlamıyla ilgili yaptığı açıklamalardır. Bu tür açıklamalarda müfessir bizzat Hz. Peygamber (s.a.s) olmaktadır. İkincisi ise Hz. Peygamber’in (s.a.s) tefsir amacı taşımayan beyanlarıdır. Bu sözler bazen bir sahabi, bazen bir tabî, bazen de bir müfessirin dirayetiyle, tefsir edilecek ayetle irtibatlandırılmaktadır. Yani bu kısımdaki sünnetin Kur’ân’ı tefsirinde müfessirin içtihadı öne çıkmaktadır.¹

Mehmed Fevzi Efendi, tefsir risalelerinde hadislerden sık sık istifade etmiştir. Genellikle hadisin hangi kaynakta geçtiğine değinmeyen müellif, hadisi senetsiz olarak veya sadece sahabe râvisini zikrederek aktarmıştır. Daha önce değindiğimiz gibi sebeb-i nüzûl ve fedâ’il konusunda çok sayıda hadis nakleden müellif, ayetlerin anlaşılmasına katkı sağlamak amacıyla da birçok hadis nakletmiştir. Konu ile ilgili şu örnekleri verebiliriz:

Mülk sûresindeki إِنَّ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُم بِالْغَيْبِ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَأَجْرٌ كَبِيرٌ *“Görmedikleri hâlde Rablerinden korkanlar için bir bağışlanma ve büyük bir mükâfat vardır”*² ayet-i kerîmesini tefsir ederken Allah’tan korkanların durumunu açıklamak için şu hadisi nakletmektedir:

إن من أخيار أمتي قوما يضحكون جهرا من سعة رحمة الله و يبكون سرا من خوف عقابه ابدانهم في الارض وقلوبهم في السماء
وارواحهم في الدنيا وعقولهم في الآخرة يمشون بالسكينة يتقربون بالوسيلة

“Allah’ın rahmetinin genişliğinden dolayı açıkça gülen ve O’nun azabının korkusu sebebiyle gizlice ağlayan; bedenleri yeryüzünde, kalpleri gökte, ruhları dünyada,

¹ Koç, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri*, s. 107-117

² Mülk Sûresi, 67/12.

*akılları ahirette olan; sükûnet ile yürüyüp, vesileler ile yaklaşan bir topluluk, benim ümmetimin en hayırlılarından.*¹

Mehmed Fevzi Efendi, bu hadisin kaynağını belirtmediği gibi sıhhat derecesini de açıklamamıştır. Yapılan metin karşılaştırmasında bu hadisin es-Safûrî'nin eserinden aynı lafızlarla aktarıldığı anlaşılmıştır.² Bu hadis aynı lafızlarla Gazâlî'nin *İhyâ* 'sında da geçmektedir ve zayıf bir hadistir.³ Tefsir ve hadis kaynaklarında ise bu hadisi bulamadık.

Necm sûresinde *الذَّكَرُ وَالْأُنثَى* “Erkekler size de, kızlar O’na mı?”⁴ ayetinin tefsirinde Beyzâvî’den “*ayet müşriklerin meleklerin Allah’ın kızları oldukları iddiasını inkar içindir*” tefsirini nakleden müellif, meleklerin Allah’ın “ol” emriyle nurdan yaratılan, Allah’a ibadet eden, sayıları diğer mahlûkâttan çok olan, semâvâtta oturup Allah’ı tesbih ve tehlil eden, erkeklik ve dişilikleri olmayan varlıklar olduğunu vurgulamıştır. Bu açıklamaların ardından şu hadisi nakletmiştir:

“Miraç gecesinde meleklerden sayılarını yalnız Allah’ın bileceği büyük bir topluluk gördüm. Onlar “Merhaba Ey Muhammed hoş geldin, Allah’tan başka ilah yoktur Muhammed O’nun resûlüdür” diyorlardı. Ben Cebrâil’e “Bunlar kimlerdir?” dedim. Cebrâil; “Bunlar yedi göğün ibadet edenleridir” dedi. Sonra her meleğin başında boyu Cebrâil’in zirâ’ıyla doksan zira olan ve her birinde dört yüz inci bulunan taçlar gördüm. Ayrıca bir melek daha gördüm ki onun sağında ve solunda başlarında nurdan taçları olan ve Ayetü’l-kürsî’yi okuyan biner melek vardı. Cebrâil’e, “Ey Cebrâil, bunlar kimdir?” dedim. Cebrâil, “Onlar arşın nurunun tek bir katresinden yaratıldılar” dedi. Ben tekrar “Rabbimin şaşılacak şeyleri ne de çoktur!” dedim. O da “Sen Rabbinin şaşılacak işlerinin sadece gece bir saatlik kısmını gördün” dedi.”⁵

Bu rivayet de bir önceki misalde olduğu gibi *Müntehabü’n-nefâis*’den aynı lafızlarla aktarılmıştır.⁶

Müellif, tefsir risalelerinde sıkça, ayetlerle doğrudan alakası olmasa da kendince irtibat kurduğu diğer konulara geçmekte ve bu konuları uzun uzun işlemektedir. Bu konular ile alakalı hadisleri de nakletmektedir.

¹ Mehmed Fevzi, *Tesyîru’l-fülk*, s. 47.

² es-Safûrî, *Nüzhetü’l-mecâlis ve müntehabü’n-nefâis*, Beyrut t.y., II, 35.

³ Gazâlî, Muhammed b. Muhammed, *İhyâ ulûmi’-d-Dîn*, Beyrut 1983, I, 75.

⁴ Necm Sûresi, 53/21.

⁵ Mehmed Fevzi, *Kudsiyyü’l-‘irfân*, s. 27.

⁶ es-Safûrî, *Nüzhetü’l-mecâlis*, II, 139.

İnşirah sûresinin 7. ayetinin¹ tefsirinde Beyzâvî'den “Gazveden (cihattan) boş kaldın mı, hemen ibadete koyul” görüşünü nakleden müellif cihatla ilgili birkaç ayete değindikten sonra sorulması muhtemel bir soruya bir hadisle cevap vermektedir:

“Ben cihada katılmayı arzu ediyorum fakat bana nasip olmadı. Benim durumum ne olacak?”

Sana Sahih-i Müslim'den bir hadis nakledeceğim sorunun cevabını oradan al. Hz. Peygamber (s.a.s), من سأل الله الشهادة بصدق اناله منازل الشهداء وان مات علي فراشه, “Kim Allah'tan sadakatle şehitliği isterse, Allah Teâlâ yatağında ölse dahi o kimseyi şehitlik makamına eriştirir” buyurmuştur.”²

Bu hadis, güvenilir hadis kaynaklarında geçen sahih bir hadistir.³

Misallerden de anlaşıldığı gibi Fevzi Efendi, naklettiği hadislerin çoğunluğunun kaynağına ve sıhhat derecesine değinmemiştir. Şayet kullanacağı hadis Kütüb-ü Sitte'de varsa -son misalde olduğu gibi- o hadisin geçtiği eserin ismini vermiştir.

Müellifin ayetlerin tefsiri için zikretmiş olduğu bu rivayetler görüldüğü gibi Hz. Peygamber (s.a.s)'in ayetlerin tefsiri amacıyla serdettiği sözler değildir. Dolayısıyla müfessir hadisi seçmek ve ayetle irtibatını kurmak Fevzi Efendi'nin kendi dirayetinin sonucudur. Bu nedenle bu kısımda da dirayetin ön plana çıktığı anlaşılmaktadır.

4.2.1.3. Ayetin Sahâbe ve Tâbiûn Kavli ile Tefsiri

Kur'ân'ın tefsirinde başvurulan üçüncü kaynak sahâbe kavlidir. Ayetle ilgili Kur'ân ve sünnette açıklayıcı bir bilgiye ulaşılamazsa Hz. Peygamber'i görüp, sohbetine nâil olan sahâbiler -vahyin inişine tanık oldukları için- Kur'ân'ın anlaşılmasında önemli bir yere sahiptirler. Sahâbe neslinden sonra gelen tâbiûnun sözleri de rivayet tefsirinde kaynak olarak kullanılmıştır. Çünkü onlar da nüzul ortamını gören, ayetlerin iniş sebeplerine şahit olan sahâbenin tedrisatıyla yetişmişlerdir.

Fevzi Efendi, Necm sûresindeki *وَلِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ لِيَجْزِيَ الَّذِينَ أَسَاءُوا بِمَا عَمِلُوا وَيَجْزِيَ الَّذِينَ أَحْسَنُوا بِالْحُسْنَى* “Göklerdeki her şey, yerdeki her şey Allah'ındır. (Bu) kötülük edenleri

¹ *“Öyleyse, bir işi bitirince diğerine koyul.”* İnşirah Sûresi, 94/7.

² Mehmed Fevzi, *Kudsîyyü'l-ferah*, s. 43.

³ Müslim, İmâre, 157; Nesâî, Cihâd, 36; İbni Mâce, Cihâd, 15; Tirmizî, Fedâ'ilu'l-Cihâd, 19.

yaptıklarıyla cezalandırması, iyilik edenleri de daha güzeliyle mükâfatlandırması için (böyle)dir”¹ ayet-i kerimesinin yorumunda Hz. Ömer’in şu sözüne yer vermektedir:

حاسبوا أنفسكم قبل أن تحاسبوا فانه أيسر وأهون لحسابكم وزنوا أنفسكم قبل أن توزنوا و تجهزوا للعرض الأكبر يومئذ تعرضون
لا تخفى منكم خافية

“Ölmeden önce kendinizi hesaba çekiniz. Muhakkak ki bu hesap sizin en kolay ve zahmetsiz hesabınızdır. Tartılmadan önce nefislerinizi tartınız. Büyük gün için hazırlanınız. Zira o gün (hesap için) Allah’a arz olunursunuz. Hiçbir sırrınız gizli kalmaz.”²

Bu rivayet; Suyûtî’nin tefsirinde aynı lafızlarla, İbn Kesir ve Bursevî’nin tefsirlerinde de benzer lafızlarla geçmektedir.³

Müellif, İnşirah sûresindeki فَإِذَا فَرَغْتَ فَانصَبْ “Öyleyse, bir işi bitirince diğerine koyul”⁴ ayet-i kerimesinin tefsirinde Hz. Ömer’in şu kavlini nakletmektedir:

إني لأكره أن أرى احدكم فارغا سهلا لا في عمل دنياه ولا في عمل آخرته فلا بد للمرأ أن يكون في عمل مشروع دائما فاذا فرغ
من عمل اتبعه بعمل آخر

“Ben sizden birisini gerek dünyasının gerekse ahiretinin işleri hususunda boş ve rahat görmekten hoşlanmam. Kişinin daima meşru işler içerisinde olması ve bir işi bitirdiğinde peşi sıra başka bir işe başlaması gerekir.”⁵

Bu rivayet, Bursevî’nin tefsirinde geçmektedir.⁶ Müellif onu aynı lafızlarla risalesinde nakletmiştir.

Müellif, Necm sûresi 42. ayetin⁷ tefsirinde insanların ölümle sarsılmadan önce gaflet uykusundan uyanmaları gerektiğini vurgulamış ve Hz. Ali’den şu sözü nakletmiştir:

الناس نيام فاذا ماتوا انتبهوا “İnsanlar uyuyorlar. Öldükleri zaman bu uykularından uyanırlar.”⁸

Bu rivayet Bursevî’de geçmektedir⁹, Fevzi Efendi de aynı lafızlarla nakletmiştir. Bursevî bu rivayeti başka bir yerde Hz. Peygamber (s.a.s)’e nispet etmektedir.¹⁰ Fakat

¹ Necm Sûresi, 53/31.

² Mehmed Fevzi, *Kudsîyyü’l-‘irfân*, s. 49.

³ Suyûtî, *ed-Dürrü’l-mensûr*, VIII, 271; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-azîm*, I, 134; Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, IV, 640.

⁴ İnşirah Sûresi, 94/7.

⁵ Mehmed Fevzi, *Kudsîyyü’l-ferah*, s. 40.

⁶ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, IV, 670.

⁷ “Şüphesiz en son varış Rabbinedir.” Necm Sûresi, 53/42.

⁸ Mehmed Fevzi, *Kudsîyyü’l-‘irfân*, s. 91.

⁹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, IV, 256.

¹⁰ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, III, 329.

hadis kaynaklarında Hz. Peygamber (s.a.s)’e nispet edilen böyle bir hadis mevcut değildir.

Fevzi Efendi, birçok konuda tâbiûndan da alıntılar yapmıştır. Nitekim Mülk sûresindeki *قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَهْلَكْنِي اللَّهُ وَمَنْ مَعِيَ أَوْ رَحِمْنَا فَمَنْ يُجِيرُ الْكَافِرِينَ مِنْ عَذَابِ أَلِيمٍ* “De ki: “Söyleyin bakalım: Diyelim ki Allah beni ve beraberimdekileri helâk etti, yahut bize acıdı. Peki, ya inkârcıları elem dolu bir azaptan kim koruyacak?”¹ ayet-i kerîmesinde ölümün tüm insanlar için kaçınılmaz son olduğunu, ebediliğin hiçbir kula bahşedilmediğini vurguladıktan sonra Hasan-ı Basrî’nin şu sözlerini nakletmektedir:

“Ey Âdemoğlu yaşamayı ne zamana kadar sevmeye devam edeceksin. Muhakkak ölüm, hasattır. Sen de otsun.”

Hasan-ı Basrî, arkasında birçok insanın olduğu bir cenazeyi gördüğü zaman şöyle derdi: “Ne garip şey! Cenaze, arkasında geciktirilmiş cenazeler olduğu halde gidiyor.”²

Müellif, Hasan-ı Basrî’ye isnat edilen bu sözleri hangi eserden aldığına değinmemiştir. Yapılan metin karşılaştırmasında nerede geçtiğine dair bir bilgi elde edemedik.

Mülk sûresi 15. ayetteki *الأَرْضَ* kelimesi üzerinde duran müellif, Bursevî’den yeryüzünün büyüklüğü ve kemmiyeti konusunda ihtilaf olduğu bilgisini nakletmiş ardından Katâde’den şu rivayete yer vermiştir:

“Dünya yani onun alanı denizlerin kapladıkları alan da göz önünde bulundurulduğunda yirmi dört bin fersahtır. Sûdan mülkü on iki bin, Rum mülkü sekiz bin, Acem ve Türk mülkü üç bin ve Arap mülkü de bin fersahtır.”³

Bu rivayet de *Ruhu’l-beyân*’dan birebir nakledilmiştir.⁴

Görüldüğü gibi Fevzi Efendi, rivayet tefsirinin önemli kaynaklarından olan sahabe ve tâbiûn kavline risalelerinde yer vermiştir. Söz konusu rivayetleri de genellikle Bursevî’den, bazen de rivayet tefsirlerinin diğer kaynaklarından almıştır. Fakat bu rivayetleri serdederken genelde kaynak belirtmemiştir. Ayrıca verdiği rivayetlerin hem

¹ Mülk Sûresi, 67/28.

² Mehmed Fevzi, *Tesyîru’l-fülk*, s. 95.

³ Mehmed Fevzi, *Tesyîru’l-fülk*, s. 62.

⁴ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, IV, 420.

sihhat hem de anlam açısından tenkidini yapmamıştır. Bu üslubu, -bir önceki başlıkta bahsedildiği gibi- hadisleri zikrederken takip ettiği metodun devamı niteliğindedir.

Bu kısımda da rivayetlerin ayetlerle irtibatlandırılması müellifin kendi görüşüyle gerçekleşmiştir. Böylece bu noktada da bir dirayetten söz etmek mümkündür.

4.2.2. Ayetlerin Dirayet Açısından Tefsiri

4.2.2.1 Lügavî Anlam

Kur’ân’da geçen lafızlar lügavî anlamlarıyla kullanıldıkları gibi bazen dînî anlamlarıyla, bazen de mecâzî anlamlarıyla kullanılabilir. Lügavî anlam; herhangi bir kelimenin Kur’ân’ın katkısından önceki, Arap dilindeki ilk olarak konulduğu, vaz’ edildiği veya kullanım ya da örf yoluyla kazandığı anlamdır.¹

Mehmed Fevzi Efendi, bazen ayetlerin tefsirinde lafızların mana tahliline yer vermiştir. Bu anlamda kelimenin Arap dilindeki kullanıldığı manalara değindiği gibi kelimelerin dînî anlamlarıyla ilgili bilgiler de vermiştir. Konu ile ilgili şu misalleri dikkatinize sunuyoruz:

Necm sûresi 4. ayette kullanılan وَحْيٍ kelimesinin ilâhî kitaba itlak olunan mastar olduğuna değinen Fevzi Efendi, ardından gelen يُوحَى kelimesinin de “vahy” kelimesinin sıfatı olduğunu belirtmiştir. Ardından şu cümlelere yer vermiştir:

“Burada bu sıfatın kullanılması, mecaz ihtimalini ortadan kaldırarak hakiki vahyin kastedildiğine vurgu yapmak içindir. Mastar olan vahiy kelimesi ise Arap dilinde “irsâl”, “ilhâm”, “kitâbe”, “kelâm” ve “ifhâm” anlamlarına gelmektedir.”²

Fevzi Efendi, vahy kelimesinin anlamlarını verirken herhangi bir kaynağa atıfta bulunmamıştır. Risalelerin kaynaklarını tanıtırken yer verdiğimiz ez-Zebîdî’nin *Tâcu’l-’arûs* isimli sözlüğünün “vahy” maddesine baktığımızda Fevzi Efendi’nin verdiği manaların örnekleriyle birlikte burada yer aldığını gördük.³

¹ Ekin, Yunus, *Kur’ân’a göre İnançsızlık*, İzmir 2001, s. 18.

² Mehmed Fevzi, *Kudsîyyü’l-’irfân*, s. 8.

³ ez-Zebîdî, Muhammed Murteza, *Tâcu’l-’arûs min cevâhiri’l-kâmûs*, Kuveyt 2001, XL, 169.

Müellif, Necm sûresi 19 ve 20. ayetlerde geçen “Lât”, “Uzzâ” ve “Menât”ın sanem olduklarını Beyzâvî’den naklettikten sonra “sanem” ve “vesen” kelimeleri arasındaki mana farkına şu şekilde temas etmektedir:

“Onlar müşriklerin ma’bud kabul ettikleri putlardır. “sanem” kelimesinin asıl anlamı “kokusu hoş olmayan şey”dir. Bu isim sonradan müşriklerin putlarına verilmiştir. Aynı şekilde onlara “vesen” kelimesi de mutlak olarak kullanılmaktadır. Denilmiştir ki “sanem” ile “vesen” arasında fark vardır. Sanem; mücevher, altın ve gümüşten yapılan puttur. Vesen ise taş, ağaç ve benzeri şeyler ile yapılan puttur.”¹

Fevzi Efendi’nin verdiği bu bilgilerin kaynağı da bir önceki örnekte olduğu gibi *Tâcu’l-arûs*’tur.² Fakat kendisi bu eserden farklı olarak ağaçtan yapılanları “vesen” kapsamına dahil etmiştir. Halbuki gerek *Tâcu’l-arûs*’ta gerekse *Müfredât*’ta³ ağaçtan yapılan putlara da “sanem” dendiği, “vesen” kelimesinin ise taştan yapılmış olanlar için kullanıldığı belirtilmektedir. Müellif, bu hususta küçük bir dikkatsizlik yapmış olmalıdır.

İnşirah sûresi 2. ayette geçen وضع ve وزر kelimelerinin manaları ile ilgili şunları söylemektedir:

عَنْ kelimesinin sekiz manası vardır. Burada وَضَعَ fiili ile kastedilen mana عَنْ karinesi ile birlikte “düşürmektir” (iskât). Çünkü bu fiil عَنْ harf-i ceri ile birlikte kullanıldığında düşürmek demektir. Aynı fiil عَلَى harficeri ile kullanıldığında “yüklemek” anlamına gelir. Yani bu ayetin manası “*senin yükünü sırtından düşürdük*” şeklindedir.

الوزر kelimesinin de on manası vardır. Buraya uygun olan mana ise “günah ve ağır yük” manasıdır. Bu kelimeyi “günah” anlamında kabul ettiğimizde Allah Teâlâ’nın şu ayetindeki ذَنْبٌ manasıdır: Allah Teâlâ وَمَا تَأَخَّرَ مِنْ ذَنْبِكَ وَيَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّبِعُوا هَذِهِ السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَنِ الْبَيْتِ الَّذِي كُنْتُمْ تُخْرَجُونَ مِنْهُ وَتَذَرُونَ الْآثَانَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ *“Tâ ki Allah, senin geçmiş ve gelecek günahlarını bağışlasın”⁴ buyurmuştur.”⁵*

Bu bilgiler de aynı kaynaktan alınmıştır.⁶

Müellife göre Necm sûresi 2. ayette birlikte kullanılan ضلال ve غوى köklerinden türeyen kelimelerin aralarında mana farkı vardır. Şöyle ki غوى kelimesi itikattaki hata ve

¹ Mehmed Fevzi, *Kudsîyyü’l-irfân*, s. 24.

² ez-Zebîdî, *Tâcu’l-arûs* XXXII, 524.

³ Râğîb el-İsfehânî, *el-Müfredât fî garîbu’l-Kur’ân*, s. 210; 527.

⁴ Fetih Sûresi, 48/2.

⁵ Mehmed Fevzi, *Kudsîyyü’l-ferah*, s. 12.

⁶ ez-Zebîdî, *Tâcu’l-arûs*, XXII, s. 335-346; XIV, 358.

eksikliği ifade eden hâs bir kavram iken ضَلَّ kelimesi fiil, söz ve itikattaki hataların tamamını içine alan âm (genel) bir kavramdır.¹

Bu bilgi *Müfredât*'ın ilgili maddelerinde verilen bilgiler ile örtüşmektedir.²

İhlâs sûresi ilk ayetteki احد ile واحد kelimeleri arasındaki farka Bursevî'den naklen değinen müellif, احد kelimesinin zâtı hususunda hiçbir ortağı olmayan varlığın ismi iken الواحد kelimesinin sıfatları hususunda hiçbir ortağı olmayan varlığın ismi olduğunu belirtmektedir.³

Görüldüğü gibi Fevzi Efendi, dil eksenli tefsir faaliyeti olan dirayet tefsirinin önemli unsurlarından birisi olan kelimelerin lügavî anlamlarına risalelerinde yer vermiş, ayetlerin anlaşılmasında bu manalardan istifade etmiştir. Bu hususta müracaat ettiği kaynak ise genellikle *Tacu'l-arûs*'tur.

4.2.2.2. Dil Bilgisi (Sarf-Nahiv)

Fevzi Efendi ayetlerin tefsirinde gerekli gördüğü yerde sarf ve nahiv bilgilerine kısa kısa değinmiştir. Konu ile ilgili şu misalleri verebiliriz:

Müellif, İhlâs sûresi ilk ayetteki هو zamiri ile ilgili şu bilgileri vermektedir:

“Bezzâvî ve Bursevî'ye göre ayetteki هو zamiri zamîru's-şe'n'dir. Onu ref eden ise mübtedâ oluşudur. Mübtedâ olan bu zamirin haberi cümle olarak gelmiştir. Haber cümlesinde mübtedâyâ râcî bir zamire de ihtiyaç yoktur. Bu durumda manası “Gerçek şu ki Allah birdir” şeklindedir. Veya bu zamir, hakkında soru sorulan şeyin zamiri olabilir. Bu durumda mana “sizin hakkında soru sormuş olduğunuz şey işte o Allah'tır” şeklindedir.”⁴

Müellif, bu bilgiyi Bezzâvî ve Bursevî'den özetle aktarmaktadır.⁵

Necm sûresindeki لَقَدْ رَأَى مِنْ آيَاتِ رَبِّهِ الْكُبْرَى “Andolsun, o, Rabbinin en büyük alâmetlerinden bir kısmını gördü”⁶ ayet-i kerimesi ile ilgili şu bilgileri vermektedir:

¹ Mehmed Fevzi, *Kudsîyyü'l-'irfân*, s. 7.

² Râğîb, *el-Müfredât fî garîbu'l-Kur'ân*, s. 300; 369.

³ Mehmed Fevzi, *Mesîru'l-halâs*, s. 29.

⁴ Mehmed Fevzi, *Mesîru'l-halâs*, s. 22.

⁵ Bezzâvî, *Envâru't-tenzîl*, II, 624; Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, IV, 717.

⁶ Necm Sûresi, 53/18.

“Bu ayette الكبرى kelimesinin آيات kelimesine sıfat olması câizdir. Bu durumda ya fiile bir meful takdir etmek gerekir ki o da mahzûf bir شيئاً kelimesidir, ya da مِنْ harf-i ceri zâid kabul edilir.”¹

Fevzi Efendi, bu bilgiyi Beyzâvî’den aynı lafızlarla rivayet etmektedir.² Bursevî’de de bu ibare mevcuttur.³

Necm sûresi 17. ayetteki الْبَصَرُ kelimesinin başındaki harf-i tarif iki farklı manaya gelebilir. Birincisi, harf-i tarif ahd için olabilir, yani “bilinen bir bakış” manasına gelir. Bu da Hz. Muhammed (s.a.s)’in bakışıdır. Yani “gözünü maksudundan ayırmadı”, “bakışını başka şeylerle meşgul etmedi” demektir. İkincisi cins için olabilir. Bu durumda mana “göz heybetin büyüklüğü sebebiyle bu mekanda kaymadı” demektir.⁴

Fevzi Efendi, bu bilgileri “el-İmam” lakabıyla zikrettiği Fahreddin Râzî’den aktarmaktadır.⁵ Burada Beyzâvî’nin metnini verdikten sonra daha açık olan görüşün Râzî’ye ait olduğunu belirtmiş ve konuyu nakletmiştir.

Müellif, Necm sûresi 39. ayetin tefsirinde şu şekilde nahiv tahlili yapmaktadır:

“Hz. Peygamber (s.a.s)’in peygamberliğinden önceki ve sonraki durumunu açıklamak için 2. ayetteki مَا ضَلَّ ve مَا غَوَى kelimelerinde mazî sıgalarıyla, 3. ayette ise وَمَا يَنْطِقُ kelimesi muzârî sıgasıyla kullanılmıştır. Yani O, doğru yoldan ayrılmadı ve batıla inanarak sapıtmadı. Şöyle ki O, sizden ve sizin yaptıklarınızdan mastariyyedir. Fakat mevsûle olması da câizdir.”⁶

Fevzi Efendi, bu nahiv tahlilini de Bursevî’den aynı lafızlarla, kaynak belirtmeksizin aktarmıştır.⁷

Müellif, Necm sûresi 2. ayette sarf ilmi ile alakalı şu bilgiye yer vermiştir:

“Hz. Peygamber (s.a.s)’in peygamberliğinden önceki ve sonraki durumunu açıklamak için 2. ayetteki مَا ضَلَّ ve مَا غَوَى kelimelerinde mazî sıgalarıyla, 3. ayette ise وَمَا يَنْطِقُ kelimesi muzârî sıgasıyla kullanılmıştır. Yani O, doğru yoldan ayrılmadı ve batıla inanarak sapıtmadı. Şöyle ki O, sizden ve sizin yaptıklarınızdan

¹ Mehmed Fevzi, *Kudsîyyü'l-‘irfân*, s. 24.

² Beyzâvî, *Envâru't-tenzil*, II, 473.

³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, IV, 153.

⁴ Mehmed Fevzi, *Kudsîyyü'l-‘irfân*, s. 22.

⁵ er-Râzî, *Tefsîru'l-kebîr*, XXVIII, 253.

⁶ Mehmed Fevzi, *Kudsîyyü'l-‘irfân*, s. 80.

⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, IV, 165.

peygamberliğinden önce de uzak durdu. Şimdi de o Rabbinin ayetlerini size okuduğunda hevasından konuşmuyor.”¹

Fevzi Efendi, kaynak belirtmeden aktardığı bu bilgileri muhtemelen Bursevî’den almıştır. Râzî’de de aynı îzah mevcuttur.²

Aynı sûrenin 22. ayetinde geçen ضَيْرَى kelimesi ile ilgili şu bilgileri vermektedir:

“Bu kelimenin aslı ضَيْرَى’dır. ضاز kökünden gelmiştir. Fakat ilk harf yâ harfinin selâmeti için kesralı kullanıldı. بِيض kelimesinde de aynı durum geçerlidir. Kelimenin aslı yâ’nın dammesiyledir. Çünkü ابيض kelimesinin cemidir. فعلى vezninde ilk harf kesralı olarak sıfat gelmez. Müennes sıfat ya حَبْلِي kelimesinde olduğu gibi فعلى veznin de gelir, ya da عَطَشِي ve كَسَكْسِي kelimelerinde olduğu gibi فعلى vezninde gelir. Kesra ile sadece mebni isimlerde veya mastarlarda gelir. ذِكْرِي ve شِعْرِي kelimelerinde olduğu gibi. Tüm bu sözlerden anlaşılın ضَيْرَى kelimesindeki ض harfinin asıl harekesi dammedir.”³

Sarfıla ilgili bu ayrıntı da Beyzâvî’den alınmış, açıklamalarla daha anlaşılır hale getirilmiştir.⁴

Görüldüğü gibi Fevzi Efendi dirayet tefsirin önemli kaynaklarından Beyzâvî ve Râzî tefsirinden istifade ederek, bazen de Bursevî’den alıntı yaparak sarf ve nahivle ilgili bilgiler vermiştir. Verdiği bu bilgilerin manaya olan tesirine de işaret eden müellif bu şekilde dirayet ağırlıklı bir yöntem izlemiştir. Ayetleri ele alırken ilk önce lügavî anlam ve dil bilgisi kurallarına değinen müellif, sonraki aşamada bir takım rivayetlere, tasavvufî, kelimî ve fikhî konulara değinmiş, kıssa ve menkıbelere yer vermiştir.

4.2.2.3. Belâgat

Mehmed Fevzi Efendi, belâgat ile ilgili inceliklere risalelerinde çok nadiren yer vermiştir. Edebî yönü kuvvetli olmasına rağmen belâgata değinmemesinin sebebi tefsir risalelerini halka hitaben tertip edilecek dersler için kaleme almış olmasıdır. Bu nedenle halkın anlamayacağı, ilgisini çekmeyecek bilgiler yerine halkın daha çok rağbet ettiği kıssa ve menkıbelerin çokça geçtiği dersleri tertip etmiştir.

Burada müellifin belâgatla ilgili değindiği bir noktaya yer vereceğiz.

¹ Mehmed Fevzi, *Kudsîyyü'l-‘irfân*, s. 8.

² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, IV, 140; er-Râzî, Fahreddin, *Tefsîru'l-kebîr*, XXVIII, 242.

³ Mehmed Fevzi, *Kudsîyyü'l-‘irfân*, s. 28.

⁴ Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, II, 474.

Necm sûresi 23. ayet-i kerime ile alakalı şunları aktarmaktadır:

“Ayette ‘*Bunlar (putların isimleri), sizin ve atalarınızın taktıkları isimlerden başka bir şey değildir. Allah onlar hakkında hiçbir delil indirmemiştir*’ buyrulur muhataba hitap edilmiş, ayetin devamında ise “*onlar ancak zanna ve nefislerinin arzusuna uyuyorlar*” buyruğu ile ğâibe hitap edilmiştir.

Burada onların çirkinliklerini tek tek sayarak, onlardan uzaklaşmanın gerekliliğini duyurmak ve onların işlemiş oldukları suçları başkalarına anlatmak için hitap muhataptan ğâibe ansızın yöneltmiştir. Burada iltifat sanatı vardır.”¹

Fevzi Efendi bu bilgiyi Bursevî’den nakletmiştir.²

4.3. Diğer İlimler Yönünden Risâlelerin Değerlendirilmesi

4.3.1. Fıkıh İlmi

Mehmed Fevzi Efendi, risalelerinde bazen tefsir ettiği ayetle ilgili gördüğü, bazen de ayetle doğrudan ilgisi olmasa da ayetin tefsiri sırasında kullandığı bilgilerden hareketle fikhî konulara girmiş, konu ile ilgili mezhep imamlarının görüşlerini nakletmiştir.

Necm sûresi 4. ayeti tefsir ederken Hz. Peygamber (s.a.s)’in her söylediği sözün vahiy olup olmadığı konusuna değinen müellife göre, Hz. Peygamber (s.a.s)’in bir durum karşısında içtihad ettiğinde Cebrâil’in Allah katından inerek onu tasdik etmesi veya düzeltmesi her söylediği sözün vahiy olduğunu ortaya koymaktadır. Zemahşerî’nin “öyleyse içtihad eden her insana vahiy gerekir” sözüne de şu şekilde karşılık vermektedir: “Hz. Peygamber (s.a.s)’in içtihadı vahiydi. Diğer müctehidlerin içtihadları ise vahiy değildir.”³

Söz konusu ayetteki “هر” zamirinin medlülünün ne olduğu hususunda müfessirler arasında ihtilaf vardır. Mukâtil, Taberî ve Beyzâvî bu zamirin Kur’ân’ı ifade ettiğini belirtmişlerdir.⁴ Onların bu görüşleri, Necm sûresinin ilk ayetlerinin müşriklerin “Kur’ân ilahi kaynaklı değildir. Muhammed’in uydurmasıdır” demeleri üzerine nazil olduğu şeklindeki sebab-i nüzul rivayetine de uygundur.⁵ Nitekim ilk ayetteki “necm” kelimesinin de müneccemen yani parça parça indirilen Kur’ân’ı ifade ettiği şeklindeki

¹ Mehmed Fevzi, *Kudsîyyü'l-‘irfân*, s. 32.

² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, IV, 156.

³ Mehmed Fevzi, *Kudsîyyü'l-‘irfân*, s. 8.

⁴ Mukâtil, *Tefsîr-u Mukâtil*, IV, 159; Taberî, İbn Cerir, *Câmiu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur’ân*, XXII, 8; Beyzâvî, *Envâru't-tenzil*, II, 472.

⁵ Ferrâ’, Yahya b. Ziyâd, *Me’âni'l-Kur’ân*, Beyrut 1980, III, 95.

tefsir de bu manayı desteklemektedir.¹ Bu ayetteki vahyin kapsamına sünnetin dahil edilmesi ise daha sonraki asırlarda gerçekleşmiştir. Bunun en önemli sebebi sünnetin İslamî öğreti içerisindeki kıymetini vurgulamaktır. Halbuki sünnetin yerini tespit etmek için bu ayetin ihtivâ etmediği bir mana için kullanılmasına ihtiyaç yoktur.²

Hız. Peygamber (s.a.s) döneminde içtihad vâkî olmuştur. Hız. Peygamber, hakkında vahiy bulunmayan konularda kendisi içtihad yaptığı gibi ashabının da Kur'ân'da ve sünnette hükmü bulunmayan hususlarda içtihad etmelerine izin vermiştir. Her ne kadar Necm suresi 4. ayet sadece Kur'ân'ı ifade ediyor olsa da, Hız. Peygamber dönemindeki fıkıh, vahiy fikhıydı. Şöyle ki meselelerin hükümleri, ya hem lafız hem de mana itibariyle vahiy olan Kur'an'la, ya da sadece manası vahiy olan sünnetle ortaya konuluyordu. Hız. Peygamber'in içtihadları bazen Allah'tan aldığı ilham ile gerçekleşiyordu ki bu da sünneti meydana getirmiştir. Bazen de ilham olmaksızın içtihad ederdi ki; bu durumda eğer içtihadı doğru değilse Allah Teâlâ, onu inzal ettiği vahiyle düzeltmiştir.³ Nitekim Hız. Peygamber, Tebük seferine bir takım mazeretler ileri sürerek katılmak istemeyenlerin Medine'de kalmalarına izin vererek içtihadta bulunmuş, Allah Teâlâ'da bu içtihadın isabetli olmadığını şu ayet-i kerimeyle belirtmiştir: *“Allah, seni affetsin! Doğru söyleyenler sana iyice belli olup, yalancıları bilinceye kadar beklemeden niçin onlara izin verdin?”*⁴

Görüldüğü gibi bağlam itibariyle ilgili ayetin Hız. Peygamber'in içtihadlarını ifade etmesi mümkün olmamakla birlikte Hız. Peygamber'in içtihadları vahyin kontrolü altındaydı. Mehmed Fevzi Efendi'nin, Hız. Peygamber'in içtihadının vahiy olduğu görüşü, Hız. Peygamber'in tüm içtihadları için geçerli değildir. Çünkü yukarıda verilen örnek bazen içtihadın vahiyle gerçekleşmediğini ama vahyin kontrolünde olduğunu göstermektedir. Vahyin kontrolünde olması bu görüşlerin vahiy olduğu anlamına gelmemektedir.

¹ Mukâtil, *Tefsîr-u Mukâtil*, IV, 158; Ferrâ', *Meâni'l-Kur'ân*, III, 94.

² Koç, Mehmet Akif, “53/Necm Suresinin Tefsirinde Bazı Tarihî Sorunlar Üzerine”, *İslâmiyât*, VI (2003/1), s. 171

³ Zeydan, Abdülkerim, *Medhal li dirâseti't-teşri'i'l-İslâmiyye*, Beyrut 2010, s. 109-110.

⁴ Tevbe Sûresi 9/43

Müellif, içtihadla ilgili bu tartışmaya yer verdikten hemen sonra dört mezhep imamının faziletlerine dair bilgiler verip, haklarında vârid olan hadislere yer vermektedir.¹

Sûrenin 37. ayetinde Hz. İbrahim'in isminin geçmesi üzerine, Sâffât sûresi 102-111. ayetler arasında anlatılmakta olan Hz. İbrahim'in, oğlu Hz. İsmail'i, Allah'a verdiği söz sebebiyle kurban etmek istemesi hadisesini ele alan müellif, Sâffât sûresinin 107. ayetinden hareketle çıkartılan şu fikhî hükme yer vermiştir:

“Ebu Hanîfe, bu ayeti oğlunu kesmeyi nezreden kişinin bir koyun kesmesi gerektiğine şâhit olarak getirmiştir.”²

Fevzi Efendi, bu bilgiyi kaynak belirtmeden aktarmaktadır. Hanefî mezhebi kaynaklarından *Muhtar*'da bu hususa yer verilmiş, oğlunu kurban etmeyi “نحر” veya “ذبح” kelimelerini kullanarak adayan kimsenin bir koyun kesmesi gerektiği Ebu Hanife'ye nispetle aktarılmıştır. Bu hükmün delili ise Sâffât sûresinde anlatılan Hz. İbrahim'in oğlunu kurban etmeyi adadıktan sonra Allah Teâlâ'nın adağını yerine getirmesi için ona emir vermesi ardından da bir kurbanlık göndermek suretiyle onun adağını bu şekilde kabul etmesi hadisesidir. Allah Teâlâ, Hz. Peygamber'e hitaben de *“Sonra da sana; doğru yola yönelerek İbrahim'in dinine uy! O müşriklerden değildi, diye vahyettik.”³* buyurmuştur. Bizden önceki şeriatlar nesh edilmediği sürece bizim için de bağlayıcı olduğundan, bizim dinimizde de hüküm aynıdır.⁴

Necm sûresinde geçen وَأَنْ لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى *“İnsan için ancak çalıştığı vardır”⁵* ayet-i kerimesinin tefsirinde Bursevî'den naklen; namaz, oruç, hac, sadaka ve Kur'ân kıraati gibi ibadetlerin başkası adına yapılıp hâsıl olan sevabın ölümlere hediye edilip edilemeyeceğini, onlara fayda verip vermeyeceğini mezhep imamlarının görüşlerine de yer vererek aktarmıştır.⁶ Bursevî, bu hususta Ebu Hanîfe ve Ahmed b. Hanbel'in bunların tamamının sevabının ölümlere hediye edilebileceğini Allah Teâlâ'nın bunları rahmeti ve lütfu ile kabul edeceği görüşünde olduklarını nakletmiştir. İmam Malik ve Şâfî'ye göre ise bu husus sadece sadaka, malî ibâdetler ve hacda geçerlidir. Mutezile'ye

¹ Mehmed Fevzi, *Kudsîyyü'l-'irfân*, s. 9.

² Mehmed Fevzi, *Kudsîyyü'l-'irfân*, s. 78.

³ Nahl Sûresi 16/123.

⁴ el-Mevsilî, Abdullah b. Mahmud, *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-Muhtâr*, Beyrut 2002, IV, 92.

⁵ Necm Sûresi, 53/39.

⁶ Mehmed Fevzi, *Kudsîyyü'l-'irfân*, s. 80-87.

göre ise bu durum mutlak olarak mümkün değildir. Bursevî, Ebu Hanife'nin görüşünü kabul ederek konuyla ilgili bir takım aklî ve naklî deliller getirmektedir. Hatta kişiye, başkasının amelinin fayda vermeyeceğini benimseyen bir âlimin, öldükten sonra arkadaşlarının rüyalarına girerek bu görüşünden vazgeçtiğini söylemesi hadisesini dahi delil olarak sunmaktadır.¹

Fevzi Efendi, bu hususta Bursevî'nin görüşünü tamamıyla benimsemiş olacak ki; bu müfessirin konuyla ilgili sayfalarca tutan metnini aynen aktarmış, kendisi ayrıca bir ekleme de yapmamıştır.

Modern dönemde dünyada çalışmanın önemi, zenginliğin fazileti bağlamında tefsir edilen bu ayet klasik dönemde ahiretle ilgili bir bağlamda te'vil edilmekteydi. Yukarıdaki Fevzi Efendi'nin de benimsemiş olduğu Bursevî'nin değerlendirmeleri de klasik dönemin ilgili ayete bakışını gösteren en bariz örneklerindedir.

Müellif, Bursevî'den naklen Necm sûresi 62. ayetin secde ayeti olduğunu, Hz. Ömer'den gelen bir rivayete göre Hz. Peygamber (s.a.s)'in bu ayeti okuduktan sonra secde ettiğini, fakat İmam Malik'in bu görüşe muhalif olduğunu aktarmaktadır.²

Görüldüğü gibi Fevzi Efendi genellikle Bursevî'den bazen de belirtmediği diğer kaynaklardan nakiller yaparak fikhî konulara değinmiş, bunları naklederken de kendisi çok fazla bir ekleme ve yorum yapmamıştır. Diğer mezheplerin görüşlerine kısmen yer vermiş olsa da, kendisi hanefî olduğu için kendi mezhebinin görüşlerini benimsemektedir.

4.3.2. Tasavvuf İlmî

Fevzi Efendi, öğrencilik yıllarındayken gittiği ve h. 1257-1259 (m. 1841-1843) yılları arasında iki yıl kaldığı Mekke'de Nakşîbendî şeyhi Abdullah Efendi'ye intisab ederek manevi ilimlere yönelmiştir.³ Daha sonra ömrünün ilerleyen yıllarında Filibe'ye yapmış olduğu seyahatte Nakşîbendî tarikatının Hâlidî kolu şeyhlerinden Ali Efendi'ye intisab ederek seyr ü sülûkünü tamamlamıştır.⁴

¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, IV, 166-167.

² Mehmed Fevzi, *Kudsîyyü'l-'irfân*, s. 134.

³ Mehmed Fevzi, *Temessükü'l-ezyâl*, s. 29.

⁴ Mehmed Fevzi, *Aynü'l-hakîka*, (y.y., t.y.), s. 3.

Fevzi Efendi'nin tasavvufa olan bu ilgisi vermiş olduğu eserlere ve bu eserlerin muhtevalarına da yansımıştır. Araştırmamızın konusu olan müellifin tefsir risalelerinde de gerek tasavvufla ilgili genel bilgilere, gerek ayetlerin işârî yorumlarına, gerekse menkıbelere sık sık yer verilmiştir.

Müellif'in sûfî, evliyâ, kerâmet gibi tasavvuf'un genel kavramlarına ilişkin verdiği bilgilere şu misalleri verebiliriz:

İhlâs sûresinin ilk ayetinde geçen هُوَ lafzının açıklamasını yaparken sûfî kelimesinin iştikâkı ile ilgili şu bilgileri vermektedir:

“Sûfî ıstılahındaki هُوَ lafzına gelince, bu lafız Allah Teâlâ'nın isimlerinden birisidir ve sûfilere göre başına harf-i tarif gelmesi de câizdir. Onlar Allah dışında hiçbir şeyin hakiki varlığının olmadığını söyleyip Allah'tan başka hiçbir şeyi var olarak görmüyorlar. Sen “*Hangi sebeple bu tâifeye sûfî denilmiştir?*” diye sorsan ben sana şu şekilde cevap veririm: Bu isim onlara kalplerinin sâfilüğünden dolayı verilmiştir. Nitekim sûfî kalbini arındırıp temizleyen kimsedir. Diğer bir görüşe göre ise sûfî kelimesinin anlamı Muhammedî demektir. Hz. Muhammed (s.a.s)'e genel nisbenin ötesinde özel bir nisbe ile müntesip bir tâife manasındadır. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s) yün giymeyi seviyor ve “*Yün giyinmek Süleyman (a.s)'in sünnetidir*” diyordu.”¹

Müellif, burada “sûfî” kelimesinin iştikâkı ile ilgili iki görüşü zikretmektedir. Bunlardan birinci görüşe göre saf ve duru soydan gelen anlamındaki “safevî” kelimesinden türemiştir. Kelimenin telaffuzu zor olduğu için de “vav” ile “fe” harflerinin yerleri değiştirilerek “sûfî” şekline dönüştürülmüştür. İkinci görüşe göre ise kelime, yün anlamına gelen “sûf” kelimesinden türetilmiştir. Hemen hemen herkes bu görüşte birleşmişlerdir. Hz. Peygamber (s.a.s)'in yün elbise giydiği, zâhid ve âbidlerin de bunu benimsediği, yün elbisenin kibri örten tevâzû kisvesi olduğu rivayet edilmektedir.²

Fevzi Efendi, sûfî kelimesinin iştikâkı ile ilgili genel kabul gören iki görüşü serdetmiştir. Bununla birlikte bu kelimenin ashâb-ı suffa, saff-ı evvel, benu's-sûfa, savf, sofos-sophia kelimelerinden türediğini ifade edenler de vardır.³

Ayrıca Fevzi Efendi, görüşünü delillendirmek için zikrettiği hadisin kaynağına ve sıhhat derecesine değinmemiştir.

¹ Mehmed Fevzi, *Mesîru'l-halâs*, s. 22.

² Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 52-53.

³ Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 51-54.

Müellif, daha sonra sûfilik makamı hakkında bilgiler verdiği şu cümlelere yer vermiştir:

“Sen, ‘İnsan sûfilik makamına nasıl ulaşır?’ diye sorsan ben şöyle cevap veririm: Sâlihlerin ve kâmillerin sıfatlarına sarılarak ulaşır. Sen, ‘Sâlihlerin ve kâmillerin sıfatı nedir?’ diye sorsan, ben bu sıfatlar İmam Yâfî’nin¹ Hasan-ı Basrî’den naklen anlattığı gibi şunlardır derim: Köpekte her mü’minde olması gereken on haslet vardır. Birincisi; aç olması gerekir ki bu sâlih kulların edeplerindenidir. İkincisi; bilinen bir mekanının olmaması gerekir ki bu tevekkül ehlinin alametlerindenidir. Üçüncüsü; gece az uyuması gerekir ki bu âşıkların sıfatlarındanidir. Dördüncüsü; öldüğünde mîrâsının olmaması gerekir ki bu zâhitlerin alametlerindenidir. Beşincisi; eziyet etse ve dövse dahi sahibini terk etmemesi gerekir ki bu sâdık müridlerin alametlerindenidir. Altıncısı; makamın en düşüğüne razı olması gerekir ki bu mütevâzîlerin sıfatıdır. Yedincisi; makamı üzerine galip geldiği zaman orayı terk etmesi gerekir ki bu rıza sahiplerinin alametidir. Sekizincisi; dövülüp, kovulduktan sonra ona ekmek ve kemik kırıntıları atıldığında tamamen ve kin beslemeksizin geri dönmesi gerekir ki bu haşyet sahiplerinin alametlerindenidir. Dokuzuncusu; yiyecek geldiğinde uzağa oturup beklemesi gerekir ki bu miskinlerin alametlerindenidir. Onuncusu; bir mekana göç ettiğinde oraya iltifat etmemesi gerekir ki bu hüzünlülerin yani kalbi kırıkların alametidir.”²

Fevzi Efendi, bu bilgileri tasavvufî konulardaki temel kaynağı olan Bursevî’den aynen almıştır.³ Fakat Bursevî’den aldığını belirtmemiştir. Bilgiler hakkında değerlendirme ve yorum da yapmamıştır.

Müellif, velilerin faziletleri ve veli kelimesinin anlamıyla ilgili şunları söylemektedir:

“Allah Teâlâ, Habîbi’ni gözettiği gibi O’nun ümmetinden de bir grup insanın işlerini gözetmektedir. Bu kullara bir kişinin kalbinde buğz veya kötü bir niyet oluşursa Allah Teâlâ onu öldürerek veya musibete uğratarak cezalandırır. Bu kullara karşı sevgi ve iyi niyet besleyen kimselere de feyzi ve yakınlığı ile muamele eder ve onu destekler.

İmam Kuşeyrî, Allah’a dost (velî) olmanın iki manasının olduğunu söylemiştir. Birincisi meful manasındadır ki Allah’ın o kişinin işini gözetmesi anlamına gelir. Nitekim bir ayette “Allah sâlihleri gözetir”⁴ Hz. Meryem ile ilgili diğer bir ayette “Zekeriya, onun bulunduğu bölmeye her girişinde yanında bir yiyecek bulurdu”⁵ buyrulmaktadır. İkinci ise fâil anlamındadır. Kulun Allah’a ibadet ve itaati isyana düşmeksizin gözetmesi demektir.

Bu ikinci gruptakilere istediklerinde verilir. Birinci gruptakilere ise -daima- istemeden verilir.”⁶

¹ Asıl adı Abdullah b. Es’ad el-Yâfî el-Yemenî’dir. H. 698 (m. 1298) senesinde Aden’de doğmuş h. 768 (m. 1368) yılında Mekke’de vefat etmiştir. Şafî mezhebinin fıkıh alimlerinden, tasavvuf ehli bir zattır. *Nüzhetu’l-‘uyûn* isimli kıssaları ihtiva eden bir eseri vardır. Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-zünûn*, IV, 1557.

² Mehmed Fevzi, *Mesîru’l-halâs*, 24; *Tesyîru’l-fülk*, s. 24.

³ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, II, 471.

⁴ A’râf Sûresi, 7/196.

⁵ Âl-i İmrân Sûresi, 3/37.

⁶ Mehmed Fevzi, *Kudsîyyü’l-‘irfân*, s. 7.

Müellif, bu görüşleri dile getirirken kaynak belirtmemiştir. İmam Kuşeyrî’den rivayet ettiği bölümü kendi cümleleriyle özetleyerek aktarmaktadır.¹

Fevzi Efendi, bu bilgileri “*Arkadaşınız (Muhammed) sapmadı, batıla da inanmadı*”² ayet-i kerimesinin tefsirinde vermektedir. O, müşrikler ve kâfirler tarafından atılan iftiralara her peygamberin kendisinin cevap vermesine rağmen, Hz. Peygamber’e atılan iftiralara Allah Teâlâ’nın bizzat kendisinin cevap verdiğini, bunun da fazilet bakımından üstünlüğün bir göstergesi olduğunu ileri sürmektedir. Bu noktada ayetin işârî yorumuna yönelmiş ve yukarıda aktarılan velilik mevzuuna değinmiştir. Ona göre veliler ümmet içerisinde belirli mertebelere gelmiş seçkin kullardır. Allah Teâlâ, nasıl ki peygamberleri içerisinde Hz. Muhammed (s.a.s)’i daha faziletli kıldı ve ona atılan iftiraları bizzat kendisi yalanladı ise, mü’minler içerisinde de salih kullarını ve dostlarını aynen bu şekilde diğerlerine üstün kılmakta onları kollayıp gözetmekte, onlara kötü niyet besleyenleri cezalandırmaktadır.

Mutasavvıfların salih kulları, peygamberlerle kıyaslayarak yaptıkları bu yorumlar, velileri, peygamberlerin vârisleri olarak kabul etmelerine dayanmaktadır. Bu noktadaki delilleri Hz. Peygamber’in “*Âlimler peygamberlerin vârisleridir. Peygamberler altın ve gümüşü miras bırakmazlar; sadece ilmi miras bırakırlar O nasibi alan kimse, bol nasip ve kısmet almış olur.*”³ buyruğudur.⁴ Yukarıdaki misalde görüldüğü gibi onlara göre nasıl ki peygamberler arasında fazilet farkı varsa ve bu peygamberlerden seçkin olanların işleri kollanıp gözetiliyorsa, peygamberlerin vârisleri olan velilerin de işleri kollanıp gözetilmektedir.

İbn Subkî’nin *Tabakât* adlı eserinden naklen evliyânın birçok kerâmetinin olduğunu bunlardan birinin de evliyânın çok sayıda cisimlerinin olması olduğunu haber veren müellif, konu ile ilgili şu rivayeti nakletmiştir:

“Şâ’rânî, Muhammed el-Hudarî’nin bir arkadaşının haber verdiğine göre şöyle söyledi: *el-Hudarî, bir günde elli beldede Cuma hutbesi verdi ve onlara namaz kıldırdı.*”⁵

¹ el-Kuşeyrî, Abdülkerim b. Hevâzin, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, Beyrut 2005, s. 359.

² Necm Sûresi, 53/2.

³ Ebû Dâvûd, İlim 1; Tirmizî, İlim, 19.

⁴ Selvi, Dilaver, *Kaynaklarıyla Tasavvuf*, İstanbul t.y., I, 132.

⁵ Mehmed Fevzi, *Kudsiyyü'l-İrfân*, s. 18.

Fevzi Efendi, bu bilgileri kaynak belirtmeksizin Bursevî'den aynı lafızlarla aktarmaktadır.¹ Bu ve benzeri kerâmetlerden misaller verdikten sonra velî kulları için kerâmetleri Allah Teâlâ'nın yarattığını vurgulamıştır.

Kerâmet, mü'min bir kulun elinde Allah Teâlâ'nın yaratmasıyla gerçekleşen hârikulâde olaydır. Sûfiler kerâmeti ikiye ayırmaktadırlar. Bunlardan birincisi olan “kevnî ve sûrî kerâmet” havada uçmak, denizde yürümek, uzun mesafeyi kısa zamanda almak gibi olağan üstü halleri ifade etmektedir. Sûfiler bu tür kerâmete îtibâr etmezler. Onlar bu tür kerâmetlerin mekr-i ilâhî olmasından korkarlar. Halk ise bunlara itibâr etmektedir. Kerâmetin ikinci kısmını ise sûfilerin kendisine îtibâr ettiği “hakîkî ve mânevî kerâmet” oluşturmaktadır. Bu ise müridlerin hallerini iyi yönde geliştirmek, hikmet ve bilgisiyle, iffet ve mehâbetiyle etkili olup, insanlardaki kötü huyları giderip onlara iyi huylar kazandırmaktır.²

Fevzi Efendi'nin yer verdiği bu misalde kevnî ve sûrî kerâmetin bir örneği görülmektedir. Ehl-i sünnet akîdesinde kerâmetin varlığı kabul edilmektedir.³ Bu görüşün naklî ve aklî delilleri mevcuttur.⁴

Müellif, فَلَيْلَهُ الْأَحْرَةُ وَالْأُولَى “*Oysa, Ahiret de dünya da Allah'ındır*”⁵ ayet-i kerimesinin tefsirinde, tüm mülk Allah'ın olduğuna göre hiç kimsenin Allah Teâlâ'dan zorla ve gasp ederek hiçbir şey alamayacağını, Allah'a hükmedemeyeceğini ancak yalvarma ve rica ile alabileceğini bildirdikten sonra akla gelebilecek bir soruya şu şekilde cevap vermektedir:

“Sen, “*Bizim bazı evliyâ menkıbelerinde gördüğümüze göre, evliyâdan bazıları Allah'tan bir şey isteyecekleri zaman sanki Allah'a hükmediyor gibi konuşuyorlar*” desen ben sana şöyle söylerim: Bu hükmetme değildir. Bilakis evliyânın rıza makamı denilen –Allah Teâlâ'nın “*Allah onlardan, onlar da Allah'tan razıdır*”⁶ buyurduğu- bir makamları vardır. Onlar bu makama ulaştıklarında Allah'ta fânî olmaktadır. Onların dillerinden sâdır olan her şey -zâhirde ricâ yolu gibi gözükmesine dâhi- ricâ ve tazarrûnun tâ kendisidir. Allah onlardan razı olmuştur.

¹ Bursevî, Rûhu'l-beyân, IV, 144.

² Yılmaz, H. Kâmil, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul 2002, s. 310-312; Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1995, s. 307-308.

³ Beyâzîzâde Ahmed Efendi, *el-Usûlü'l-münîfe li'l-imami Ebî Hanîfe*, İstanbul 2000, s. 82.

⁴ es-Sâbûnî, Nûreddin, *el-Bidâye fî usûli'd-dîn*, Ankara 1995, s. 54-56.

⁵ Necm Sûresi, 53/25.

⁶ Mâide Sûresi, 5/119.

Onların sözlerine hızlı bir şekilde icâbet edilir. Bu makam, makamların en yükseğidir.”¹

Fevzi Efendi'nin bu cümlelerinde ele aldığı rıza kavramı tasavvuf ilminin temel kavramlarından. Memnûniyet ve hoşnutluk anlamlarına gelen “rıza”nın “hal” mi yoksa “makam” mı olduğu noktasında mutasavvıflar arasında ihtilaf vâkî olmuştur. Iraklılar, kulun bunu kazanmada bir rolü bulunmadığı -yani bu durumun vehbî olduğu-gereğiyle rızâyı “hâl” kabul etmektedirler. Horasanlılar ise rızânın tevekkülün sonu ve makam olduğunu, kulun onu kendi çabasıyla elde ettiğini söylerler. Bu iki görüşün şu şekilde cemi mümkündür: Rızâ, başlangıçta kulun gayretine bağlı olarak kesbî bir biçimde kazanıldığından makam, sonu ve ileri derecesi vehbî olduğundan haldir.² Fevzi Efendi, rızânın makam olduğunu söyleyerek Horasanlıların görüşünü kabul etmiştir. Söz konusu bu makam “rıdvânullah” ismi ile anılır ve bu makama ulaşan nefse nefsi-marziyye ve nefsi-râziye denir.³ Rızanın da iki boyutu bulunmaktadır: Birincisi Allah'ın kuldân razı olması, ikincisi kulun Allah'tan razı olmasıdır. Kulun Allah'tan razı olması da hükm-ü ilâhî karşısında itirazsız boyun eğmesidir.

Görüldüğü gibi müellif, sûflerin Allah'a hükmederek konuşmalarının mümkün olmayacağını, sûflerin bir vasfına işaret ederek delillendirmektedir. Çünkü bu vasfa sahip olan kişiler Allah'ın iradesine gönülden teslim olmuşlardır. Onların tümüyle kendilerini, rızasına adadıkları Allah Teâlâ'ya karşı hüremetsizlik etmeleri bir çelişki ifade edecektir.

Müellif, bazen tasavvuf büyüklerinin hayat hikâyelerine de yer vermiştir. İhlâs sûresi birinci ayetteki lafza-i celâlin tefsirinde “Abdullah” isminin “kutb”⁴ denilen velîlere ait bir isim olduğunu, احد kelimesinin tefsirinde de “Abdulahad” isminin “kutbiyyetü'l-kübâ”⁵ mertebesine erişmiş, zamanın sahibi, “vahîdu'l-vakt” (vaktinin biricigi) olan kişi için isim olduğunu Bursevî'den nakletmektedir. Naklettiği bu bilgilerden hareketle kutublar için hem “Abdullah” hem de “Abdulahad” isminin zikredilmesinin çelişki ifade edeceği şeklindeki muhtemel bir itiraza, Abdullah isminin kutubların aslî ismi

¹ Mehmed Fevzi, *Kudsiyyü'l-'irfân*, s. 34-35.

² Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 175-177.

³ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 435-436.

⁴ Kutb; En büyük velî, her zaman âlemde Allah'ın nazar kıldığı yer olan tek kişidir. O, âlemin ruhudur, âlem ise onun bedenidir. Bk. Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 325-326.

⁵ Kutbiyyetü'l-kübâ; Hz. Muhammed'in peygamberliğinin bätını olan kutbu'l-aktâb mertebesidir. Bu makam Hz. Peygamber'in kâmil vârislerine verilir. Bk. Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 336.

değil tâlî ismi olduğunu söyleyerek cevap vermektedir. Daha sonra da vahîdu'l-vakt olan bir veliyi misal olarak sunma düşüncesiyle Abdulkâdir Geylânî'nin doğumu, çocukluğu, yaşadığı olaylar, ilmî şahsiyeti ve şeyhi gibi birçok konuyu uzun uzun anlatmaktadır.¹

Görüldüğü gibi Fevzi Efendi, ayetlerin tefsirinde tasavvufî kavramlara, velîlerin kerâmet ve hallerine yer vermiştir. Bu konuları ele alırken sık sık ayetin içeriğinden uzaklaşmış, kurduğu ufak bağlantılarla ayetle doğrudan ilgili olmayan konulara geçiş yapmıştır. Bu durum risalelerinin okunması sırasında okuyucuyu ilgili ayetin anlam alanından koparmaktadır. Fakat halk için bu usul ilgi çekici ve merak uyandırıcıdır.

Fevzi Efendi, risalelerinde ayetlerin işârî yorumlarına da yer vermiştir. Bu hususta şu misali verebiliriz:

Müellif, İhlas sûresinin ilk ayetinin tefsirinde Bursevî'den naklen هو الله احد lafzındaki üç kelimenin her birinde Allah'a doğru yürüyenlerin makamlarıyla ilgili işaretlerin olduğunu söylemektedir. Bu kimseler ise üç gruptur. Mukarrabûn, ashâbu'l-yemîn ve ashâbu'ş-şimâl... هو lafzı mukarrabûn makamına işaret etmektedir. Bu makamda bulunan kimseler tek bir varlık görürler. Bu tek varlıktan -ki o varlık Allah Teâlâ'dır - başka varlık kabul etmezler. Çünkü onlar eşyanın hey'etini ve hakikatini görmektedirler. Allah varlığı vacip olan, başlangıçta ve sonda yokluğu mümteni' olandır. O'nun dışında kalanları mümkün varlık olarak bilirler. Onlar hakikatte ma'dûmdurlar.²

Fevzi Efendi, bu bilgileri kaynak belirtmek sûretiyle Bursevî'den aynı lafızlarla nakletmiştir.³ Bu cümleler vahdet-i vücûd fikrinin müellif tarafından benimsendiğini göstermektedir. Çünkü bu konuyla ilgili her hangi bir yorum yapmamış sadece aktarmakla yetinmiştir. Bu başlık altında incelediğimiz ilk örnekte de müellifin benzer bir cümleye yer vermesi bu yorumumuzu desteklemektedir.

Müellif, mukarrabûn makamı ile ilgili bu bilgileri verdikten sonra bu makamda ön saflarda yer alanların, Hz. Musa'nın ümmetinden Harbîl, Hz. İsa'nın ümmetinden

¹ Mehmed Fevzi, *Mesîru'l-halâs*, s.29.

² Mehmed Fevzi, *Mesîru'l-halâs*, s. 35.

³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, IV, 717.

Habîbü'n-neccâr, Hz. Muhammed'in (s.a.s) ümmetinden ise Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer olduklarını söylemektedir. Müellif bu bilgilerin ardından Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'in menâkıbını ayrıntılı olarak ele almaktadır.¹

4.3.3. Kelam İlmi

Fevzi Efendi, risalelerinde yeri geldiğinde kelam ilminin sahasına giren konulara da değinmiştir. Bazen ayette geçen îtikâdî bir meseleye değinmiş, bazen de sorulması muhtemel soruları gündeme getirerek bu sorulara cevaplar vermiştir.

Müellif, Necm sûresi 23. ayetin tefsirinde mü'minle kafir arasındaki farka işaret ederek şunları söylemektedir:

“Sen, *'Kâfir ile mü'min arasındaki fark nedir?'* diye sorsan, ben şu şekilde cevap veririm: Aralarındaki fark cehennemde ebedi kalıp kalmama hususundadır. Çünkü muvahhitlerin âsî olanları cehennemde bir müddet azap gördükten sonra oradan çıkartılacaklardır. Kâfirler ise cehennemden ebediyyen çıkartılmayacaklardır. Nitekim ayette, *Onlara şöyle denir: "İçinde ebedî kalmak üzere cehennemin kapularından girin. Büyüklük taslayanların kalacağı yer ne kötüdür!"*² buyrulmaktadır.”³

Müellif, burada zikretmiş olduğu bilgilerde, kâfirle mü'min arasındaki nitelik farkına değil akıbet farkına değinmektedir. Bu konu, kelam ilminin önemli meselelerinden birisi olan büyük günah meselesiyle ilgilidir. Ehl-i sünnet itikadına göre küfürden başka büyük günah işleyen kimse kâfir de münâfık da olmaz, böyle bir kimse imandan çıkmaz.⁴ Mu'tezile, büyük günah işleyenin imandan çıkacağını, fakat küfrü gerektiren bir inkarda bulunmadığı için iman ile küfür arasında bir yerde bulunacağını söyler. Onlara göre bu durumdaki kimse fâsıktır. Tövbe etmeden ölürse ebediyyen cehennemde kalacaktır.⁵ Haricîler'e göre bu kimseler dinden çıkmaktadırlar. Mürcie'ye göre ise iman ile birlikte bulunan büyük günahlar, hiçbir zarar vermez.⁶

Ehli sünnetin görüşü Kur'ân'a bütüncül yaklaşıldığı için daha isabetlidir. Zira Allah, günah işleyen kullarına da mü'min ismiyle hitap etmektedir.⁷ Mutezile ve Hâriciyye'nin

¹ Mehmed Fevzi, *Mesîru'l-halâs*, s. 37-43.

² Zümer Sûresi, 39/72.

³ Mehmed Fevzi, *Kudsîyyü'l-'irfân*, s. 33.

⁴ es-Sâbûnî, *el-Bidâye fî usûli'd-dîn*, s. 80; Taftazânî, *Kelam İlmi ve İslam Akâidi*, (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1999, s. 263.

⁵ Çelebi, İlyas, *İslam İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadî Abdulcebbar*, İstanbul 2002, s. 166.

⁶ es-Subkî, Abdulvehhâb b. Ali, *es-Seyfu'l-meşhûr fî şerhi akîdeti Ebî Mansûr*, İstanbul 2000, s. 46-50.

⁷ Tahrîm Sûresi 66/8; Bakara 2/178.

getirdiği delillerden “*Kim kasten bir mü’mini öldürürse onun cezâsı içinde ebedî kalacağı cehennemdir*” ayeti kerimesi ve namazı terk edenin dinden çıkacağını haber veren hadisler, bu fiilleri helal kabul eden kişilerle alakalıdır.¹ Dolayısıyla günahkâr bir mü’min, işlediği günahları helal saymadığı sürece imandan çıkmadığı gibi, Allah’ın adâleti gereği cehennemde ebedî olarak da kalmaz. Çünkü mü’minin kâfir gibi ebedî cehennemde kalması Allah’ın adaletiyle bağdaşmamaktadır.

Necm sûresi 26. ayette şefaatin varlığı konusuna değinen müellif şunları söylemektedir:

“Bu ayette kastedilen mana ‘meleklerin şefaata edemeyecekleri ve şefaata etseler bile şefaatinin fayda vermeyeceği’ değildir. Ayette kastedilen meleklerin kendilerine izin verilmeden şefaata edemeyecekleri, kendilerine izin verildiğinde de şefaatinin fayda vereceği gerçeğidir.”²

Ehli sünnet, şefaatin varlığını kabul etmektedir. Allah Teâlâ’nın vasıtasız affetmesi mümkün olduğuna göre peygamberlerinin ve hayırlı kullarının şefaatiyle affetmesi evleviyetle mümkündür. Bu husustaki delillerinden birisi kâfirlerle ilgili “*Artık şefaathilerin hiçbir şefaati onlara fayda vermeyecektir*”³ ayetidir. Eğer şefaata mü’minlere fayda vermemiş olsaydı kâfirleri ayırt etmenin hiçbir anlamı olmazdı.⁴ Mutezile ise va’d ve va’id ilkesi gereği şefaati kabul etmemektedir. Onlara göre tövbe olmadan büyük günahlar affedilememektedir.⁵ Dolayısıyla af mümkün olmadığı için şefaata de mümkün değildir.

Kur’ân-ı Kerim’de şefaata konusu birçok ayette dile getirilmekte ve ısrarla “Allah’ın iznine” vurgu yapılmaktadır. Müellifin ele aldığı ayette de şefaata nefyedilmemekte, Allah’ın izin vermesine bağlanmaktadır. Neseî bu ayeti şu şekilde tefsir etmektedir: “Şefaata işi sınırlıdır. Melekler yakın ve sayıları çok olduğu halde onların hepsi bir kişiye şefaata etseler, şefaatleri asla fayda vermez. Onların şefaati, ancak Allah Teâlâ’nın kendisine şefaata edilmesini istediği, razı olduğu ve şefaata edilmeye ehil gördüğü kişiler için, yine O’nun izninden sonra fayda verir. Durum böyleyken putlar kendilerine ibadet edenlere nasıl olur da şefaata ederler.”⁶

¹ es-Subkî, *es-Seyfu’l-meşhûr fî şerhi akîdeti Ebî Mansûr*, s. 46-50.

² Mehmed Fevzi, *Kudsîyyü’l-’irfân*, s. 37.

³ Müddessir Sûresi 74/48.

⁴ es-Sâbûnî, *el-Bidâye fî usûli’-d-dîn*, s. 83.

⁵ Çelebi, *İslam İnanç Sisteminde Akılcılık*, s. 165.

⁶ Neseî, *Medâriku’t-tenzîl*, s. 1180-1181.

Müellifin dile getirdiği gibi ayette kastedilen meleklerin şefaata edemeyecekleri değil Allah'ın izni olmaksızın şefaata edemeyecekleridir. Bu da putlarının kendilerine şefaata edeceği yönündeki müşriklerin düşüncelerini nefyetmektedir.

Bir başka yer de ise Hz. Peygamber (s.a.s)'in şefaata edeceği kimselerle ilgili şunları söylemektedir:

“Sen, ‘Hz. Peygamber (s.a.s) kime şefaata edecek?’ diye sorarsan ben şu şekilde cevap veririm: Günahkâr ve isyankâr kimselere şefaata edecek. Sen, ‘Kâfirler de bu gruba dâhil mi?’ dersen, ben şöyle derim: Hayır. Şefaata Allah'ın affını ve mağfiretini isteyenler içindir. Başkası için değildir. Allah Teâlâ'nın “Şüphesiz Allah, kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz. Bunun dışında kalan (günah)ları ise dilediği kimseler için bağışlar”¹ ayetinde belirttiği gibi kâfirlerden mağfiret nefyedilmiştir. Şefaata kalbinde iman olup Hz. Peygamber'i tasdik eden günahkâr mü'minlere vadedilmiştir.”²

Akaid kitaplarında şefaatin kebîre (büyük günah) sahipleri için söz konusu olduğu ve bu hususun meşhur hadislerle sabit olduğu belirtilmiştir.³ Bu hadislerden birinde Hz. Peygamber (s.a.s) “Şefaatom ümmetimden büyük günahları olanlar içindir”⁴ buyurmaktadır. Kâfirlere şefaata edilmeyeceği de “Artık şefaataçilerin hiçbir şefaati onlara fayda vermeyecektir”⁵ ayetiyle sabittir.

Müellif, meleklerin mahiyetleri ile ilgili şu soru ve cevaplara yer vermiştir:

“Soru: Melekler istedikleri sûrete girebilirler mi, bu onların kudretinde midir?”

Cevap: Bu fiil Allah'ın kudretindedir. Mahluklar kendi başlarına başka bir sûrete geçmeye muktedir değildirler.

Soru: Melekler sevilmeyen sûretlere girebilirler mi?”

Cevap: Melekler sevilen ve yadırganmayan şekillere girebilirler.

Soru: Eğer sevilen şekillere giriyorlarsa hangi sûrete girmek onlar için bir ikramdır?”

Cevap: Meleklerin şekil değişikliği, Hz. Musa'nın asasının yılanı dönüşmesi kabilindedir. Şeytanın şekil değişikliği ise sihirbazların iplerini yılanı döndürmesi kabilindedir.

Soru: Onların zatlari ruhlari için bir yer hükmündeydi. Şekil değiştirdiklerinde ruhlari nerede kalacak?”

¹ Nisa Sûresi, 4/48.

² Mehmed Fevzi, *Mesîru'l-halâs*, s. 44.

³ Taftazânî, *Kelam İlmi ve İslam Akâidi*, s. 271.

⁴ Ebu Davud, Sünnet, 23; Tirmizî, Kıyamet, 11; İbn Mâce, Zühd, 37.

⁵ Müddessir Sûresi 74/48.

Cevap: Ruhları aynı yerinde kalır. Çünkü bu değişim hakiki bir değişim değildir.”¹

Fevzi Efendi bu bilgileri Bursevî’den² kendi cümleleriyle özetleyerek nakletmiş fakat kaynak belirtmemiştir. Akâid kitaplarında meleklerin Allah’ın izin ve emriyle çeşitli kılıklara bürünebilecekleri ifade edilmektedir. Bunun delili Kur’ân’da Cebrâil’in Hz. Meryem’e insan sûretinde görünmesi³ ve Hz. İbrahim’e bir oğul müjdelemek için gelen meleklerin insan şeklinde görünmeleridir.⁴ Hadislerde de Cebrail’in Hz. Peygamber’e bazen Dihye adlı bir sahabî bazen de kimsenin tanımadığı bir insan sûretinde geldiği bildirilmektedir.⁵ Fakat meleklerin mahiyeti gaybî konulardan olduğu için bu hususta bilgi ancak vahiyle elde edilmektedir.

Müellif, Necm sûresi 11. ayette bahsedilen görmenin, Hz. Peygamber (s.a.s)’in Allah’ı görmesi olduğunu savunanların kendi aralarında, görmenin baş gözüyle mi yoksa kalp gözüyle mi olduğu konusundaki ihtilaflarını ele almıştır. İbn Abbas’a göre Hz. Peygamber, Allah Teâlâ’yı kalp gözüyle iki kere görmüştür. Enes, Hasan ve İkrime’ye göre ise baş gözüyle görmüştür. Müellif, bu görüşlere istinaden rû’yetin dünyada da mümkün olduğunu söylemektedir.⁶

Fevzi Efendi, verdiği bu bilgilerle kelam ilminin önemli meselelerinden olan ru’yetullah tartışmasına yer vermiştir. Bu konuda Mu‘tezile Allah’ı baş gözüyle görmenin mümkün olmadığına ittifak etmekle birlikte nâsların te’vilinde ihtilaf etmişlerdir. Onlardan bir kısmı ayetlerin “Allah’ı kalben görmeyi”, bir kısmı “aklî bir ru’yeti” diğer bir kısmı da ilâhî “vaadlerin gerçekleşmesini beklemeyi” ifade ettiği görüşündedirler.⁷ Mu‘tezile’nin bu görüşüne eleştiri getiren Ehli sünnet âlimleri, aklî ve naklî delillerle mü’minlerin ahirette Allah’ı baş gözüyle keyfiyetsiz olarak göreceklerinde ittifak etmişlerdir.⁸ Fakat ru’yetin dünya da mümkün olup olmadığı Ehli sünnet arasında da ihtilaflıdır.⁹ Fevzi

¹ Mehmed Fevzi, *Kudsîyyü'l-‘irfân*, s. 17.

² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, IV, 146.

³ Meryem Sûresi, 19/16-17.

⁴ Hüd Sûresi, 11/69-70.

⁵ Kılavuz, A. Saim, *Anahatlarıyla İslam Akâidi ve Kelâm’a Giriş*, İstanbul 2006, s. 304.

⁶ Mehmed Fevzi, *Kudsîyyü'l-‘irfân*, s. 13-14.

⁷ Çelebi, *İslam İnanç Sisteminde Akılcılık*, s. 252.

⁸ Beyâzîzâde, *el-Usûlü'l-münîfe li'l-imami Ebî Hanîfe*, s. 53-55; es-Sâbûnî, *el-Bidâye fi usûli'd-dîn*, s. 38; Taftazânî, *Kelam İlmi ve İslam Akâidi*, s. 183-189; es-Subkî, *es-Seyfu'l-meşhûr fi şerhi akîdeti Ebî Mansûr*, s. 20.

⁹ es-Subkî, *es-Seyfu'l-meşhûr fi şerhi akîdeti Ebî Mansûr*, s. 22.

Efendi'nin de kabul ettiği dünyada ru'yetin imkânı, Eşarî kelimcülerinden Taftazânî'nin benimsediği görüştür.¹

Fevzi Efendi, Necm sûresi 44. ayetin tefsirinde Beyzâvî'den “Allah'tan başka kimse öldürmeye ve diriltmeye muktedir değildir. Katil bünyeye zarar verir, onu yere yıkar. Ölüm ise âdet olduğu üzere Allah'ın fiili ile katilin elinde gerçekleşir” bilgisini naklettikten sonra şu açıklamayı yapmıştır:

“Bu hususta kelim ilminde şöyle denilmektedir: Maktül eceli ile ölmüştür. Katilin kasten bünyeyi yıkması, nakzetmesi öldürmek değildir. Diriltmek ise nadiren nebilerin ve evliyanın elinde mucize ve keramet yolu ile sadır olmaktadır. Bu da aynı şekilde özel olarak nebilerin ve evliyanın davetine icabet edilmesi için kadîr olan Allah Teâlâ'nın fiilidir.”²

Müellifin ele aldığı maktülün eceli konusu külli-cüzî irade meselesiyle ilgilidir. Mâtürîdîlere göre “katl” katilin fiilidir. Ölüm ise katilin fiili sonucunda Allah'ın yaratmasıyla gerçekleşmiştir.³ Fevzi Efendi bu konuda Beyzâvî gibi Eşarîlerin görüşünü benimsemiştir. Onlara göre ölüm Allah Teâlâ tarafından yaratılır. Ne yaratma ne de kesb yönünden insanın bunda tesiri ve rolü yoktur. Katilin ceza görmesi men edilen bir fiile teşebbüs etmesi sebebiyledir.⁴

Müellif, İnşirah sûresi tefsirinde peygamberlerin masûmiyeti ile ilgili şunları bildirmektedir:

“Kelim âlimleri, nebilerin vahiyden önce de sonra da küfürden masum olduklarında icmâ etmişlerdir. Aynı şekilde vahiyden sonra amden işlenebilecek büyük günahlardan da masumdurlar. Çoğunluğa göre vahiyden sonra hatâen büyük günah işlemeleri ise (aklen) câizdir. Küçük günahları sehven işlemeleri ittifakla, amden işlemeleri ise çoğunluğun görüşüyle mümkündür. Vahiyden önce büyük günah işlemelerinin mümkün olmaması hususunda ise semî ve aklî bir delil mevcut değildir. Fakat buradaki cevaz bu günahların vâkî olduğu anlamına gelmez.”⁵

Fevzi Efendi'nin benimsediği bu görüş Eşarîlerî kelimcülerden Taftazânî'nin görüşüdür.⁶ Ehli sünnet içerisinde peygamberlerin küfür ve şirkten ma'sum olduklarında ittifak olmakla birlikte vahiyden sonra sehven büyük günah işleme noktasında ihtilafın olduğu görülmektedir. Sâbûnî, kasıt ve hata ayrımı yapmaksızın

¹ Taftazânî, *Kelam İlmi ve İslam Akâidi*, s. 189.

² Mehmed Fevzi, *Kudsîyyü'l-'irfân*, s. 93.

³ es-Sâbûnî, *el-Bidâye fi usûli'd-dîn*, s. 76.

⁴ Taftazânî, *Kelam İlmi ve İslam Akâidi*, s. 222-223.

⁵ Mehmed Fevzi, *Kudsîyyü'l-felah*, s. 14.

⁶ Taftazânî, *Kelam İlmi ve İslam Akâidi*, s. 302-303; Kılavuz, *Anahatlarıyla İslam Akâidi ve Kelâm'a Giriş*, s. 244.

peygamberlerin vahiyden sonraki günahlardan ma'sum olduklarını söylemektedir. Vahiyden önce ise -nadiren vuku bulmakla birlikte- günah işlemleri mümkündür.¹ Ebu Hanîfe'ye göre bazen hata ve zelleler vâkî olmakla birlikte küfürden, küçük ve büyük günahlardan korunmuşlardır.²

Kanaatimizce Ehli sünnet arasındaki bu farklılık aklen mümkün olma ile fiilen vukû bulma noktasındadır. Şöyle ki Tatazânî'nin bu ayrıntılı taksiminde aklen mümkün olmak esas alınmıştır. Fevzi Efendi'nin son cümlesiyle işaret ettiği gibi bir şeyin aklen mümkün olması onun vukû bulduğu anlamına gelmemektedir. Sâbûnî ise vukû noktasından meseleye yaklaşmaktadır.

Görüldüğü gibi Fevzi Efendi kelâmî meseleleri ele alırken kelimelerinde sıklıkla karşılaştığımız takrir metodunu kullanmıştır. Bu konuyla ilgili verdiği bilgilerin kaynaklarına yer vermemiştir.

4.4. Takrir Metodu

Mehmed Fevzi Efendi, risalelerinde sorulması muhtemel sorulara ve karşılaşılabileceği itirazlara değinmiş ve bunlara tatmin edici cevaplar vermiştir. Bu yöntemi kullanırken “sen şöyle söylersen, ben şu şekilde cevap veririm” tarzında bir üslup kullanan müellif, bununla derslerin tek düzelikten çıkıp zihinlerin çalıştırılmasına katkı sağlamıştır.

Biz bu çalışmamızın değişik bölümlerinde örnekler sunarken bu üslubun da birçok örneğine yer vermiştik. Bu nedenle burada bir misal ile yetineceğiz. Müellif günahların affedilmesi ile ilgili şu cümlelere yer vermektedir:

“Sen, “Allah, kendisine şirk koşulmasını asla bağışlamaz ama bunun dışındaki günahları dilediği kulları için bağışlar”³ ayetini delil getirerek “öyleyse şirk dışında kalan bütün günahlar bağışlanacak, hiçbir günahkâr asla azap çekmeyecek” dersin; ben de derim ki; Allah Teâlâ'nın kelâmında kâfirler ve müşriklerin bağışlanmayacağı kesindir. Fakat bunların dışındaki günahlar Allah Teâlâ'nın dilemesine bağlıdır. Yani dilerse bu günahları işleyenleri azap etmeksizin affeder.

Sen desen ki; “biz biliyoruz ki, kul hakları sahibinden helallik alınmadıkça affedilmez”. Ben de şöyle derim: Bu doğrudur. Bu günahlar hak sahibinin rızası ile Allah tarafından affedilir. Öyleyse ilâhî irâde buraya da taalluk ediyor.”⁴

¹ es-Sâbûnî, *el-Bidâye fî usûli'd-dîn*, s. 76.

² Beyâzîzâde, *el-Usûlü'l-münife li'l-imami Ebî Hanîfe*, s. 78-79.

³ Nisa Sûresi, 4/48.

⁴ Mehmed Fevzi, *Kudsiyyü'l-'irfân*, s. 32.

4.5. Kıssalarla Kur'ân Tefsiri

Mehmed Fevzi Efendi'nin tefsir risalelerinin en çok dikkat çeken yönlerinden birisi geçmiş peygamberler hakkında rivayet edilen hâdiselere ve tasavvuf erbabının menkıbelerine çokça yer verilmiş olmasıdır. Sûrenin ayet sayısı az dahi olsa tefsirinin hacimli olması kıssalara sık sık yer verilmesinden kaynaklanmaktadır. Fevzi Efendi'nin bu risaleleri yazma amacını düşündüğümüzde hedef kitlesine ulaşabilmek için bu yolu kullandığını düşünebiliriz. Çünkü Fevzi Efendi'nin hedef kitlesi halk ve cami cemaatidir. Bu da onu halkın ilgisini çekip ibret almalarını sağlayacak menkıbeler nakletmeye yönelmiş olmalıdır.

Geçmiş peygamberler ve ümmetleri hakkında yer verdiği kıssalara şu misalleri verebiliriz:

Müellif, Mülk sûresi 21. ayetin tefsirinde en büyük nimetin Allah'ın tevfik ve hidayetine nâil olmak olduğunu belirtmiş, gafletten uyanmanın gerekliliği üzerinde durmuş ve Hz. İsa ile ilgili şu haberi nakletmiştir:

“Rivayet edildiğine göre Hz. İsa, üzerinden su akan bir dağa rastladı. Bu olaya hayret eden Hz. İsa, Allah'a şöyle dua etti: *“Allah'im, şu dağa emir ver de benimle konuşsun. Ben onun üzerinde su olduğunu görüyorum”* dedi. Dağ konuştu ve şöyle dedi: *“Ey İsa bunlar benim gözyaşlarımdır.”* Hz. İsa, *“Niçin ağlıyorsun?”* deyince; dağ, *“Ben yüz kırk beş senedir ağlıyorum ağlamamın sebebi ise şu hadisedir: Nebilerden bir grup senin ibadet etmek için oturduğun yere oturup şöyle demişlerdi: ‘Allah cehennemini yarattı ve onun yakacağını da insanlar ve taşlar olarak belirledi’ işte ben o taşlardan biri olmaktan korkuyorum. Allah'a dua et de bizi cehennemden emin kılsın”* dedi. Hz. İsa, ona dua etti ve Allah Teâlâ da onun duasına icâbet etti.”

“Ey gâfil; dağ cansız olduğu ve mükellef olmadığı halde kendisinden su çıkacak kadar Allah'tan korkuyor, sen mükellef olduğun halde Allah'ın azabından korkmuyor ve günahlarından dolayı gözyaşı dökmüyorsun.”¹

Fevzi Efendi bu kıssayı Felak sûresi tefsirinde de “haşyet” konusu üzerinde dururken nakletmektedir. Fakat her iki yerde de kıssayı naklettiği kaynağı belirtmemiştir. Yapmış olduğumuz araştırma neticesinde bu kıssanın iki değişik rivayetine ulaşmamıza rağmen Fevzi Efendi'nin naklettiği şeklini bulamadık. Benzer rivayetlerden birisi Suyûtî'nin *ed-Dürrü'l-mensûr*'unda geçmektedir. Bu rivayette -farklı olarak- bu dağın sema ile yer arasında asılı halde durduğu, Hz. İsa'nın insanlara bu dağın hikayesini sorduğu fakat onların bilmedikleri için cevap veremedikleri bilgisi yer almakta, nebîlerin o dağ

¹ Mehmed Fevzi, *Tesyîru'l-fülk*, s. 86; *Tefricü'l-kalak*, s. 26.

üzerinde yaptıkları sohbetten ve dağın ağladığı yıl sayısından bahsedilmemektedir.¹ Diğer rivayet Beyhakî'nin *Şuabu'l-îmân* adlı eserinde geçmektedir. Bu rivayette -farklı olarak- dağın sağ ve sol gözünden akan iki nehirden söz edilmekte, Hz. İsa'nın duasıyla cehennemden emin kılınması üzerine dağın şükür gözyaşları döktüğü rivayet edilmektedir.²

Son kısımdaki tenbîh cümleleri müellifin kendisine ait olup, kıssadan alınacak hisseyi beyan etmektedir.

Mülk sûresinin 28. ayetinin tefsirinde ölümden bahsederken şu hadiseyi anlatmaktadır:

“Anlatıldığına göre Yakup (a.s) ölüm meleğini kastederek şöyle dedi: ‘*Ey ölüm meleği ben senden bir şey istiyorum.*’ Melek ne istediğini sorunca, Hz. Yakup ‘*ecelimin geleceği zamanı bana bildirmeni istiyorum*’ dedi. Bunun üzerine melek, ‘*evet sana iki ya da üç elçimi gönderirim*’ dedi. Eceli geldiğinde melek Hz. Yakup (a.s)’a gelince ona ‘*ziyaret için mi ruhumu kabzetmek için mi geldin?*’ dedi. Melek kabzetmek için geldiğini söyleyince Hz. Yakup, “*sen bana iki veya üç elçinle haber vermeyecek miydin?*” dedi. Bunun üzerine melek, “*Evet o elçileri sana gönderdim. Onlar, siyahlığının ardından saçının ağarması ve düzgünlüğünün ardından belinin bükülmesidir. Bunlar âdemoğluna ölümlerinden önce göndermiş olduğum iki elçimdir*” dedi.”³

Fevzi Efendi, bu kıssayı da kaynak belirtmeden nakletmiştir.

Mülk sûresinde, görmedikleri halde Rablerinden korkanlarla ilgili şu hadiseyi nakletmiştir:

“Şuayb (a.s) âmâ olana dek ağladı. Allah Teâlâ ona gözlerini iade etti. Şuayb (a.s) yine ağlamaya devam edince Allah Teâlâ şöyle buyurdu: “*Bil ki eğer cehennemden korktuğun için ağlıyorsan seni ondan emin kıldım. Eğer ağlaman cenneti arzuladığın için ise onu sana vacip kıldım.*” Şuayb (a.s) şöyle dedi: “*Ey Rabbim ben her ikisi için de ağlamıyorum. Ben sana karşı duyduğum iştiyaktan dolayı ağlıyorum.*” Bunun üzerine Allah Teâlâ, “*Ağla, zîrâ bu derdin ilacı ağlamaktan başka bir şey değildir*” buyurdu.”⁴

Fevzi Efendi bu kıssayı kaynakları arasında yer alan es-Safûrî'nin *Nüzhetü'l-mecâlis* isimli eserinden aynı lafızlarla aktarmıştır.⁵ Fakat bu nakil sırasında kaynak belirtmemiştir. Bu kıssayı naklettikten sonra kıssayı destekler mahiyette gördüğü “*Oysa*

¹ Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, VIII, 225-226.

² Beyhakî, *Şuabu'l-îmân*, II, 288-289.

³ Mehmed Fevzi, *Tesyîru'l-fülk*, s. 95.

⁴ Mehmed Fevzi, *Tesyîru'l-fülk*, s. 47.

⁵ es-Safûrî, *Nüzhetü'l-mecâlis*, II, 36.

Allah, -eğer siz gerçek mü'minler iseniz- kendisinden korkmanıza daha lâyıktır.”¹
ayetini zikretmektedir. Aynı kıssa benzer ifadelerle Suyûtî ve Bursevî’de de mevcuttur.²

Fevzi Efendi, geçmiş ümmetlerin kıssalarını da ayrıntılarıyla ele almıştır. Konu ile ilgili şu örnekleri verebiliriz:

Necm sûresi 44. ayetin tefsirinde Bakara sûresi 260. ayette anlatılan Hz. İbrahim’in Allah’tan ölümleri nasıl dirilttiğini göstermesini istediği hadiseyi ayrıntılarıyla anlatmıştır. Sûrenin 50. ayetinin tefsirinde de A’raf sûresi 65-72. ayetlerini esas alarak Ad kavminin, 51. ayetinde A’raf sûresi 73-79. ayetleri esas alarak Semûd kavminin ve 53. ayetinde A’raf sûresinin 80-84. ayetlerini esas alarak Lût kavminin kıssasını ayrıntılı olarak anlatmıştır.³

Müellif, Necm sûresi 37. ayette Hz. İbrahim’in ismi “ahde vefa gösteren” sıfatı ile kullanılınca diğer peygamberler de ahde vefalı olmalarına rağmen özellikle Hz. İbrahim’in bu şekilde vasıflandırılmasının en belirgin sebebinin onun sabırlı olması olduğunu söylemektedir. Çünkü Hz. İbrahim, Nemrut tarafından ateşe atıldığında da, oğlunu kurban etmeye azmetmesinde de büyük bir sabır göstermiştir. Bu bilgileri verdikten sonra Hz. İbrahim’in oğlu İsmail’i kurban etme hadisesini Saffât sûresi 99-105. ayetler çerçevesinde, ayetlerde yer almayan ayrıntıları da eklemek sûretiyle şu şekilde anlatmaktadır:

“Bir defasında Hz. İbrahim, Allah yolunda bin koyun, üç yüz inek ve yüz deve kurban etmiş, insanlar ve melekler bu duruma hayret etmişlerdi. Bunun üzerine İbrahim (a.s) *“Allah uğrunda ne kadar kurban kesilse azdır. Allah’a yemin olsun ki bir oğlum olsa onu da Allah yolunda kurban ederim ve onunla Allah’a yakınlık kazanmış olurum”* dedi. Hz. İbrahim bu sözünü söylemesinden bir müddet sonra bu yeminini unuttu. Mukaddes yere geldiğinde Allah’tan bir çocuk istedi ve Allah Teâlâ da onun bu duasına icabet ederek onu bir erkek evlatla müjdeledi. Zevcesi onu dünyaya getirip beraber yürüyecek yaşa geldiğinde (yedi veya on üç yaş denildi) Hz. İbrahim’e uykusunda *“Nezrini yerine getir”* diye seslenildi. Anlatıldığına göre tevriye günü uyurken rüyasında gördüğü biri kendisine şöyle diyordu: *“Adağımı yerine getir.”* Sabah olduğunda bu rüyanın Allah’tan mı yoksa şeytandan mı olduğunu düşünmeye başladı. Bu nedenle o gün “tevriye” günü diye isimlendirildi. Akşam olduğunda rüyasında tekrar aynı rüyayı gördü. Sabah kalktığında bu rüyanın Allah’tan olduğunu anladı. Bu nedenle bu güne “arefe” ismi verildi. Aynı şekilde o mekânın adı da “Arafat” oldu. Sonra üçüncü gece de benzer bir rüya gördü fakat bu sefer onu kesiyordu. O sebeple bu güne de “yevmü’n-nahr” adı verildi. Hz. İbrahim, oğlu İsmail’i kurban etmek için götürmeye karar verdi.

¹ Tevbe Sûresi, 9/13.

² Suyûtî, *ed-Dürrü’l-mensûr*, IV, 470; Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, II, 931.

³ Mehmed Fevzi, *Kudsiyyü’l-‘irfân*, s. 106-121.

Annesine ona en güzel elbiselerini giydirmesini söyledi. Annesi onu giydirerek, saçlarını taradı ve okşadı. Hz. İbrahim yanına ip ve bıçağı da alarak oğluyla birlikte Mina tarafına gitti. Şeytan, Allah'ın kendisini yarattığı günden beri bugünkü içerisine düştüğü tereddüitten daha fazlasıyla karşılaşmamıştı. İsmail babasının önünden ayrılmıyordu. İblis babasına gelerek *"onun boyunun mutedilliğini, yüzünün güzelliğini ve yürüyüşünün zarafetini görmez misin?"* dedi. Hz. İbrahim, İblis'e *"Evet görüyorum. Fakat bununla emrolundum"* dedi. Ondan ümidini kesen İblis, Hacer'in yanına gelerek ona *"İbrahim oğlunu kesmek için götürdüğü halde nasıl oturuyorsun?"* dedi. Hacer, İblise cevaben *"Yalan söyleme. Nerede görülmüş bir babanın evladını kestiği?"* dedi. İblis, *"peki niçin yanına bıçak ve ip aldı?"* diye sorunca Hacer, *"onu neden kessin ki?"* dedi. İblis *"Rabbinin kendisine bunu emrettiğini zannediyor"* dedi. Bunun üzerine Hacer, *"Bir peygamber batıl ile emrolunmaz. Ben kendi ruhumu Allah'ın emri için feda etmekten çekinmezken oğlumu nasıl feda etmeyeyim?"* dedi. İblis'in Hacer'den de ümidi kalmayınca İsmail'e gelerek ona *"Sen şimdi rahatsin ve oynuyorsun. Fakat babanın yanında ip ve bıçak var. Seni kurban edecek"* dedi. İsmail, *"Yalan söyleme babam neden beni kessin?"* dedi. İblis, *"Çünkü ona Rabbi bunu emretti"* dedi. Bu cevap üzerine İsmail, *"Rabbimin emrini duyduk ve iman ettik"* dedi. İblis bir şeyler daha söylemeye kalkışınca İsmail yerden bir taş aldı ve ona attı. Bu taşla sol gözü çıkan İblis, sakınarak ve hüsrana uğramış bir şekilde gitti. Allah Teâlâ bizlere şeytanı def etmek ve Hz. İsmail'e uymak için burada taş atmayı gerekli kıldı. Baba, oğul Mina'ya ulaştıklarında Hz. İbrahim, oğluna şöyle dedi: *"Ey oğlum ben rüyamda seni boğazladığımı görüyorum. Bu konuda fikrin nedir?"* yani Allah'ın emrine sabreder misin yoksa af mı dilersin? Bu imtihan İbrahim (a.s)'ın oğluyla imtihanıydı. Dinlemeli ve itaat etmeli miydi? İsmail, *"Babacığım sana emredilene yap. Muhakkak ki beni sabredenlerden bulacaksın"* dedi. İbrahim (a.s) oğlunun bu sözünü duyunca daha önce Allah'a yapmış olduğu *"Ya Rabbi bana salihlerden bir evlat ver"* duasının kabul olduğunu anladı ve Allah'a çokça hamdetti. İsmail, babasına: *"Babacığım sana birkaç tavsiyede bulunacağım. İleri geri sallanmaması için ellerimi bağla ki sana eziyet vermeyeyim. Yüzümü görmemen için yüzümü yere döndür ki bana acımayasın. Kanımın üzerine sıçramaması için elbiseni uzak tut yoksa benim ecrim az olur ve annem görünce üzülür. Bıçağını bile ve beni kesmede acele et ki kolay olsun çünkü ölüm şiddetlidir. Benden bir hatıra olarak gömleğimi anneme ver ve ona "Allah'ın emrine sabret!" de. Ona beni nasıl kestiğini ve ellerimi nasıl bağladığını anlatma. Acısının tazelenmemesi için erkek çocukları onun yanına girdirme. Benim gibi bir çocuk gördüğünde üzülüp hüznlenmemen için ona bakma."* Bu sözleri üzerine İbrahim (a.s) oğluna *"Evet oğlum. Sen Allah'ın emrini uygulama hususunda ne güzel bir yardımcıydın"* dedi. Her ikisi de Allah'ın emrine boyun eğince onu alnı üzere yatırdı. Yani kesilecek bir koyunu yatırır gibi alnı üzere yatırdı. Bu yer Mina'da bir kayanın yanındaydı. Bıçağını oğlunun boynuna dayadı kesmek için tüm gücüyle uğraşmaya başladı. Fakat kesmeye güç yetiremedi. Allah Teâlâ semadaki ve yerdeki meleklerin gözlerindeki perdeyi kaldırdı. Onlar Hz. İbrahim'in oğlu İsmail'i kesmek üzere olduğunu görünce secdeye kapandılar. Allah Teâlâ onlara: *"Kuluma bakın benim rızam için oğlunun boğazına bıçağı sürüyor. Sizler, "ben yeryüzünde bir halife yaratacağım" dediğimde, "biz seni hamd ile tesbih ederken yeryüzünde bozgunculuk çıkaracak ve kan dökecek birilerini mi yaratacaksın?" demiştiniz."* İsmail, babasına: *"Babacığım ellerimi ve ayaklarımı çöz ki Allah Teâlâ'ya karşı istemeyerek boyun eğiyormuş gibi görünmeyeyim. Bilakis bıçağını boğazıma koy ki melekler Halil'in oğlunun Allah'ın emrine kendi ihtiyarıyla itaat ettiğini anlansınlar"* dedi. Bunun üzerine İbrahim (a.s), ellerini ve ayaklarını çözdü. Yüzünü yere çevirdi. Bütün gücüyle bıçağı bastırdı. Bıçak yamuldu fakat Allah'ın emriyle kesmedi. İsmail, babasına: *"Bana olan sevgin yüzünden kuvvetin zayıfladı. Beni kesmeye gücün"*

kalmadı” dedi. İbrahim (a.s) bıçağı taşa vurdu ve taş ikiye bölündü. Bunun üzerine İbrahim (a.s) *“taşı kesiyorsun eti kesemiyorsun”* diye bıçağa söylendi. Allah’ın kudretiyle bıçak konuştu ve İbrahim (a.s)’a : *“Ey İbrahim sen kes diyorsun. Âlemlerin rabbi kesme diyor. Allah’a asi olup sana nasıl uyarım”* dedi. Sonra Allah Teâlâ şöyle buyurdu: *“Ey İbrahim rüyan gerçekleşti. Bütün kullarıma zahir oldu ki sen benim rızamı oğlunun sevgisine tercih ettin. Bu sebeple sen Muhsinlerden yani itaat edenlerden oldun.”* Allah Teâlâ cennetten bir koç gönderdi ki bu koç Habil’in Allah’a sunduğu koçtu ve o zamana kadar cennette sağ olarak kalmıştı. Cebrail (a.s) koç ile geldiğinde İbrahim (a.s), hala İsmail’in boğazını kesmek için uğraşıyordu. Cebrail, Allah’a ta’zîm ve İbrahim’e taaccub için *“Allahu ekber Allahu ekber”* dedi. Hz. İbrahim, *“Lâ ilâhe illallâhu vallahu ekber”* dedi. İsmail’de *“Allahu ekber ve lillahi’l-hamd”* dedi. Allah Teâlâ bu sözü güzel buldu ve bize kurban günlerinde gerekli kıldı.”¹

Bu misalde görüldüğü gibi Fevzi Efendi, Hz. İbrahim’in vefâlî sıfatıyla anılması üzerine onun bu sığata layık görölmesine sebep olan kurban hadisesini Kur’ân’ın diğer ilgili ayetlerinden de yola çıkarak ayrıntılı bir şekilde aktarmıştır. Bu nakil sırasında kaynak belirtmeyen müellif, kıssa hakkında yorum da yapmamıştır.

Risâlelerde çokça yer bulan velîlerle ilgili menkıbelere de şu misalleri verebiliriz:

Müellif, Necm sûresi 17. ayette anlatılan Hz. Peygamber’in gözünün Allah’ın zatından ayrılmadan, başka şeylerle meşgul olmadan, maksûduna yönelmesi bilgisiyle irtibatlı olarak şu menkıbeyi nakletmektedir:

*“Anlatıldığına göre sâlihlerden bir zat namaza durdu. Fatiha sûresindeki “yalnız sana ibadet eder ve yalnız senden yardım dileriz” ayetlerini okuduğunda ona “Ey Falanca şüphesiz sen yalancısın” diye nidâ edildi. Bu zat kalbindeki Allah’tan gayrı her şeyi çıkartmaya niyetlendi ve tekrar namaza durdu. Bunun üzerine kendisine “Ey Falanca şimdi sen sâdıklardan oldun” diye nidâ edildi.”*²

Fevzi Efendi bu kıssayı kaynak belirtmeden nakletmiştir. Kıssayı nakletmedeki amacı mü’minlerin zihnine şu düşünceleri yerleştirmektir: Mü’minler namaza durduklarında Allah’tan başkasıyla gerek kalben gerekse gözleriyle meşgul olmamalıdır. Çünkü namaz mü’minin miracıdır. Nasıl ki Hz. Peygamber miraca yükseldiğinde gözü kaymadı, Rabbinden başkası ile meşgul olmadı ise mü’min de peygamberine tâbî olarak kendi miracı olan namaz da aynı hassasiyeti göstermelidir.

Müellif, Necm sûresi 19-20. ayetlerde müşriklerin putlarından bahsedilmesi üzerine şu menkıbeyi aktarmaktadır:

¹ Mehmed Fevzi, *Kudsîyyü’l-‘irfân*, s. 76-78.

² Mehmed Fevzi, *Kudsîyyü’l-‘irfân*, s. 23.

“Yaşlı bir zâhit, Allah’tan başka kendisine ibadet edilen bir ağaç gördü. Bunun üzerine baltasını aldı, merkebine bindi ve o ağacı kesmek için yola çıktı. Yolda giderken karşısına insan sûretine bürünmüş şeytan çıktı ve ona nereye gittiğini sordu. Zâhit, olanı biteni ona anlattı. Bunun üzerine şeytan ondan ağacı kesmemesini istedi ve ona her gün yatağının altına yirmi dinar koymayı vadetti. Bu teklifi kabul eden âbid geri döndü. İlk gün parayı yatağın altında buldu fakat ikinci ve üçüncü gün para oraya konulmamıştı. Bu duruma sinirlenerek tekrar ağacı kesmek üzere yola çıktı. Yolda karşısına çıkan şeytan ona nereye gittiğini sorunca zâhit niyetini anlattı. Bunun üzerine şeytan *“Dilediğini yap. Sen o ağacı kesmeye güç yetiremezsin. Sen ilk niyetlendiğinde bu işe güç yetirebilirdin. Çünkü o zaman Allah için sinirlenmiştin. Şimdi ise yatağının altında yirmi dirhem bulamadığın için sinirlendin”* dedi. Bu sözlere aldırmaayan zâhit ağacın yanına gitti fakat onun kabuğundan bir parça dahi koparamadı.”¹

Fevzi Efendi’nin nakletmiş olduğu bu kıssa halk arasında dilden dile aktarılan kullanımı yaygın hikâyelerdendir. Bu nedenle hikâyenin değişik şekilleriyle karşılaşmak da mümkündür. Niyetin önemi konusunda ibretlik bir olaydır. Fakat Fevzi Efendi, burada kıssanın bu vurgusundan ziyade anlatımı çeşitlendirmek için getirmiştir. Kıssanın kaynağını belirtmemiş, hakkında yorum yapmamıştır.

Müellif, Necm sûresi 48. ayetin tefsirinde asıl zenginliğin hikmet ve ilim zenginliği olduğunu vurguladıktan sonra ilim meclisine gitmenin faydalarını Ebû Leys’den naklen aktarmış ve ardından Serî Sakatî’nin sohbetine katılan meşhur bir kişi hakkındaki şu menkıbeyi anlatmıştır:

“Serî Sakatî, bir gün insanlara vaaz-u nasihatta bulunuyordu. Halifenin arkadaşı, şöhret elbisesini giyinmiş, güçlü bir atın üzerine binmiş Ahmet b. Yazid isminde birisi buraya uğradı. Hizmetçiler onun önünü açarak yürüyorlardı. Bu zat yanında bulunanlara *“Haydi gelin Şeyh’in meclisine girelim ve ne diyormuş görelim”* dedi. Bunun üzerine hep beraber meclise girdiler. Şeyh şöyle diyordu: *“Âlemde insandan daha zayıf bir şey yoktur. Ne acayıptır ki bu zayıflığına rağmen kuvvetli Rabbine isyan ediyor.”* Bu söz Ahmed’in ruhuna tesir etti ve şiddetli bir şekilde bayılana kadar ağladı. Kendine gelince kalktı ve ağlayarak evine gitti. O gece uyumadı bir şey yemedi içmedi. Sabah olunca hüznün ve elem içerisinde Şeyh’in meclisine gitti. Sohbet sona erince Şeyh’in yanına gelerek ona: *“Ey Şeyh senin sözlerin benim kalbime ve ruhuma tesir etti ve benden dünya muhabbeti gitti. Ben ailemi, çocuklarımı, malımı ve hizmetçilerimi terk etmek istiyorum. Ben yaratan ve rızık vereni talep ediyorum”* dedi ve çöle gitti. Günler sonra yüzlerini tirmalamış yaşlı bir kadın geldi ve Şeyh’e: *“Ey mü’minlerin imamı benim genç ve sevdiğim bir oğlum var. Bu oğlum senin meclisine rahat ve neşeli bir şekilde geldi ve oradan kaygılı ve hüznü bir şekilde çıktı. Günler geçti evine gelmedi. Nerede gecelediğini de bilmiyoruz”* dedi. Şeyh kadının bu durumuna acıdı ve ona: *“Sen üzülme eğer oğlun gelirse biz sana haber veririz”* dedi. Bir müddet sonra genç bir akşam vakti geldi. Şeyh de hizmetçisine gencin annesine haber vermesini emretti. Hizmetçi de haberi anneye ulaştırdı. Ahmed, yüzü sararmış olarak iki büklüm Şeyh’in huzuruna girdi ve Şeyh’e *“Efendim Allah sizi iki cihanda da aziz eylesin.*

¹ Mehmed Fevzi, *Kudsîyyü'l-‘irfân*, s. 25-26.

Siz ruhumu karanlıktan kurtardınız” dedi. O anda gencin annesi, eşi ve küçük çocuğu huzura girdiler. Anne oğlunu görünce ona sarıldı ve ağladılar. Sanki kıyamet kopmuş gibiydi. Serî Sakatî ve yanındakiler de ağladılar. Onu evine götürmeye çalıştılar fakat Ahmed buna razı olmadı ve Şeyh’e “Niçin onlara haber verdin?” dedi. Şeyh “Annenin ağlamasına acıdım tercih senindir” dedi. Ahmed, tekrar çöle yöneldi. Seneler sonra bir akşam vakti bir kişi Şeyh’e geldi ve ona “Ey Şeyh beni Ahmed sana gönderdi ve benden ‘vaktim daraldı ve ecelim yaklaştı’ dediğini sana ulaştırmamı istedi” dedi. Bunun üzerine Şeyh, mezarlığa gitti ve orada toprağa uzanmış halde Ahmed’i gördü. Hayatının sonuna gelmiş, diliyle “çalışanlar böylesini elde etmek için çalışsınlar”¹ ayetini tekrar ediyordu. Sonra canlılığını tamamen kaybetti. Şeyh ağlayarak techiz ve tekfîn işlemleri için şehre döndü. Oraya vardığında şehir halkını şehirden çıkarırken gördü ve onlara nereye gittiklerini sorunca şöyle dediler: “Ey Şeyh sen duymadın mı? Gökten “kim benim dostumun namazını kılmak isterse mezarlığa gitsin” diye bir nidâ geldi.”²

Müellif, bu menkıbeyi anlatırken kaynak belirtmemiş, kıssa hakkında yorum da yapmamıştır. Bu kıssa Feridüddin Attar’ın *Tezkiretü’l-evliyâ* isimli eserinde benzer şekilde bulunmaktadır.³

Görüldüğü gibi Fevzi Efendi, anlatımı güçlendirmek ve onu tek düzelikten kurtarmak için olduğu kadar, risaleleri okuyacak kişilere ve ders olarak tertip edildiğinde bu tefsir risalelerini dinleyecek mü’minlere daha çok tesir etmesi için de kıssa anlatımını önemsemiş, sık sık bu üslubu kullanmıştır. Genellikle kıssaları nakletmekle yetinmiş, kendisi fazladan bir açıklama yapmamıştır. Bu da kıssanın muhatabın zihninde oluşturduğu tesiri sözü uzatarak zedelememek için olsa gerektir.

4.6. Şiir

Mehmed Fevzi Efendi, edebiyata meraklı, bu alanda sağlam bir altyapıya sahip, ayrıca Arapça, Farsça ve Türkçe şiir yazabilecek kadar da yetenekli bir şairdir. Onun edebiyata olan bu merakı vermiş olduğu eserlerde de kendisini göstermektedir. Nitekim vermiş olduğu eserlerin neredeyse üçte birinin bu alanla ilgili olması onun yeteneğinin en önemli göstergesidir.

Araştırmamızın konusunu teşkil eden Fevzi Efendi’nin tefsir risalelerinde de şiirin önemli bir yeri vardır. Müellif, başta Mevlânâ olmak üzere Şeyh Sa’dî-i Şîrâzî, Hâfız-ı Şîrâzî, Feridüddin Attâr ve Bûsîrî gibi şairlerin manzumelerini yeri geldiğince aktarmıştır.

¹ Saffât Sûresi, 37/61

² Mehmed Fevzi, *Kudsîyyü’l-‘irfân*, s. 101-102.

³ Attâr, Feridüddin, *Tezkiretü’l-evliyâ*, (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 2002, I, 327-329.

Müellif, Felak sûresi 1. ayette geçen “Rab” kelimesinin tefsirinde şunları söylemektedir:

“Beyzâvî; “burada “Rab” lafzı Allah Teâlâ’nın diğer isimlerinden daha münasip ve layıktır. Çünkü zararlı şeylerden Allah’a sığınmak bir terbiyedir” demiştir. Mana hâşiye sahibi Şeyhzâde’nin söylediği şekildedir: “Ey Rabbim oluşumunun ilk safhasından bu vakte kadar beni terbiye çeşitleriyle terbiye ettiğin gibi, bu terbiyeyi ömrümün kalanında da beni koruyarak devam ettir. Senin nimetlerine şükür hususundaki günahlarımdan dolayı benden terbiyeyi kesme.”

Şeyhzâde’nin zikretmiş olduğu mana bize iki hatırlatmada bulunuyor. Birinci hatırlatma şudur: Allah Teâlâ bizim üzerimizde hak sahibidir. Çünkü O bizi bir halden diğer bir hale terbiye etmiştir. İkinci hatırlatma ise şudur: Bu terbiye karşılığında şükretmek üzerimize farzdır.

Nitekim Şeyh Sa’dî bir şiirinde şöyle demiştir:

هر نفسی کد فرومى رودمد حیاتست و چون برمى آید مفرح ذات
پس درهر نفسی دونعمت موجودست و بر هر نعمتی شکری واجب

“Nefes alan kişinin içine çektiği her nefes hayat için ona mühlet verir./ Nefes alan kimsenin karnından dışarı gönderdiği her nefes, nefes alan kimseyi rahatlatır./ Her nefeste iki nimet vardır./ Bu iki nimetin her birine şükretmek vaciptir.”¹

Fevzi Efendi, Necm suresindeki *أَمْ لِلْإِنْسَانِ مَا تَمَنَّى* “Yoksa insan (kayıtsız şartsız), her temenni ettiği şeye sahip mi olacaktır?”² ayet-i kerimesinin tefsirinde Hz. Ali’den şu şiiri nakletmektedir:

ما كل ما يتمنى المرأ يدركه تجري الرياح بما لا تشتهي السفن
Rüzgarlar, gemilerin arzu etmedikleri şekilde de eser.”³

Fevzi Efendi, Mülk sûresinin ilk ayet-i kerîmesinin sonunda yer alan “kadîr” kelimesinin mübâlağa ifade ettiğini ve Allah Teâlâ’nın dilediği her şeye güç yetirebilecek kudrete sahip olduğunu söylemiş ve ardından şu açıklamada bulunmuştur: Allah Teâla, kudretinin ve birliğinin inkar edilmesini, bu uğurda çabalayanların ahmaklıklarını belirterek, şu şekilde kınadı: *كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللَّهِ وَكُنْتُمْ أَمْوَانًا فَأَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ إِنَّكُمْ لَعِندَهُ لَارْجِعُونَ* “Siz cansız (henüz yok) iken sizi dirilten (dünyaya getiren) Allah’ı nasıl inkâr ediyorsunuz? Sonra sizleri öldürecek, sonra yine diriltecektir. En sonunda O’na döndürüleceksiniz.”⁴ Müellif bu ayetin delâlet ettiği manaları açıkladıktan sonra akıllı

¹ Mehmed Fevzi, *Tefrîcü’l-kalak*, s. 41-42.

² Necm Sûresi, 53/24.

³ Mehmed Fevzi, *Kudsîyyü’l-irfân*, s. 34.

⁴ Bakara Sûresi 2/28.

kişinin daima ahireti ve hesabı aklında tutarak yaşaması gerektiğini belirtmiş, gaflet içerisinde, dünyanın geçici meşgaleleriyle vaktini geçiren kimsenin büyük bir pişmanlık içerisine düşeceğini fakat bunun kendisine fayda vermeyeceğini dile getirmiş, bu hale düşmekten Allah'a sığınmıştır. Bu önemli nasihatlerin ardında Mesnevî'den şu beyitleri nakletmiştir:

نیم عمر از آرزوی دلستان	نیم عمر از غصهای دشمنان
جبه را برد آن کله را این برد	غرق بازی گشته ما چون طفل خرد
تک شبانگاه اجل نزدیک شد	حل هذا اللعب بسك لا تعد
هین سوار توبه شودر دز درس	جامها ازدز دبستان بازیس
مرکب توبه عجایب مرکبست	بر فلك تازد بیک لحظه زیست
لیک مرکب را نگه دار هم ازان	کو بدزدید آن قبايت را نهان
تاندزدد مرکب را نیز هم	پاس دار این مرکب را د مبدم

“Ömrün yarısı, sevgili isteğiyle geçti, yarısı düşmanların derdiyle.

O, cüppeyi aldı götürdü, bu, külâhı. Biz de küçücük çocuklar gibi oyuna daldık;

Derken ecel gecesi yaklaştı. Artık bırak şu oyunu, yeter dönme oyuna gayrı.

Tövbe atına binde hırsıza yetiş, hırsızdan elbiselerini al, geri dön.

Tövbe atı acayip bir attır. Bir anda şu aşağılık âlemde tâ göğün üstüne kadar sıçrayıp çıkar.

Fakat atını da hırsızdan gözet ha. Biliyorsun ya, o, gizlice elbiseni de çaldı.

Aman şu atımı gözet de hırsız çalmasın.”¹

Fevzi Efendi, Felak sûresi 1. ayetteki قل emir fiilinin tahlilini yaparken, bu lafzın kendisine arız olan sihir ve musibetler karşısında Allah'ın onu bu durumdan kurtarması için Hz. Peygamber'e dili ile istiâzede bulunması emrini ihtiva ettiğini söylemektedir. Ona göre imanın gerçekleşmesi için nasıl ki kalbin tasdikiyle birlikte dilin ikrarı gerekliyse, aynı şekilde duada da kalbin talebi ile birlikte dilin talebi gereklidir. Allah her uzva bir görev vermiştir. Dilin görevi ise telaffuz etmek, konuşmaktır. Fakat bu konuşma mutlak manada değildir. Hadislerde geçtiği gibi hayır söz söylemek, şayet hayırlı söz söylenmeyecekse susmak gerekir.

¹ Mehmed Fevzi, *Tesyîru'l-fülk*, s. 24.

Fevzi Efendi, bu değerlendirmelerinin ardından Feridüddin Attar'ın şu mısralarına ve bu mısraların Arapça îzâhına yer vermiştir:

ای برادر کرتوهستی حق طلب جز بفرمان خدا مکشای لب

“Ey kardeşim! Şayet sen hakkı talep ediyor isen Allah'ın kelâmı ve emri haricinde dudaklarını aralama. Çünkü nice konuşmalar vardır ki, hizmet değil bilakis isyandır, âfettir. Tıpkı yalan, gıybet ve iftira gibi... Bunların aksine dilin Allah katında makbul hizmeti; zikir, Kur'ân tilâveti ve bunun benzeri fiillerdir.”¹

Bu konunun devamında insanın yedi uzvunun zâkir olduğunu söylemiş ve onların bu zikirlerinin mahiyeti konusunda bilgi vermiştir. Bu meyanda gözün zikrinin Allah'ın haşyeti sebebiyle ağlaması olduğunu söylemiş, bu ağlamanın da iki türlü olduğunu belirtmiştir. Ona göre gözden ya su akar ya da kan. Birincisi avâmın göz yaşı, ikincisi ise aşk ve muhabbet nârıyla yanan aşıklar mezhebindeki havâssın göz yaşıdır.

Bu bilgilerin ardından Hâfız-ı Şîrâzî'nin şu beyitlerine ve îzâhına yer vermiştir:

بمی سجاده رنگین کن کرت پیرمغان کوی بد که سالک بی خبر نبود زراه و رسم مژها

“Eğer sana mürşid-i kâmil; “seccâdeni gözyaşının kanıyla boya” derse, onunla seccâdeni boya. Çünkü mürşid, Allah'a doğru yapılan yolculuktaki yolun durumundan gâfil değildir.”²

Gözün zikriyle ilgili de İmam Bûsîrî'nin şu mısralarını zikretmiş ve onları îzâh etmiştir:

وَاسْتَفْرِغِ الدَّمْعَ مِنْ عَيْنٍ قَدْ امْتَلَأَتْ مِنَ الْمَحَارِمِ وَالزِّمِّ حَمِيَّةَ النَّدَمِ

“Gözünden yaşlar boşalt ki, ne haramlar doldurmuştu vaktiyle.

Ve sığın tövbe gölgelerine, odur en serin hurma altı.”

“Aynı şekilde gözün zikri Allah Teâlâ'nın ayetlerine yani alâmetlerine, yaratıcısının büyüklüğüne ve birliğine delâlet eden eserlerine ibret nazarıyla bakmaktır.”³

Görüldüğü gibi Fevzi Efendi, çoğunlukla sûfi şairlerden olmak üzere şiirleri ayetlerin tefsiri sırasında ilgili gördüğünde inşâd etmiştir. Onun bu uslubu anlatımının çeşitlenmesi açısından faydalı olmuştur. Ancak Felak sûresi tefsiri dışındaki diğer risalelerinde verdiği farsça beyitlerin tercümelerini vermemesi anlaşılır değildir. Çünkü risalelerin halka hitaben tertip edilen vaazlardan müteşekkil olması farsça beyitlerin tercümesini

¹ Mehmed Fevzi, *Tefricü'l-kalak*, s. 15-16.

² Mehmed Fevzi, *Tefricü'l-kalak*, s. 23.

³ Mehmed Fevzi, *Tefricü'l-kalak*, s. 26.

yapmasını gerekli kılacaktır. Belki kendisi ders esnasında bu beyitlerin izahını yapmakla birlikte risalelerin basımı sırasında tercümelerine yer vermemiş olabilir. Nitekim ilk kaleme alıp bastırıldığı Felak sûresinin tefsirinde bu tür açıklamalara yer vermiş olması bunu desteklemektedir. Sonraki risalelerinde beyitlerin tercümelerine yer vermemiş olması bu risaleleri ders şeklinde tertip edecek kişilerin kendi anlayışlarına göre şiirleri anlatmalarına imkan sağlamak için olmalıdır.

BÖLÜM 5: EL-HAVÂSSU'N-NÂFİ‘A FÎ TEFSİRİ SÛRETİ'L-VÂKİ‘A İSİMLİ RİSÂLENİN TRANSKRİPSİYONU

EL-HAVÂSSU'N-NÂFİ‘A FÎ TEFSİRİ SÛRETİ'L-VÂKİ‘A

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

Cenâb-ı Mennân Münezzilü'l-Kur'ân -celle şânuhû ve şâ‘a ihsânuhû fî külli hâl ve şân- Hazretlerine hamd ve senâ bî şümâr olsun kî; Hazret-i Kur'ân ‘azîmü’s-şânî lütfen ve keremen Habîb-i Ekrem'inin üzerine inzâl buyurup her bir sûre ve her bir âyet ve her bir kelime ve her bir harfine mahsûs nice hâssa-i şerîfeler tahsîs buyurdu. Ve yine ol yezdân-ı zül-ihsân'ın resûl-ü a‘zam ve nebiyy-i ekrem ve habîb-i ehamı Muhammedini'l-Mustafâ -‘aleyhi efdalü't-tesalliyâtı ve't-teslîmâtı fî külli sabâhin ve mesâ- Efendimiz Hazretleri'nin üzerine salât ve selâm lâ tuhsâ olsun kî; zât-ı ve berekât-ı Muhammediyyesini irsâl buyurup rahmeten li'l‘âlemîn olduğunu Kitâb-ı Kerîm’inde tansîs buyurdu. Ve yine âl-i ve ashâb-ı kerîmi üzerlerine fî külli hînin ve ân rıdvân-ı hüdâ-i zül-‘afvi ve'l-ğufrân olsun kî; cümlesi bünyân-ı dîn-i mübîn-i İslâm'ı temtîn ve tarsîs buyurdu.

Ba‘de zâ; işbu Edirne müftü-i esbakı Kureyşîzâde el-Hâc Mehmed Fevzi -eslaha'llâhü hâlehû ferraha bâlehû ve neffeze mekâlehû bi hurmet-i men bihî ‘izzî- ‘âcizâne ve fakîrâne der kî: her ne kadar (خذ من القرآن ما شئت لمن شئت) fermûde-i şerîfesi muktezâsınca Hazret-i Kur'ân-ı Kerîm'in her bir sûre ve her bir âyet ve her bir kelime ve her bir harfînde hazîne-i zer ve cevher gibi her ne türlü fâ‘ide ve menfaat murâd olunur ise hakîkat-i mevcûde olduğu müsellemtâr ve mu‘tekadât-ı sahîha-i İslâmiyyeden ise de lâkin ba‘zısında ba‘zı güne hâssa-i mahsûsa olduğu musarraha ve mansûsadır. Ezcümle yüz on dört süver-i Kur‘âniyyenin elli altıncısı olan sûre-i Vâkı‘a'nın hâssası, kendisini her kim devam üzere vakt-i mahsûsada kırâ‘at eder ise ol kimse asla ömründe fakr ve fâkaya giriftâr ve renc ve şâkaya dûçâr olmamaktır. İşte bu ni‘met cümlelerin leyl ve nehâr Cenâb-ı Hüdâ'ya bî enbâze du‘â ve niyâz eylemekte buldukları bir ni‘met-i ‘uzmâdır kî, (اللهم ان اعوذ بك من الفقر الا اليك)¹ ed‘iye-i mensûredendir. Eğerçi sûre-i şerîfe-i mezkûreyi her kim pâk abdest ve i‘tikâd-ı sahîh üzere ma‘nâsını bilmeyerek okur ise

¹ “Allah’ım fakirlikten yalnız sana sığınırım.”

yine bi lütfihî ve keremihî Te‘âlâ makbûl olur ise de lâkin ‘alâ tarîkı'l-icmâl ma‘nâsını bile bile okumakta hal ve te’sîr başka olacağı da inkâr olunamaz. Fe binâen ‘aleyh sûre-i şerîfe-i mezkûrenin hâssası ve vakt-i kırâ’atı hakkında mervî olan ehâdîs-i şerîfe ve âsâr ve ahbâr-ı münîfeler-i beyân ve ‘alâ tarîkı'l-icmâl ma‘nâsını lisân-ı Türkî üzere ‘ayân ederek işbu *el-Havâssu'n-nâfi‘a fi tefsîr-i sûreti'l-Vâkı‘a* nâm tefsîr-i şerîfi tahrîr ve imlâ (وَاجْعَلْ لِي لِسَانَ صِدْقٍ فِي الْآخِرِينَ)¹ âyet-i kerîmesini okuyarak (إِنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ)² buyuran Cenâb-ı Hakk'a ilticâ ve kadrini bilen ve ta‘n ve buhtândan lisanları ve hased ve ‘adâvetten mübârek kalpleri pâk olan ihvân-ı dînimize ‘alâ tarîkı'l-hediyye i‘tâ ve bu ‘abd-i ‘âcize hayr ile yâd, ya’nî “yâ Rab! İşbu el-Hâc Mehmed Fevzi kulçağızını ‘âzâde-i keyd-i hussâd ve yâfte-i şurûr-i ehl-i ‘inâd ve fesâd ve ez her cihet lütfen ber murâd buyur. Âmîn. Yâ Rabbe'l-‘ibâd du‘âsıyla dilşâd buyurmalarını ricâ ederim. حسبنا الله ونعم الوكيل نعم المولى ونعم النصير

Sûre-i Vâkı‘a'nın Hâssası Hakkında Mervî Olan Ehâdîs-i Şerîfe ve Ahbâr ve Âsâr-ı Me’sûre:

Rûhu'l-beyân ve diğêr ba‘zı tefsîr kitaplarında mestûr ve mezkûrdur kî; ‘âlî şân ‘aleyhi efdal-ü salevâtî'l-Melikü'l-Mennân Efendimiz Hazretleri (من قرأ سورة الواقعة كل ليلة لم تصبه فاقة أبداً) diye buyurdular kî ma‘nâ-i şerîfi: “Eğêr bir kimse her gece sûre-i Vâkı‘a’yı kırâ’at eylemiş olsa ol kimseye aslâ ve kat‘â fakr ve ihtiyaç isâbet etmez.” demektir.

Ve yine diğêr bir hadîs-i şerîflerinde (من دوام على قراءة سورة الواقعة لم يفتقر أبداً) diye buyurmuşlar kî ma‘nâ-i münîfi: “Eğêr bir kimse sûre-i Vâkı‘a'nın kırâ’atı üzerine müdâvemet eylese ol kimse aslâ ve kat‘â müftekir ve muhtâç olmaz.” demektir.

Ve yine tefsîr-i Rûhi'l-beyân'da fârisî ‘ibâre ile beyân buyrularak haberde şöyle vârid olmuştur kî: Bir gün ‘Abdullâh bin Mes‘ûd radiya'llâhü Te‘âlâ ‘anh Hazretleri meraz-ı mevt ile hasta olduğu cihetle vakt-i hilâfetinde câmi‘u'l-Kur‘ân ‘Osmân bin ‘Affân radiya'llâhü Te‘âlâ ‘anh Efendimiz Hazretleri, hastalığına bakmak ve hâl ve hatırını sormak için yanına varıp: “Yâ ‘Abdullâh! Şu saatte renc ve zahmetin nedendir?” diye su‘âl buyurdular ise İbn Mes‘ûd Hazretleri de cevâbında: “Yâ ‘Osmân şimdi ben kendi

¹ Şu‘arâ Sûresi 26/84: “Sonra gelecekler arasında beni doğrulukla anılanlardan kıl.”

² Tevbe Sûresi 9/120: “Şüphesiz Allah, iyilik yapanların mükâfatını elbette zayi etmez.”

günahlarımdan nâdim olup âh ve feryâd eylemekteyim” der ve “zahmetim bu cihettendir” diye buyurdular. Ve yine tekrar “şimdi şu ânda canın neyi arzu eder” diyerek su’âl buyurması üzerine “Yâ ‘Osmân! Benim canımın arzu ve temennî eylediği şudur kî; Cenâb-ı Hüdâ-i Mennân-ı Kerîm benim gibi ‘âciz kuluna rahmet ve hâl-i bî mecâlîme merhamet ve günahlarımı ‘afv ve mağfîret buyursun” dedi ise yine Hazret-i ‘Osmân radiya’llâhü Te’âlâ ‘anh Efendimiz buyurdular kî: “Yâ ‘Abdullâh bir tabîb-i hâzik getirelim de cenâb-ı şerîfinize müdâvât eylesin” aldığı cevâbında “Lâ Yâ ‘Osmân! Mâdem kî benim tabîbim beni bu hâle getirdi, artık başka tabîb lâzım değildir” dedi ise Hazret-i ‘Osmân radiya’llâhü Te’âlâ ‘anh buyurdular kî: “Yâ ‘Abdullâh! İster misin kî cenâb-ı şerîfinize bir miktar harçlık i’tâ edeyim de masârif-i lâzîmenize sarf eylesek” ol dahî buyurdu kî: “Lâ Yâ ‘Osmân! Bundan sonra bana bana harçlık falan lâzım değildir”. Yine buyurdu kî: “Yâ ‘Abdullâh! Eğer müsâ’ade ederseniz kerîme-i muhteremelerimize bir miktar akçe i’tâ edelim de hâcet mess eyledikçe sarf eylesinler” ol dahî şöyle cevâb verdi kî: “Lâ Yâ ‘Osmân! kerîmelerimin dahî akçeye ihtiyaçları yoktur. Zîrâ ben onlara daha a’lâ harçlık bıraktım. Ya ‘nî kendilerine şöyle dedim kî: Ey benim kerîmelerim eğer siz harçlık ve dünyâlık cihetinden bir müzâyekaya giriftâr olursanız hemen sûre-i Vâkı‘a’yı kırâ’at ediniz. Zîrâ ben Hazret-i Peygamber salla’llâhu Te’âlâ ‘aleyhi ve sellem Efendimiz’den işittim kî: “Eğer bir kimse her gece sûre-i Vâkı‘a’yı kırâ’at eylemiş olsa ol kimseye aslâ ve kat’â fakr ve ihtiyaç isâbet eylemez”

Ve kezâlik İmam Gazâlî kuddise sirruhu’l-‘âlî *Minhâcü’l-‘âbidîn* nâm kitâb-ı şerîflerinde buyururlar kî: “Fakr ve fâka ve renc şâka vakitlerinde sûre-i Vâkı‘a’yı kırâ’at eylemek lâzım olduğu hakkında gerek Hazreti Peygamber salla’llâhu Te’âlâ ‘aleyhi ve sellem Efendimiz’den ve gerek ashâb-ı güzîn rıdvânu’llâhi Te’âlâ ‘aleyhim ecma’în efendilerimizden hayli ehâdis-i sahîha ve ahbâr-ı me’sûralar vârid olmuştur. Hattâ İbn Mes’ûd radiya’llâhü Te’âlâ ‘anh Hazretleri dünyâda evlâd-ı kirâmı için hiçbir mîras bırakmadığı cihetle ba’zı ashâb-ı kirâm taraflarından kendisine söylendiği zaman şöyle cevâb verir kî: “Ben evlatlarım için mirâs olarak sûre-i Vâkı‘a’yı bıraktım” intehâ.

Sûre-i Vâkı'a'nın 'Alâ Tarîki'l-icmâl Hâsıl Ma'nâsı Beyân Olunarak Tefsîri

1- (إِذَا وَقَعَتِ الْوَاقِعَةُ) Yâ Muhammed! Kıyâmet kâ'ime ve hâdise olduğu zaman kî, ol İsrâfil 'aleyhi's-selâmın ikinci def'a olarak sûra nefh eylediği zamandır. 2- (لَيْسَ لَوْفَعِيهَا كَادِبَةٌ) Onun ya'nî kıyâmetin kıyâmı ve vukû'u ve hudûsu vaktinde Cenâb-ı Allâh 'azîmü's-şân 'aleyhinde kizb ve şerîki ve veledi ve zevcesi vardır ve cümle emvâtı ahyâ ve meydân-ı mahşere ba's ve isrâ eylemez diyerek buhtân ve ifrâ eyleyen hiçbir nefis bulunmaz. Zîrâ ol vakît kıyâmetin koptuğunu 'ayânen gözüyle görüp ve nefha-i sûru kulağıyla işitip aslâ şek ve şüphesi kalmadığı cihetle herkes mü'min sâdık ve musaddik olur. 3- (خَافِضَةٌ) Ya'nî ol Vâkı'a'yı kıyâmet ba'zı insanlara ya'nî Cenâb-ı Allâh'ın a'dâsına hâfıza ya'nî aşağılayıcıdır kî, onları rezîl ve sefil ve mu'azzeb eyler. (رَافِعَةٌ) ya'nî ba'zı kavm-i âharîni dahî ya'nî Cenâb-ı Mevlâyı Müte'âl evliyâsını râfi'a ya'nî yukarı kaldıracıdır kî, onları 'âlî ve mu'azzez ve mükerrerrem ve muhterem eyler. Hâsılı dünyâda îmân etmemiş olan müşrikleri ve kâfirleri ebeden ve muhalleden rezîl ve sefil ve mu'azzeb eyler. Ve eğerçi mü'min iseler de lâkin 'âsî olup şefâ'at-i şâfi'îne nâil olamayanları muvakkaten mu'azzeb eyler. Ve'l-hâsıl ol gün bir gündür kî, Cenâb-ı Allâh 'azîmü's-şân ol günde 'adliyle mu'âmele buyurup düşmanlarını kendi 'amellerinin cezâsı ve istihkâkları olarak endûhte-i 'azâb-ı nîrân ve işlerin nâle ve efgân eyler. Ve dostlarına lütfüyle mu'amele buyurup cennât-i 'âliyyesi ve müşâhede-i cemâl-i pâki ile şâdân ve handân eyler. 4- (إِذَا رُجَّتِ الْأَرْضُ رَجًا) Ya'nî bir vechi meşrûh hâfıza ve râfi'adır. Arz, tâ derûnünde medfûn ve mestûr bulunanları meydana çıkarıncaya kadar tahrîk-i şedîde ile tahrîh olunduğu ve zelzelelendirildiği 5- (وَبُسَّتِ الْجِبَالُ بَسًا) dahî dağlar kırılıp ufalandığı 6- (فَكَانَتْ هَبَاءً مُتَّبَثًا) hattâ ol sebeple pencerenin şavkı önünde havada uçan zerrelere gibi ğubâr-ı münteşira ya'nî dağlar ince toz olduğu zaman, şimdi Cenâb-ı Allâh zül-celâl yevm-i kıyâmette 'arsa-mahşere ba's olunan insanların kaç tâ'ife olacaklarını beyân siyâkında buyururlar kî; 7- (وَكُنْتُمْ أَزْوَاجًا ثَلَاثًا) ya'nî ey ümmet-i Muhammed! Yâhut ey sâbikan ve lâhikan cümle insanlar! Sizler kıyâmet gününde üç tâ'ife olursunuz. Birisi ashâb-ı meymene'dir kî, onlar ol günde 'amellerinin defterleri kendilerine sağ taraflarından verilir. Yâhut onlar, Hazret-i Âdem 'aleyhi's-selâmın sulb-i pâkinden zürriyetleri ihrâc olduğu zaman sağ tarafında bulunup hattâ haklarında Cenâb-ı Allâh zül-celâl ve'l-cemâl "bunlar cennet-i

a'lâ'dadırlar" buyurmuştur. Birisi dahî ashab-ı meş'eme'dir kî ol günde kendi 'amellerinin defteri sol taraflarından verilir. Yâhut bir vechi meşrûh Hazret-i Âdem 'aleyhi's-selâmın sulb-i pâkinden zürriyetleri ihrâc olundukta sol tarafında bulunup Hakk celle ve 'alâ Hazretleri haklarında "bunlar cehennemdedirler" buyurmuştur. Ve birisi dahî sâbikûn'dur kî; onlar Hazret-i Peygamber 'âlî şân Efendimiz Hazretlerini ve min 'indi'llâh götürüp tebliğ buyurduğu ahkâm ve ahbâra herkesten mukaddem inanıp tasdîk ve kabûl eyledirler. Onlar tâ'ife-i ricâldan Ebûbekir es-Sıddîk radiya'llâhu anh ve Ömeru'l-Fârûk radiya'llâhu anh ve nisâdan Hazret-i Hatîcetü'l-Kübrâ radiya'llâhu anhâ'dırlar. Şimdi Cenâb-ı Allâh zü'l-celâl ol ezvâc-ı selâsenin taksîmleri ve yevm-i âhirette hâl ve şânları beyânında buyurdu kî; 8- (فَأَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ مَا أَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ) İmdi ashâb-ı meymene bilir misin kî, ne devlet ve sa'âdette ve ne lezzet ve ni'mettedirler? 9- (وَأَصْحَابُ الْمَشْأَمَةِ الْمَشْأَمَةُ مَا أَصْحَابُ الْمَشْأَمَةِ) Dahî ashab-ı meş'eme bilir misin kî, ne azâb ve ihânette ve ne rezâlet ve sefâlettedirler? 10- (وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ) Dahî sâbikûn dünyâda îmân ve tasdîkda cümle üzerine sâbık ve mukaddem oldukları gibi cennet-i a'lâya dâhil ve her bir murâda nâ'il olmakta dahî cümleye sâbık ve mukaddemlerdir. 11/12- (أُولَئِكَ الْمُقَرَّبُونَ فِي جَنَّاتِ النَّعِيمِ) Ya'nî ol evsâf-ı hasene ile mevsûfîn olan zât-ı şerîfeler cennet-i na'imde buldukları halde mukarreblerdir. Ya'nî 'arş-ı a'lâ kendi üzerinde sakf menziline bulunan Firdevs-i a'lâda mukîm ve mütenezzihlerdir. 13/14- (ثَلَاثَةٌ مِنَ الْأَوَّلِينَ وَقَلِيلٌ مِنَ الْآخِرِينَ) Ya'nî onlar Âdem 'aleyhi's-selâmın vaktiden Peygamberimiz salla'llâhu Te'âlâ 'aleyhi ve sellem Efendimiz Hazretlerinin vakt-i sa'âdetine gelinceye kadar adları ğayr-ı mahsûr olarak ümem-i kesîra ve bu ümmetten azdırlar bu makâmda su'aller ve cevaplar var ise de işbu muhtasar, tafsîle ğayr-ı müsâittir. Ezcümle şöyle rivâyet olunur kî; işbu âyet-i kerîme nâzil olduğu zaman Hazret-i Ömer radiya'llâhu Te'âlâ 'anh Efendimiz "Yâ Resûla'llâh biz cenâb-ı sa'âdetinizin nübüvvet ve risâletine tasdîk ve îmân eylediğimiz ve seyyidü'l-enbiyâ ve'l-mürselînin ümmetleri bulunduğumuz halde yine bizim ehl-i baht ve sa'âdetimiz ümem-i sâlifeden az bulunuyor" diyerek bükâ-i şedîd ile ağladılar ise der 'akab (ثَلَاثَةٌ مِنَ الْأَوَّلِينَ وَقَلِيلٌ مِنَ الْآخِرِينَ) âyet-i kerîmesi nâzil olduğunu Hazret-i Peygamber Efendimiz kendisine tebliğ ve ihbâr buyurdular. Ol vakit Hazret-i Ömer radiya'llâhu Te'âlâ 'anh "Elhamdü li'llâh biz Rabbimizden ez her cihet râzıdırız" deyip karhayâb oldular. 15- (عَلَى سُرُرٍ مَوْضُونَةٍ) Ol sâbikûn altın ile nesc olunmuş ya'nî dokunmuş ve yâkût

ile müşebbek bulunmuş tahtlar üzerine bi'l-'izzî ve'l-'iclâl oturmuş 16- (مُتَكَبِّرِينَ عَلَيْهَا مُتَقَابِلِينَ) ve birbirlerine karşı ku'ûd ederek serîrlerin üzerine dayanmış oldukları hâlde ma'lûm olsun kî, Allâh zü'l-celâl'in halk eyleyip ibâdet ve tâat ile mükellef buyurduğu kullar insan ve cin ve melek ya'nî üç tâ'ife iseler de şimdî asl hâllerinden bahs olunan insanlardır. Ve bu insanlar dahî üç kısım olup kısım-ı evvel vukû'ât-ı sâbika ve lâhikayı 'ilme'l-yakîn ya'nî şeksiz ve şüphesiz hakîkat bilmişlerdir. Ve eğerçî vukû'ât-ı âtiyeyi 'ayne'l-yakîn hakîkat görmüş değiller ise de hükmen görmüşlerdir. Ya'nî görmüş hükümedirler kî, bunlar enbiyâ ve mürselîn-i 'izâm 'aleyhimü's-salâtü ve's-selâm efendilerimiz hazerâtı ile küberâ-i evliyâ-i kirâm radiya'llâhu Te'âlâ 'anhüm ve kaddesa'llâhu esrârahum efendilerimiz hazerâtıdır. Ve kısım-ı sâni eğerçî 'ilme'l-yakîn şeksiz ve şüphesiz bilmişler ve (آمنت بالله وملائكته وكتبه ورسله واليوم الآخر وبالقدر خيره وشره من الله تعالى) diyerek inanmışlar ise de ne hakîkaten ne de hükmen 'ayne'l-yakîn görmemişlerdir kî, bunlar 'avâm mü'minîn muvahhidîndirler. Kısım-ı sâlis, ne bilmişler ne inanmışlar ve ne de görmüşlerdir kî, bunlar müşrikler ve kâfirlerdir.

Şimdî işbu beyânât ve ahbârât-ı ilâhiye kısım-ı sâni bulunanlara nazarandır. Bu takdîrce buraya gelinceye kadar zikr olunan âyet-i kerîmelerin 'alâ tarîki'l-'icmâl mâ'nâyı şerifleri beyân olundu ise de bir de yalnız me'âl ve mefhûmları beyân olunmasını münâsip gördüm kî, lafız ve mâ'nâdan âşinâ olmayan 'avâm-ı nâsikin zihinlerine güzelce yerleşsin. Binâ'en 'aleyh derim kî; الله اعلم بممراده الشريف

Buraya gelinceye kadar zikr olunan âyet-i kerîmelerin zâhir ma'nâlarının hulâsası şöyledir kî:

İsrâfil 'aleyhi's-selâm ikinci def'a olarak sûra üfleyip kıyâmet koptuğu zaman mü'min olsun kâfir olsun herkesler en nihâyeti vukû' bulacağı mukaddemen haber verilmiş olan kıyâmetleri ve 'alâmetleri açık açık gözleriyle gördükleri cihetle artık tekzîb ve inkâr edici hiçbir kimse kalmayıp herkes mü'min-i sâdik ve musaddık olurlar. Lâkin evvelden beri mü'min bulunanların îmânları nâfi' ve makbûl ve mu'teber ve sonradan ol günde îmân edenlerin îmânları îmân-ı ye's olduğundan Firavun'un îmânı gibi merdûd ve nâ makbûl olup aslâ fâ'ide ve menfa'at vermez. Ol kıyâmet Allâh'ın düşmanları bulunan kimseleri azâba giriftâr ve sefil ve rezil eder. Ve Allâh'ın dostları bulunan mü'minleri cennât-ı 'âliyeye dâhil ve her hayırlı murâdlara nâ'il muazzez ve mükerrem eyler. Hâsılı

ol günde mü'minler cennete vâsıl ve kâfirler cehenneme dâhil olurlar. Arz ya'nî yer tahrîk-i şedîd ya'nî (إن زلزلة الساعة شيء عظيم)¹ buyurduğu vechile ğâyet şiddetli zelzeleler ile mütezelzil olarak tahrîk olunduğu ve dağlar kırılıp ufalandığı zaman güneşli günde pencerelerin önünde uçan zerreler gibi ince toz olurlar. Ve sizler ey insanlar kıyâmet gününde üç bölük tâ'ife olursunuz. Birisi ashâb-ı meymenedir kî, defterleri sağ taraflarından verilip ol ânda ehl-i cennet oldukları bilinir. Ve birisi ashâb-ı meş'emedir kî, defterleri sol taraflarından verilip ol ânda ehl-i cehennem oldukları bilinir. Ve birisi sâbikündür kî, bunlar cümleden a'lâdırlar. İmdî ol ashâb-ı meymene bilir misin kî, güzel devlet ve sa'âdet ve ni'metlere nâ'il olurlar. Ve ashâb-ı meş'eme bilir misin kî, ne fenâ 'azâb ve 'ikâb ve belâlara giriftâr olurlar. Ve sâbikûn tâ'ifesi dahî nasıl dünyâda cümleden mukaddem îmân ve tasdîk eylediler ise yine yevm-i kıyâmette ol vechile cümleden mukaddem cennet-i na'îme ya'nî arş-ı a'lâ kendisinin sakfı ya'nî tavanı menzilesinde olup her bir cennetten a'lâ bulunan Firdevs cennetine idhâl ve envâ' ni'metlere takrîb olunmuşlardır. Ve ol sâbikûn tâ Âdem 'aleyhi's-selâmın vaktinden Hz. Muhammed 'aleyhi's-salâtü ve's-selâmın vakt-i sa'âdetine gelinceye kadar pek çok cemâ'attirler. Ve bu ümmetten az kimselerdir.

Ol ehl-i cennete cennet içinde hâdimler ne vechile hizmet eylediklerini ve onlar ya'nî hizmetçilerin ne makbûle kimseler bulduklarını beyân siyâkında buyurdu kî: 17- (يَطُوفُ عَلَيْهِمْ وِلْدَانٌ) Ol ehl-i cennetin üzerlerinde ya'nî etraflarında velîdeler ya'nî şol güzel oğlanlar li eclî'l-hizmet deverân ederler. Ya'nî dâ'im dolaşırlar. (مُخَلَّدُونَ) Onlar ya'nî ol oğlanlar bir yaşında ya'nî tâzelikte ibkâ olunmuşlardır. Ya'nî gençlik ve tâzelik hâlimden çıkıp da dünyâdakiler gibi (أشباب الصغیر وافنی الکبیر کر العداة ومر العشی) beyti muktezâsınca kocalmak hâline girmezler. Belki dâ'im genç ve dinc ve ter ve tâzedirler. 18- (بِأَكْوَابٍ) küplere mülâbis oldukları ya'nî ellerinde kulpsuz emziksiz kadehler (وَأَبَارِيقٍ) ya'nî kulplu ve emzikli ibrikler (وَأَنْهَارٌ مِنْ خَمْرٍ لَذَّةٍ لِلشَّارِبِينَ) (وَكَأْسٍ مِنْ مَعِينٍ) ya'nî ayet-i kerîmesinde zikr buyurulduğu vechile şarâb ırmaklarından doldurulmuş kâseler ile ya'nî bunları ehl-i cennete vermek ve içirmek için ellerinde tuttıkları halde ol vildân deverân ederler. 19- (لَا يُصَدَّغُونَ عَنْهَا وَلَا يُتْرَفُونَ) Ya'nî ehl-i dünyâ dünyâ şarâbını içtikleri zaman başları ağrımak ve

¹ Hac Sûresi 22/1: "...Çünkü kıyamet sarsıntısı çok büyük bir şeydir."

² Muhammed Sûresi 47/15: "...içenlere zevk veren şarap ırmakları..."

‘akılları başlarından gitmek ve kayy etmek vâki’ ise de lâkin ehl-i cennet ol şarâbtan nûş ettikleri zaman başları ağrımaz ve ‘akılları zâ’il olmaz. Belki hâlleri daha güzel olur. 20- (وَفَاكِهَةٍ مِّمَّا يَتَخَيَّرُونَ) Dahî ol hizmetçi oğlanlar ehl-i cennetin ihtiyâr eyleyip beğendiklerinden meyveler ile deverân ederler. Ya’nî ehl-i cennet her ne nev’ ve her ne cins meyve isterler ise der ‘akab getirip önlerine korlar. 21- (وَلَحْمِ طَيْرٍ مِّمَّا يَشْتَهُونَ) Dahî ehl-i cennetin canlarının istediği kuşların etlerini gerek kebâbî olmuş gerek suda pişmiş olarak getirip kezâlik önlerine korlar. 22/23- (وَحُورٌ عَيْنٌ كَأَمْثَالِ اللُّؤْلُؤِ الْمَكْنُونِ) Dahî ehl-i cennet için cennette kendilerine hizmet etmek üzere hûri ya’nî bedenleri ve gözlerinin akı ğâyet beyaz ve karası ğâyet güzel ve büyük gözler vardır kî sedef içinde inci gibi kendilerini gözler görmemiş ve eller dokunmamıştır. Ancak şurası ma’lûm olsun kî, ehl-i cennete hizmet için tahsîs buyurulan oğlanlar ile kızların farkı vardır. Şöyle kî; oğlanlar yalnız hizmet içindir. Ve lâkin kızlar hem hizmet için ve hem dahî istimtâ‘ ya’nî cimâ‘ etmek için tahsîs olunmuştur. 24- (جَزَاءً بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ) Ya’nî bir vech-i meşrûh ehl-i cennete olunan in‘âm ve ihsânlar dünyâda eyledikleri a‘mâl-i hasenelerinin cezâsı ve mükâfâtı olmak içindir. 25- (وَلَا تَأْتِيهَا) ve günâha nisbet olunan fenâ söz işitmezler. 26- (لَا قِيلًا سَلَامًا سَلَامًا) Ancak kavli-i selâm işitirler. Ya’nî cennette işittikleri gerek “selâmü'n-‘aleyküm tibtüüm” diyenlerinki gibi melekler tarafından ve gerek beraberleri taraflarından selâmdır. Ya’nî selâm almak ve selâm vermektir. Yoksa öyle dünyâdaki gibi ‘abes sözler ne söylerler ve ne işitirler. Bundan sonra sâbikan¹ (وَكُنْتُمْ أَزْوَاجًا ثَلَاثَةً) âyet-i kerîmesinin tefsîri zımında icmâlen hâlleri zikr olunan ezvâc-ı selâsenin tafsîli siyâkında buyurdu kî: 27- (وَأَصْحَابُ الْيَمِينِ) Ol yevm-i kıyâmette defterleri sağ taraflarından verilen ashâb-ı yemîn, nasıl ashâb-ı yemîndirler? Ya’nî bilir misin kî onların güzel ‘amelleri ve hüsn-i i’tikâtları sebebiyle onlara ne ni‘metler ve ne devletler ve ne sa‘âdetler tahsîs ve ihsân olunmuştur kî, onlar 28- (فِي سِدْرٍ مَّخْضُودٍ) cennet-i a‘lâda dünyâdaki gibi zû şevk ya’nî dikenli değil dikensiz nebak ağaçları altında 29- (وَوَطَّحَ مَنضُودٍ) ve birbirlerine sarılmış ve karışmış sık muz ağaçları altında 30- (وَوَطَّحَ مَمْدُودٍ) ve uzun koyu gölgeler içinde 31- (وَمَاءٍ مَسْكُوبٍ) ve dahî eğer

¹ Vâkı‘a Sûresi 56/7: “ve siz de üç sınıf olduğunuz zaman”

isterler ise yukarıda aşağıya dökülen ve eğer isterler ise aşağıdan yukarıya çıkan ve eğer isterler ise doğru doğruya akan tatlı ve soğuk sular kenarlarında ve arasında 32/33- (وَفَاكِهَةٍ كَثِيرَةٍ لَّا مَقْطُوعَةٍ وَلَا مَمْنُوعَةٍ) ve hem çok ve hem ne kadar yenmiş olsa arkası kesilmez. Ya'nî bitmez ve tükenmez. Ve bittiği ağaçtan koparmak ve yemek murâd eyleyen kimseden men olunmaz. Meyveler içinde dâ'im ravh ve râhatta ve zevk ve sefâdadırlar. 34- (وَقُرْشٍ مَّرْفُوعَةٍ) Ve dahî gâyet enfes ve kıymetli ve yâhut yüksek tahtlar üzerine döşenmiş döşekler üzerinde otururlar. Ve ba'zı müfessirîn-i kirâm buyururlar kî; furuştan murâd, nisâlar ve irtifâ'larından murâd, buldukları tahtların a'lâ olmasıdır. 35- (إِنَّا أَنْشَأْنَاهُنَّ إِنِشَاءً) Ve cennette bulunan nisâların vasfı hakkında buyurur kî; "biz 'azîmü's-şân cennette bulunan nisâları inşâ ya'nî halk eyledi". Lâkin bu nisâlardan murâd eğer hûriler ise ma'nâ; "biz 'azîmü's-şân ol hûrileri ibtidâ halk ve îcâd eyledik" demektir. Ve eğer murâd nisvân-ı dünyâ ise ma'nâ; "biz 'azîmü's-şân ol nisvân-ı dünyâ vefâtları vaktinde eğer kî, kocakarı iseler de, onları otuz üç yaşına döndürmekle genç eyleyip kocaları ile ol yaşta müsâvî eyleriz" demektir. 36- (فَجَعَلْنَاهُنَّ أَبْكَارًا) Ve onları bint-i bâkir eyleriz. Şöyle kî, zevceleri her ne zaman cimâ' murâd eylese kendilerini kız oğlan kız bulurlar. 37- (غُرَبَاءً) Ya'nî kendilerini fevka'l-gâye zevcelerine muhibbete ve 'âşıka eyleriz. Yoksa öyle nisvân dünyânın ekserîsi gibi nâfire ve tâğîye ve bedhevî olmazlar. (أَثْرَابًا) Ya'nî ba'zıları küçük yaşta ve ba'zıları büyük yaşta ve ba'zıları uzun boylu ve ba'zıları kısa boylu olmayıp cümlesi bir yaşta ve bir boyda olmak üzere halk eyledik, yâhut eyleriz. Ma'lûm ola kî, işbu zikr olunan 'inâyet ve kerâmetler mü'minlerden ashâb-ı yemîne olanlara mahsûstur kî; onların dereceleri sâbikûn derecelerine nisbetle dündür. 39/40- (ثُلَّةٌ مِنَ الْأَوَّلِينَ وَثُلَّةٌ مِنَ الْآخِرِينَ) İşbu ashâb-ı meymene gerek ümem-i sâbıkada ve gerek bu ümmette çokturlar. Ve bundan sonra ashâb-ı şimâlin kî, onlardan murâd (وَالَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِنَا هُمْ أَصْحَابُ الْمَشْجَمَةِ عَلَيْهِمْ نَارٌ مُّؤَصَّدَةٌ) ¹ âyet-i kerîmesinin sarâhatiyle kâfirlerdir. Ahvâl-i uhreviyyelerini beyân siyâkında buyurur kî: 41- (وَأَصْحَابُ الشَّمَالِ مَا أَصْحَابُ الشَّمَالِ) ol yevm-i kıyâmette defter-i a'mâlleri sol taraflarından verilen ashâb-ı şimâl, nasıl ashâb-ı şimâldir? Ya'nî bilir misin kî, onların fenâ fenâ 'amelleri ve sû-i i'tikâtları ya'nî küfür ve inkârları sebebiyle türlü 'azâb ve 'ikâb ve rezâlet ve sefâletler tahsîs olunmuştur.

¹ Beled Sûresi 90/19-20: "Âyetlerimizi inkâr edenler ise; kötülüğe batmış kimselerdir. Üzerlerinde etrafi sımsıkı kapatılmış bir ateş vardır."

Şöyle kî onlar 42- (فِي سَمُومٍ) bir ateştedirler kî, mesâme ya'nî cesedin deliklerinden geçip cümle cesetler ve ciğerleri ihrâk eder. Hâsılı böyle şiddetli ateşlere atılırlar. (وَحَمِيمٍ) Ve fevka'l-ğâye tahammül olunmaz derecede sıcak ve yakıcı sudadırlar. Hâsılı öyle ateşte yanarlar ve böyle suyu içerler. 43- (وَضِلٌّ مِنْ يَحْمُومٍ) Ve ğâyet siyah dumandan 'ibâret gölgededirler kî, 44- (لَا بَارِدٍ) sâ'ir mevcûd istirahat olunan gölgeler gibi soğuk değildir. (وَلَا كَرِيمٍ) Ve fâ'ideli ve menfa'atli değildir. Belki evde fırının 'alevinden ziyâde yakıcı bir belâyı dîğerdur. 45- (إِنَّهُمْ كَانُوا قَبْلَ ذَلِكَ مُتْرَفِينَ) Zîrâ onlar, işbu ahvâl-i şâkadan mukaddem dünyâda türlü türlü lezîz ta'amlar ve a'lâ soğuk sular ile in'âm ve ihsân olunmuşlar iken yine şehvât-ı nefsâniyye üzerine münhemikîn olup azmışlar idi. 46- (وَكَانُوا يُصِرُّونَ عَلَىٰ) Hıns-ı 'azîm ya'nî ğâyet büyük günah kî -küfür ve şirkten 'ibârettir- onun üzerine isrâr eder idiler. Ya'nî dâ'imâ küfür ve şirkten hâlî olmazlar idi. 47/48- (وَكَانُوا) (يَقُولُونَ إِذَا مِتْنَا وَكُنَّا تُرَابًا وَعِظَامًا إِنَّا لَمَبْعُوثُونَ أَوْ آبَاؤُنَا الْأَوَّلُونَ) Ve ol kâfirler küfür ve şirkleriyle berâber şöyle derler idi kî: "bizler vefât ettiğimiz ve toprak ve kuru kemik olduğumuz zamandan sonra 'acebâ bizler ve mukaddemen vefât eylemiş olan babalarımız ihyâ ve 'arsa-i mahşere meb'ûs olacak mıyız?" Hâsılı kendilerinin ve âbâ' ve ümmehâtlarının ve kâffe-i emvâtın ba'de'l-vefât ihyâ ve haşr ve neşr olacaklarını inkâr ederler idi. 49- (قُلْ إِنَّ الْأَوَّلِينَ) Yâ Muhammed! Ol münkirlerin inkârlarını red eyleyip şöyle de kî: "bir vechi tahkîk ve bir vechi sıhhat evvelden geçenler (وَالْآخِرِينَ) ve sonradan gelenler kâfir olsun veya mü'min olsun 50- (لَمَجْمُوعُونَ) cem' olunmuşlardır." Ya'nî elbette cem' olunacaklardır. (إِلَى) (مِيقَاتِ يَوْمٍ مَعْلُومٍ) Ya'nî elbette ba'de'l-vefât kendisiyle dünyâ tevkît ve tahdîd olunan ve vakt-i kıyâm ve hudûsü 'inda'llâh ma'lûm olan kıyâmet ve 'arsa-i mahşere ba's olunacaklardır. 51- (ثُمَّ) ba'dehû, siz (أَيُّهَا الصَّالُّونَ) ey hak yolundan azıcılar (الْمُكَذِّبُونَ) kıyâmet gününün ve onda vukû' bulacak hâlâtın sıhhatini inkâr ediciler. 52- (لَا كِلُونَ) Elbette en ibtidâ ekl edicilersiniz. Ya'nî ekl edersiniz. (مِنْ شَجَرٍ مِنْ زُقُومٍ) bir nev' ağaçtan kî; ol zakkûmdur. Ona şecere-i mel'ûne dahî derler kî manzara ve ta'mı kerîh ve el ile tutulsa tutanın elini yakar ve râyihası ğâyet kerîhtir. 53- (فَمَا لَوْ أَنَّ مِنْهَا الْبُطُونَ) Ol zakkûmdan

karınlarınızı dolduracaksınız. Ya'nî bir miktar yemekle iktifâ etmeyip belki karnınız dolunca ve şişince yersiniz. 54- (فَشَارِبُونَ عَلَيْهِ مِنَ الْحَمِيمِ) Ve onun üzerine ma'hûd sıcak sudan içersiniz. 55- (شَرِبَ الْهَيْمِ) Ya'nî bir yudum içip de terk etmezsiniz. Belki istiskâ 'illetine müşâbih bir 'illete giriftâr olan devenin içmesi gibi içersiniz. 56- (هَذَا نُزُلُهُمْ يَوْمَ الدِّينِ) İşte bu zakkûm ve hamîm, onlar için yevm-i kıyâmette hazırlanmış rızıklarıdır. Bunlar ibtidâ rızıkları böyle olunca cehennemde karâr ettiklerinden sonra hâlleri ve rızıkları nasıl olacağını artık sen kıyas eyle. 57- (نَحْنُ خَلَقْنَاكُمْ فَلَوْلَا تُصَدِّقُونَ) Ey kâfirler en ibtidâ sizin ve cümle mevcûdâtın vucûd ve eseriniz yok iken biz 'azîmü's-şân kemâl-i kudretimizle sizleri ve cümlenizi halk ve îcâd eyledik. İmdî siz ba'de'l-vefât yine ihyâ ve 'arsa-i mahşere gönderileceğinizi tasdîk etmez misiniz? Eğer siz nazar-ı sahîh ile baksanız ve aklınızı başınıza toplayıp fikr etseniz böyle inkâr etmezsiniz. Çünkü ibtidâ yoktan vâd eden sonra dahî vâd ve ba's ve tesyâr etmeye kâdir olacağı âşikâr olur.

Buraya gelinceye kadar zikr olunan âyet-i kerîmelerin zâhir ma'nâlarının hulâsası şöyledir kî:

Ehl-i cennet cennet-i a'lâya duhûl ettikleri zaman kendilerine yalnız hizmet etmek için tahsîs olunmuş birçok aslâ gençlikleri geçmez güzel güzel tâze oğlanlar etraflarında ellerinde kulpsuz ve emziksiz kadehler ile ve kulplu ve emzikli ibrikler ile ve şarâp ırmağından doldurulmuş kâseler ile dolaşırlar. Ve eğer ehl-i cennet talep ederler ise onları takdîm ederler. Ve ol şarâp öyle bir şarâptır kî; dünyâ şarâbı gibi değildir. Zîrâ onu içmekle ehl-i cennetin aslâ başları ağrımaz ve dönmez ve gönülleri bulanmaz ve akıllarına hâlel gelmez. Ve dahî ehl-i cennetin beğenip istedikleri meyveleri getirip önlerine korlar. Ve canlarının istediği kuşların kebâbından ve suda pişmişinden dahî getirip önlerine korlar. Ve hem de cennet-i a'lâda sedef içinde gizli inci gibi aslâ kimsenin gözü görmemiş ve eli değmemiş kızlar vardır kî, bedenleri ve gözlerinin akı ğâyet beyaz ve karası ğâyet siyah ve gözleri büyük büyüktür. Ve bu ni'metler kendilerinin dünyâda işledikleri güzel 'amellerinin cezâ ve mükâfâtı olmak içindir. Ve ol ehl-i cennet cennette aslâ 'abes ve günâha nisbet olunur söz işitmezler. Ancak işittikleri, melekler taraflarından ve birbirleri tarafından selâmdır. Ya'nî selâm vermek ve selâm almaktan 'ibârettir. Ve yevm-i kıyâmette 'amellerinin defterleri sağ taraflarından verilen zât-ı şerîflerdir. Ve onlara ne türlü ni'metler tahsîs olunmuştur bilir

misin? Onlar cennette dikensiz nebak ağaçları altında ve sık sık birbirlerine sarılmış muz ağaçları altında ve uzun koyu gölgeler içinde ve murâdları vechile aşağı ve yukarı ve yâhut düz akan soğuk ve lezîz sular kenarında veya içinde ve bitmez ve tükenmez çok ve arkası gelmez ve ekl olunmaktan men' olunmaz türlü meyveler içinde dâ'im zevk ve sefâdadırlar. Ve dahî ğâyet enfes ve kıymetli ve yâhut yüksek tahtlar üzerine döşenmiş döşekler üzerinde otururlar. Ve bu makâmda ba'zı müfessirîn-i kirâm buyururlar kî; furuş'tan murâd nisâlar ve irdifâ'ından murâd üzerinde buldukları tahtların 'âlâ olmasıdır. Biz 'azîmü's-şân cennette bulunan nisâları inşâ ya'nî icâd eyledik. Eğer bu nisâlardan maksâd hûriler ise "biz onları ibtidâ halk eyledik" demektir. Ve eğer nisvân-ı dünyâ murâd olunur ise "biz onları kocakarı iken yaşda zevceleriyle müsâveyât olarak otuz üçer yaşında genç kız hâline döndürürüz" demektir. Ve biz onları bint-i bâkir eyleriz. Şöyle kî; her ne zamân zevceleri kurbân ederse kendilerini kız oğlan kız bulurlar. Ve biz onları zevcelerine ğâyet muhibbe ve 'âşika ve cümlesini bir yaşta ve bir boyda eyleriz. Ve bu ashâb-ı yemîn gerek ümem-i sâlifede ve gerek bu ümmette çokturlar. Ve yevm-i kıyâmette defterleri sol taraflarından verilen ashâb-ı şimâl bilir misin kî, nasıl ashâb-ı şimâldir? Onlar cesetlerinin deliklerinden geçip cesetlerini ve ciğerlerini yakan bir şiddetli ateş ve tahammül olunmaz derecede sıcak sudadırlar. Ve'l-hâsıl öyle şiddetli ateşlerde yanarlar ve böyle sıcak sular içerler. Ve ğâyet siyah dumandan ibâret olan gölgededirler kî, ne soğuktur ne fâ'idelidir. Hâsılı o dahî bir belâ-i diğêr 'azîmdir. Zîrâ onlar mukaddemen dünyâda türlü ni'metlere nâ'il olmuş iken şükr ve îmân ve itâ'at eylemeyerek azmışlar idi. Ve hattâ cümle günahların en büyük ve en fenâsı olan küfür ve şirk üzerine musırr idiler. Ve şöyle derler idi: "bizler ve daha mukaddem vefât eden babalarımız vefât ettiğimiz ve toprak ve kuru kemik olduğumuzdan sonra ihyâ ve mahşere ba's olunacak mıyız?" diyerek haşr ve neşri inkâr etmiş idiler. Yâ Muhammed! Ol kâfir ve münâfikların inkârlarını red eyleyip şöyle de kî: "Ey kâfirler ve münkirler! Evvelden geçen ve sonradan gelen, hâsılı cümleniz elbette ba'de'l-vefât ihyâ olunup kendisiyle dünyâ tahdîd ve tevkît olunan ve zamân-ı vukûku 'indi'llâh ma'lûm olan kıyâmet ve 'arsa-i mahşere gönderileceksiniz. Bundan sonra ey hak yolundan azıcı ve kıyâmet gününü tekzîb ve inkâr ediciler! Sizler en ibtidâ kıyâmete vardığınız anda zakkûm denilen ağaçtan ekl edici ve ondan karınlarınızı doldurucusunuz. Ya'nî karınlarınız patlamak derecesine gelinceye kadar ol zakkûm ağacından yiyip ve üzerine de ğâyet sıcak cehennem suyundan istiskâ illetine

müşâbih bir illete uğrayan devenin içmesi gibi içersiniz. Yâ Muhammed! İşte bu vechile yemek ve içmek ol kâfirler için hazırlanmış rızıklarındır. Ve ba‘dehû ceheneme yerleştiklerinden sonra me’kûlât ve meşrûbâtları nasıl olacaktır? Var kıyas eyle. Keenne ol kâfirler: “Yâ Rabbî! Bizim bu belâlara ve ‘azablara giriftâr olmaklığımıza sebep nedir?” dediler de Cenâb-ı Rabbu'l-‘âlemîn onlara cevap makâmında buyurur kî: Ey kâfiler! Biz ‘azîmü’s-şân sizleri kemâl-i kudretimiz ile yoktan vâr eyledik. Şimdi bu yevm-i kıyâmeti hâlât-ı vukû‘âtına inanmaz mısınız? Hâsılı işte kabahatiniz ez cümle budur.

58- (أَفَرَأَيْتُمْ مَا تُمْنُونَ) Ey münkirler bana haber verin şol meniyi kî, siz onu erhâm-ı nisâyâ dökersiniz. Ve ondan insan hâsıl olur. 59- (ءَأَنْتُمْ تَخْلُقُونَهُ أَمْ نَحْنُ الْخَالِقُونَ) Onu ve ondan rahm-i nisâda hâsıl olan insanı siz mi yaratırsınız yoksa biz mi halk ederiz? Ve siz her şeyden ‘âcizlersiniz. 60/61- (نَحْنُ قَدَرْنَا بَيْنَكُمْ الْمَوْتَ) Biz ‘azîmü’s-şân sizin aranızda meşiyet-i bâliğamız muktezâsınca mevti takrîr eyledik ba‘zınız küçüklüğü hâlinde ba‘zınız büyüklüğü hâlinde vefât edersiniz. (وَمَا نَحْنُ بِمَسْبُوقِينَ عَلَى أَنْ نُبَدِّلَ أَمْثَالَكُمْ) Biz ‘azîmü’s-şân sizleri öldürüp yerinize başka mutî‘ ve münkâd ve mü‘min kimseler getirmekten (وَنُنشِئُكُمْ فِي مَا لَا) (تَعْلَمُونَ) ve kezâlik sizi mukaddemen hikmet-i ‘aliyyemiz muktezâsınca vukû‘ bulduğu vecihle insan sûretinden çıkarıp maymun ve hınzîr sûretine koymaktan ‘âciz değiliz, belki kâdiriz. 62- (وَلَقَدْ عَلِمْتُمُ النَّشْأَةَ الْأُولَىٰ فَلَوْلَا تَذَكَّرُونَ) Siz analarınızın karnında ibtidâ meni ve ba‘dehû ‘alaka ya‘nî bir uyuşuk kan ve ba‘dehû mudğa ya‘nî küçük et parçası ve ba‘dehû cenin ya‘nî insan yavrusu olup kudretimizle hâlden hâle tenakkul eder olduğunuzu bilirsiniz. Şimdi ona kâdir olan Allah ‘azîmü’s-şân işbu ihyâ ve ba‘sa kâdirdir diyerek tefekkür ve tezekkür etmez misiniz? 63- (أَفَرَأَيْتُمْ مَا تَحْرُثُونَ) Bana haber verin şol yere ektiğiniz tohumu kî, biter ve çıkar ekin olur. 64- (ءَأَنْتُمْ تَزْرَعُونَهُ) Onu siz mi bitirirsiniz? (أَمْ نَحْنُ الزَّارِعُونَ) Yoksa onu biz mi bitiriciyiz? Ya‘nî, onu biz mi bitiririz? Belki biz bitiririz. Siz kâdir değilsiniz. 65- (لَوْ نَشَاءُ) Eğer biz diler isek, (لَجَعَلْنَاهُ حُطَامًا) onu tânesiz saman veya intifâ‘sız kuru ot ederiz. (فَطَلْتُمْ تَفَكَّهُونَ) ta‘b ve çektiğiniz emeklerin boşa gittiğine nedâmet edersiniz. 66- (إِنَّا لَمُغْرَمُونَ) Dersiniz kî: “Bizler beyhûde saçtığımız tohumlar ve çektiğimiz zahmetlerin ğarâmetiyle melzûmlarız.” Ve yâhut: “Rızıklarımız

helâk olmakla bizler dahî helâk olmaktayız. 67- (بَلْ نَحْنُ مَحْرُومُونَ) Belki haz ve nasipten mahrûmlarız. Ve bahtımız yok imiş. Eğer bahtımız olaydı erzâkımız fesâd bulmaz idi.”

68- (أَفَرَأَيْتُمُ الْمَاءَ الَّذِي تَشْرَبُونَ) Bana haber verin şol tatlı suyu kî, içersiniz. 69- (عَأْتُمْ أَنْزَلْنَاهُ مِنْ سَمَوَاتٍ أَسْفَلِهَا أَنْزَلْنَاهُ لَكُمْ مَاءً سَوِيًّا) Ol suyu buluttan siz mi aşağı indirirsiniz, yoksa biz mi inzâl ediciyiz? Ya‘nî; indiririz. 70- (لَوْ نَشَاءُ جَعَلْنَاهُ أُجَاجًا فَلَوْلَا تَشْكُرُونَ) Eğer biz murâd eylesek ol tatlı suyu aslâ içilmez derecede acı ve tuzlu ederiz. Halbu ise tatlı ve lezîz eyledik kî, güzel güzel içersiniz. Şimdi bu ni‘metlere şükür etmez misiniz? 71- (أَفَرَأَيْتُمُ النَّارَ الَّتِي تُورُونَ) Bana haber verin şol ateşi kî, çâkûb çakmak ile ve yâhut merah ağacını ‘ıfâr ağacına sürtmek ile çıkarırsınız. 72- (عَأْتُمْ أَنْشَأْتُمْ شَجَرَهَا أَمْ نَحْنُ الْمُنْشِئُونَ) onun ağacını siz mi yarattınız yâhut onu inşâ edici biz miyiz? Belki bizizdir. Zîrâ siz kâdir değilsiniz. 73- (نَحْنُ جَعَلْنَاهَا تَذْكِرَةً وَمَتَاعًا) Biz ‘azîmü’ş-şân ol çakmak ile ve yâhut merah ağacını ‘ıfâr ağacına sürtmek ile hâsıl olan ateşi cehennemden bir nümûne ve şenlik mahalden su ateş ve ot bulunmayan hâlî yerlere nâzil olup konan misâfir için menfa‘at kıldık. Zîrâ hâlî yerlerde bulunan kimselerin şenlik olan yerlerinde ziyâde ateşe onda ziyâde ihtiyaçları vardır kî, ateş sebebiyle vahşî muzarratlı hayvanları ürkütürler. Ve şâyet savab maksûdlarına gidecek doğru yolu ğâ‘ib ederler ise onunla bulurlar ve aş ve ekmeklerini pişirirler. 74- (فَسَبِّحْ بِاسْمِ رَبِّكَ الْعَظِيمِ) İmdî, sen ey Muhammed! Rabbin Te‘âlâ ve Tekaddes Hazretleri'nin ismini ya‘nî zât-ı ecell ve a‘lâsını şân-ı ulûhiyyet ve rubûbiyyete lâyük olmayan noksan sıfatlardan tesbîh ve tenzîh eyle. Ya‘nî münezzehtir olduğu hâlde tasdîk eyle. 75- (فَلَا أُقْسِمُ بِمَوَاقِعِ النُّجُومِ) İmdî, yıldızların mesâkıtı ya‘nî ğurûb eyledikleri mahaller ile yemîn ederim kî, onların ğurûb edip eserlerinin zâ‘il olması müessirlerinin dâ‘imâ mevcûd olup aslâ tağayyur etmez olmasına delâlet eder. 76- (وَإِنَّهُ لَقَسَمٌ لَوْ تَعْلَمُونَ عَظِيمٌ) Zîrâ ol yemîn, eğer bilerseniz büyük bir şeydir. Ba‘zı müfessirîn buyurdular kî: Mevâkı-ı nücûm ile murâd Kur‘ân-ı Kerîm'in âyetlerinin Peygamberimiz salla'llâhu te‘âlâ ‘aleyhi ve sellem üzerine gerek Mekke-i mükerrreme ve gerek Medîne-i münevverede nâzile olmasıdır. 77- (إِنَّهُ) Ol kaseb bihî ya‘nî kendisiyle yemin olunan (لَقُرْآنٍ كَرِيمٍ) Kur‘ân-ı Kerîm'dir. 78- (فِي كِتَابٍ) Şol bir kitapta yazılmıştır kî (مَكْنُونٍ) meknûndur. Ya‘nî masûn ve mahfûzdur kî, murâd levh-ı

mahfûzdur. 79- (لَا يَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ) Ol Kur'ân-ı Kerîm'e hiç mess edemez. Ya'nî muttali' olamaz. İllâ ednâs ve ercâstan pâk olan melâ'ike-i kirâm-ı mukarrebûn muttali' olurlar. Yâhut ma'nâ; "ol Kur'ân-ı Kerîm'i abdestsiz veyâ cünüp olan kimseler tutmasın. İllâ her kim tutar ise pâk abdest ile tutsun" demektir. 80- (تَنْزِيلٌ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ) Ol Kur'ân-ı Kerîm, cümle 'âlemlerin rabbisi olan Allâh zü'l-celâl Hazretleri'nin 'ind-i ma'nevîsinden tenzîldir. Ya'nî inzâl ve irsâl buyurulmuştur. 81- (أَفِيهِذَا الْحَدِيثِ) Yoksa siz bu haber-i 'azîm-i rabbâniyyemizi -kî, ta'zîmini mûcip olan nu'ût ve evsâf-ı celîlesini zikreyledik kî, ol bizim Kur'ân-ı Kerîm ve kelâm-ı kadîmimizdir- (أَنْتُمْ مُدْهِنُونَ) istisgâr ve istihkâr mı edersiniz? 82- (وَتَجْعَلُونَ رِزْقَكُمْ أَنْكُمْ تُكَذِّبُونَ) Ondan rızık, ya'nî hissenizi ve nasîbinizi onu inkâr etmek mi edersiniz? Ya'nî, sizin hisseniz ve nasîbiniz dâ'im onu okumak ve ta'zîm etmek ve mûcibiyle amel ve hareket etmek lâzım gelir iken siz öyle etmeyip de inkâr ve istihkâr mı edersiniz? Canı boğazına gelip can çekiştiren kimsenin huzûrunda bulunanlara hitâbe buyurur kî: 83- (فَلَوْلَا إِذَا بَلَغَتِ الْحُلُقُومَ) vefât etmekte bulunan kimsenin canı boğazına geldiği 84- (وَأَنْتُمْ حِينِيذٍ تَنْظُرُونَ) ve siz onun etrâfında bulunup kendisine nazar eder olduğunuz zaman ne için onun rûhunu tekrar geriye ya'nî cesedine döndürmezsiniz? 85- (وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْكُمْ وَلَكِنْ لَا تُبْصِرُونَ) Hâlbü ise biz sizden daha ziyâde, ol kimseye yakınızdır kî, onu ve hâlini ve sizleri görürüz ve lakin siz bizi görmezsiniz. 86/87- (فَلَوْلَا إِنْ كُنْتُمْ غَيْرَ مَدِينِينَ تَرْجِعُونَهَا إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ) Hâsılı siz 'âcizsiniz ve bir şeye kâdir değilsiniz. rabbiniz ve hâlıkınız vardır. Ve siz 'ameliniz muktezâsı lâyük ve mustehak olduğunuz vechile cezâlanacaksınız. İmdî, siz bunları ya'nî 'aczinizi ve 'ademi kudretinizi ve mahlûkiyetinizi ve haşr ve neşr olunacağınızı ve merbûbiyetinizi ve emir ve tasarrufun sizin elinizde olmadığını nefiy ve inkârda sâdıklar iseniz ol vefât eden kimsenin canını geriye dönderirsiniz. "Hâlbü ise dönderemezsiniz" demek oldu kî, emir ve fermân ve tasarruf başka bir zâtın yedindedir. İşte o da Allah zü'l-celâl'dir. 88- (فَأَمَّا إِنْ كَانَ مِنَ الْمُقْرَبِينَ) İmdî ol vefât eden kimse mukarrebînden ise 89- (فَرُوحٍ) onun için istirâhat vardır. Yâhut hayât-ı dâ'ime vardır. (وَرِيحَانٍ) Ve dahî rızık-ı dâ'im vardır. Ve yâhut güzel kokulu cennet reyhanları ve çiçekleri vardır kî, onları koklayıp sefâlanır ve ferahlanırlar. (وَجَنَّاتٍ نَعِيمٍ) Her türlü ni'metlerin asıl mahalli olan ve yâhut ni'met sâhibi olan cennet

vardır. 90- (وَأَمَّا إِنْ كَانَ مِنَ أَصْحَابِ الْيَمِينِ) Ve eğer ol vefât eden kimse sâbikîndan dûn olan ashâb-ı yemînden olur ise 91- (فَسَلَامٌ لَّكَ مِنْ أَصْحَابِ الْيَمِينِ) ona vefât ederken denilir kî: “Ey zât-ı şerîf! Sana ashâb-ı yemîn olan emsâl ve ihvânın selâm ederler.” Böyle dinlemek ehl-i cennet ve ehl-i selâmet olduğuna işâret ve beşârettir. 92- (وَأَمَّا إِنْ كَانَ مِنَ الْمُكَذِّبِينَ الضَّالِّينَ) Ve eğer ol kimse hakkı inkâr edici ve doğru yoldan çıkıp bâtil yola gidenlerden ise 93- (فَقُنُوزٌ مِنْ حَمِيمٍ) onun için mukaddemen beyân olunduğu vechile şecere-i zakkûmdan yedikten sonra üzerine içmek için hazırlanmış kızgın cehennem suyu vardır. 94- (وَتَصْلِيَةٌ) Ve dahî cehenneme ulaştırmak ve idhâl olunmak vardır. Ba‘zı müfessirîn-i kirâm dediler kî: “Kabirde ateş cehennemnin harâretinden ve dumanından bulacağı ve göreceği ‘azâb vardır. 95- (إِنَّ هَذَا) İşbu sûre-i şerîfede bir vechin tahkîk zikrolunan ve haber verilen şeyler (لَهُوَ حَقُّ الْيَقِينِ) hak ve sâbit olan haber-i yakîndir. 96- (فَسَبِّحْ بِاسْمِ رَبِّكَ الْعَظِيمِ) İmdî, yâ Muhammed! Sen ol ‘azîmü’s-şân ve nâfizi'l-fermân ve münezzili'l-Kur’ân ve hâlık-ı zû cihân ve râzık-ı'l-insân ve'l-cân olan Rabbin Te‘âlâ ve Tekaddes Hazretleri'nin ism-i pâkini zikr ederek şân-ı ‘âliyesine lâyük olmayan şeylerden pâk ve berî olduğunu tasdik eyle. Ma‘lûm ola kî, işbu sûre-i şerîfenin esnâsında tesbîh ve tenzîh ile emr ve fermân buyurulduğu misâli hâtiminde dahî tesbîh ile fermân buyurulması küfür ve şirk ve zenb ve ‘isyânın fenâ şeyler olduklarını ve Cenâb-u Rabbu'l-‘âlemîn Hazretleri'nin öyle iftirâ ve buhtân olunan ‘azviyyâtta mukaddes ve münezzeh olduğunu beyânda te’kîd ve teşdîd olduğu âşikârdır. Ve yine ma‘lûm ola kî, işbu sûre-i şerîfenin âhiri ya‘nî (فَسَبِّحْ بِاسْمِ رَبِّكَ الْعَظِيمِ) âyet-i kerîmesi nâzil olduğu zaman Hazret-i Fahr-i ‘âlem salla'llâhu te‘âlâ ‘aleyhi ve sellem Efendimiz, “işbu tesbîhi namazda rukû‘ ettiğiniz zaman zikr edip sübhâne rabbiye'l-‘azîm deyiniz” buyurmuşlar ve sûretü'l-a‘lânın ibtidâsı ya‘nî (سَبِّحْ اسْمَ رَبِّكَ) âyet-i kerîmesi nâzile olduğu zaman “bunu secde ettiğiniz zaman (سَبِّحْ اسْمَ رَبِّكَ) diyerek zikr ediniz” buyurmuşlardır.

Buraya gelinceye kadar zikr olunan âyet-i kerîmelerin zâhir ma‘nâlarının hulâsası şöyledir kî:

Ey münkirler ve kâfirler! Bana haber verin şol meniye kî, sizin sulbünüzden çıkıp hâatunlarınızın rahmine dökülür ve ondan çocuk peydâ olur. Onu ve ondan hâsıl olan evlâdı siz mi yaratırsınız yoksa biz mi yaratırız? Elbette biz yaratırız. Zîrâ siz mahlûksunuz, hâlık değilsiniz. Biz meşîyyet-i ‘âlâya ve hikmet-i bâliğamız îcâbınca sizin aranızda mevte takdîr eyledik kî cümleiniz ya küçük iken veyâ kocadıktan sonra vefât edersiniz. Ve biz ‘azîmü’ş-şân sizleri giderip yerinize mü’min muvahhid ve mutî‘ ve münkâd kimseler getirmekten ve yâhut sizleri mukaddemleri vukû‘ bulduğı misâli, insân sûretinden çıkarıp maymûn ve yâhut hınzîr sûretine koymaktan ‘âciz değiliz. Ve sizler analarınızın karnında nasıl halk ve îcâd olunduğunuzu bilirsiniz, hiç teşekkür etmez misiniz? Ve bana haber veriniz şol yere ektiğiniz tohumları kî, benim kudretimle biter ve çıkar, onları siz mi bitirirsiniz yoksa biz mi bitiririz? Ve eğer biz murâd eder isek onu tânesiz saman veyâ menfa‘atsiz kuru ot ederiz de siz ta‘accub ve çektiğiniz emeklerin boşa gittiğine nedâmet edersiniz ve şöyle dersiniz kî: “bizler saçtığımız tohumlar ve çektiğimiz zahmetlerin ğarâmetiyle ya’nî beyhûde ve ‘abes olmasıyla melzûmlarız, ve yâhut rızıklarımızın helâk olmasıyla bizler dahî helâk olmaktadır. Ve bahtımız yok imiş kî, eğer bahtımız olaydı rızıklarımız fesâd bulmaz idi.” Ve bana haber verin şol tatlı sudan kî içersiniz. Onu siz mi buluttan aşığıya indirirsiniz, yoksa biz mi inzâl ediciyiz? Ve eğer biz murâd eylesek onu hiç içilmez derecede acı ve tuzlu ederdik de aslâ içemez idiniz. Şimdi bu ni‘mete şükür etmez misiniz? Ve yine bana haber verin şol ateşten kî, onu çakmaktan ve yâhut iki yeşil ağacı birbirlerine sürtmekten çıkarırsınız, onun ağacını siz mi yarattınız yoksa biz mi îcad ediciyizdir kî, biz onu cehennemden bir nümûne şenlik ve ma‘mûrluk yerlerden hâlî bi yabanlara giden kimseler için menfa‘at olarak îcad ettik kî, onunla yırtıcı hayvanları kaçırlar ve onunla doğru yolu bulurlar ve aş ve ekmeklerini pişirirler. İmdî yâ Muhammed! ‘Azîmü’ş-şân olan Tanrı’nın ism-i şerîfini zikr ederek kendisini şân-ı ulûhiyyetine lâyük olmayan şeylerden tesbîh ve tenzih eyle. İmdî yıldızların ğurûb eyledikleri mahaller ile ve yâhut nâzil olan Kur’ân-ı Kerîm’in âyetleriyle yemîn ederim kî, ol muksemun bih ya’nî kendisiyle yemin olunan levh-i mehfûzda yazılmış bir kitâb-ı kerîmdir kî, onu mess eylemez ve muttali‘ olamaz. İllâ hemen ancak ednâs ve ercâsdan pâk olan melâ’ike-i mukarrabûn mess ederler ve muttali‘ olurlar. Ve yâhut ma’nâsı; “ol Kur’ân-ı Kerîm’i öyle abdestsiz ve tahâretsiz kimseler yapışmasın, illâ pâk olan kimseler yapışsın” demektir. Ol Kur’ân-ı Kerîm Cenâb-u Rabbü'l-‘âlemîn’in ‘ind-i

ma‘nevîsinden indirilmiştir. Yâhut ey münkirler! Siz bizim ta‘zîmini mûcib olan evsâf-ı şerîfesini zikr eylediğimiz Kur’ân-ı Kerîm’imizi hiç hiçbir şey’ addetmiyor musunuz? Ve cümleliz onu tasdîk ve ta‘zîm edecek yerde hemen ondan haz ve nasîbinizi onu tekzîb ve inkâr eylemek mi edersiniz? Mâdem kî siz böyle münkir ve tekebbürlükte bulunursunuz ya, ol vefât eden bir kimsenin canı siz kendisine bakıp durur iken boğazına geliyor da niçin tekrar geriye döndürmüyorsunuz? Hâlbü ise biz ona sizden daha yakınız. Lâkin siz görmezsiniz. İmdî eğer siz kıyâmet ve haşr ve neşr ve cezâ yoktur diyerek inkârınızda sâdık olaydınız ol kimsenin canını geriye dönderirdiniz. Ma‘a hâzâ siz ona kâdir değillersiniz. İmdî ol vefât eden kimse eğer mukarrabînden olur ise onun için istirâhat-ı kâmile ve hayât-ı dâ’ime ve cennet reyhânlarını ve çiçeklerini koklamak ile zevk ve sefâlar ve türlü ni‘metlerin mahalli olan cennet vardır. Ve eğer ashâb-ı yemînden olur ise, ona vakt-i vefâtında denilir kî; “sana ihvânın olan ashâb-ı yemîn tarafından selâm”. İnkâr eden ve doğru yoldan çıkıp eğri yollara gidenlerden ve tekzîb ve inkâr edenlerden olur ise, onun için cehennemde zakkum ağacından yeyip de üzerine içmek için sıcak cehennem suları hazırlanmıştır. İşte yâ Muhammed! İşbu bir vechi tahkîk verilen haber haktır ve sâbittir. İmdî sen ol ‘azîmü’ş-şân olan Tanrı'nın mübârek ism-i şerîfîni zikr ederek kendisini şân-ı ulûhiyyetine lâyık olmayan şeylerden tesbîh ya‘nî berî ve pâk olduğunu tasdîk eyle.

اللهم اجعل اعمالنا موافقا لما في القرآن. وثبت قلوبنا على الايمان. ونجنا في الدنيا من الاهوال والآفات و من الفقر والذل والامراض
والحزان. وقنا ياربنا من شر النفس والشيطان. ومن شر اهل الحسد والعدوان. ومن كيد النسوان ومن فتن الفتان. واعف عنا واغفر لنا
ياالهمنا كافة الذنوب والعصيان وخلصنا وبعثنا في الآخرة من عذاب النيران. وادخلنا دار الجنان. واكرمنا يا عظيم الكرم بمشاهدة جمالك
الكريم بلطفك العظيم يا رحيم يا رحمان. وياكثر الجود والاحسان. وياوفير العفو والغفران. آمين آمين آمين يا حنان يا منان

سبحان ربك رب العزت عما يصفون وسلام على المرسلين والحمد لله رب العالمين

SONUÇ

Araştırmamızın konusunu teşkil eden tefsir risalelerinin müellifi Mehmed Fevzi Efendi, Osmanlı devletinin ve insanının batının etkisine girdiği, batılılaşma amacıyla birçok ıslahatın yapılıp, devletin itibarını tekrar güçlendirmenin yollarının arandığı karmaşık bir dönemde yaşadı. Yaşadığı dönemin ahlâkî çöküntü ve buhranlarını bizzat müşahede etti. Küçük yaşta başladığı tahsilini verimli bir şekilde değerlendirerek, sağlam bir alt yapı oluşturdu.

Medrese tahsilinin ardından memuriyet hayatı başlayan Mehmed Fevzi, Osmanlı coğrafyasının değişik noktalarında başta nâiblik ve müderrislik olmak üzere mevleviyet ve kısa bir süreliğine de olsa îfâ ettiği müftülük görevlerinde bulundu. Bu görevleri dolayısıyla gittiği beldelerde o bölge insanının kültürel ve sosyal yapısına vâkîf oldu. Ömrünün son dönemlerinde Anadolu ve Rumeli kazaskerliği vazifelerine yükseltildi.

Hayatı boyunca görev yaptığı yerlerde, görevi her ne olursa olsun, kürsüden insanlara vaaz-ü nasihatte bulunmayı ihmal etmedi. “Söz uçar yazı kalır” kavli gereği yapmış olduğu bu vaazların daha fazla insana ulaşması için bu müsveddeleri temize çekerek kitap haline getirip bastırdı. Sûre tefsiri mahiyetindeki altı risalesinin bu amaçla yazılıp halka hitaben tertip edilecek derslerde kullanılması için bastırılması bu risalelerdeki müellifin yöntemini tespit açısından son derece önemlidir.

Müellif, 19. asrın klasik ilmî sisteme ve klasik eserlere olan mesafeli yaklaşımına rağmen, risalelerinde klasik tefsir geleneğine bağlı kaldı. Kendisinden önceki kültürel ilmî mirasa sahip çıkıp, risaleleri onlar ekseninde şekillendirdi. Müellif, her ne kadar bu risaleleri klasik eserlerden mana ve lafız olarak nakillerle meydana getirmişse ve orjinal fikir ve yorumlarını çok fazla serdetmemişse de, kullandığı kaynakları ve bu kaynaklardan aldığı bilgileri kendince bir anlam bütünlüğü içerisinde sunmasıyla kendi üslubunu ortaya koydu.

Müellifin kaynaklarını incelediğimizde en önemli kaynaklarının, yaşadığı dönem ve coğrafyanın ilmi çalışmalarının temel kaynaklarını teşkil eden Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl*'i, Şeyhzâde'nin bu tefsir üzerine kaleme aldığı hâşiyesi ve Bursevî'nin *Rûhu'l-beyân* isimli eseri olduğunu tespit ettik. Özellikle Bursevî'nin tefsirinden çok fazla istifade ettiğini gördük. Söz konusu eserin vaazlardan müteşekkil bir eser olduğu

dikkate alındığında Fevzi Efendi'nin aynı amaç doğrultusunda kaleme aldığı risalelerinin temel kaynağının *Rûhu'l-beyân* olması son derece anlamlıdır. Müellif, söz konusu bu kaynakların yanında tefsir, hadis, tasavvuf ve kıssalara dair pek çok eserden istifade etmiştir.

Tefsir ilmi açısından risalelere baktığımızda Kur'ân ilimlerinden kırâat, sebab-i nüzûl, müşkilü'l-Kur'ân ve fedâ'ilü'l-Kur'ân ile ilgili bilgileri ihtiva ettiğini gördük.

Müellif, risalelerinde rivâyet ve dirayet tefsirinin unsurlarını birlikte kullanmıştır. Bununla birlikte müellifin Beyzâvî tefsirini ayetlerin tefsirinde esas aldığını ve Hz. Peygamber (s.a.s), sahabe ve tâbiûndan gelen tefsir amaçlı olmayan rivayetleri kendi anlayışı çerçevesinde ayetlerle irtibatlandırıldığını göz önünde bulundurursak dirâyet ağırlıklı bir yöntem takip ettiğini söyleyebiliriz. Ayrıca müellif tasavvufi konulara da temas etmiş ve işâri manalara yer vermiştir. Risalelerinde her fırsatta velîlerin durumlarına değinmiş, tasavvuf ehline duyduğu saygı ve sevgiyi bu şekilde izhar etmiştir.

Ayetlerin tefsirinde diğer İslâmî ilimlere ait meselelere de yer veren müellif, fıkıh, hadis, kelamla ilgili bilgi birikimini yeri geldiğinde kullanmıştır.

Risalelerin en dikkat çeken yönü kıssaların sıklıkla kullanılmasıdır. Fevzi Efendi, hedef kitlesi olan halkın ilgisini çekecek, onların ibret almalarını sağlayacak gerek peygamberler ve ümmetleriyle alakalı gerekse sûfilerle ilgili kıssa ve menkıbeleri kullanmıştır. Bu üslubuyla anlatımını tek düzelikten kurtarmış ve halkın anlamayacağı ve ilgisini çekmeyecek hususlara çok fazla temas etmemiştir.

Farklı ilmi birikim ve yeteneklerinin yanında şiire olan merakı da risalelerinde kendisini göstermiş, genellikle sûfilere ait farsça şiirleri kullanmak sûretiyle anlatımına renk katmıştır.

Sonuç olarak Fevzi Efendi'nin tefsir risaleleri gerek yöntem gerekse kaynakları açısından döneminin diğer tefsir risaleleriyle büyük oranda benzerlikler arz etmektedir. Bu nedenle onun bu risalelerindeki yöntemine vakıf olmak dönemine ışık tutmak anlamına gelecektir. Biz de araştırmamızın bu işlevi göreceğini umut ediyoruz.

Edisyon kritiğini yaptığımız Vakı‘a s resi tefsirini diğer risalelerden farklı olarak tefsîrî tercüme mahiyetinde kaleme almış olması Fevzi Efendi’nin de hayatının sonlarına doğru modern dönem Kur’ân ve tefsir anlayışının etkisinde kaldığını göstermektedir. *Havâssu’n-nâfi’a* isimli bu eser nasıl ki Fevzi Efendi’nin ilmî çalışmalarında önemli bir kırılma noktasına işaret ediyorsa, aynı şekilde bu dönemde İslam dünyasında önemli bir kırılma sürecine girildiğini de göstermektedir.

KAYNAKÇA

- ATTÂR, Feridüddin (2002), *Tezkiretü'l-evliyâ*, trc. Süleyman Uludağ, Mavi Yayıncılık, İstanbul.
- AYDIN, Muhammed (2001), “Kur’ân Âyetlerinde Çelişki Görünümü Veren Sebepler ve Giderilmesi”, *SA.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 3, s. 119-136.
- AYDIN, Muhammed (2009), “Rivayet Tefsiri Kavramı ve Kur’ân’ın Kur’ân ile Tefsiri: Eleştirel Bir Yaklaşım”, *SA.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 20, Sayı 2, s.1-32.
- AYVERDİ, İlhan (2005), *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Kitabevi, İstanbul.
- BÂDÎ EFENDİ, Ahmed, *Riyâz-ı Belde-i Edirne*, Beyazıt Ktp., No: 10392.
- BAĞDATLI, İsmâil Paşa (1955), *Hediyetü'l-ârifîn*, MEB Yayınları, Ankara.
- BAKTIR, Mustafa(1999), “İbn Melek”, *DİA*, Ankara, c. XX.
- BAYBARA, Neriman, (2007), *Kureyşî-zâde Mehmed Fevzi Efendi Hayatı ve Eserleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- BEGÂVÎ, Hüseyin b. Mes‘ud (1993), *Me‘âlimü't-tenzîl*, Daru Tayyibe, Riyad.
- BEYÂZÎZÂDE, Ahmed Efendi (2000), *el-Usûlü'l-münîfe li'l-imami Ebî Hanîfe*, İFAV Yayınları, İstanbul.
- BEYHAKÎ (2003), *Şu‘abu'l-îmân*, Mektebetü’r-rüşd, Riyad.
- BEYZÂVÎ (1886), *Envâru't-tenzîl*, Şirket-i Sahafiyeye-i Osmaniyye, İstanbul.
- BİLMEN, Ömer Nasûhî (1974), *Büyük Tefsir Tarihi*, Bilmen Yayınevi, İstanbul.
- BUHÂRÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail (1897), *el-Câmi‘u’s-sahîh*, Dâru’t-Tıbbâti‘l-âmire, İstanbul.
- BURSEVÎ, İsmail Hakkı (1969), *Rûhu'l-beyân*, Eser Kitabevi, İstanbul.
- CERRAHOĞLU, İsmail (1988), *Tefsir Tarihi*, DİB Yayınları, Ankara.
- CERRAHOĞLU, İsmail (1985), *Tefsir Usûlü*, DİB Yayınları, Ankara.

- CEYHAN, Semih (2004), “Mesnevî”, *DİA*, Ankara, c. XXIX.
- ÇELEBİ, İlyas (2002), *İslam İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdulcebbar*, Rağbet Yayınları, İstanbul.
- ÇİÇEKLER, Mustafa (2008), “Sa‘dî-i Şîrâzî”, *DİA*, Ankara, c. XXXV.
- ÇAKAN, İsmail Lütfi (2003), *Hadis Edebiyatı*, İFAV Yayınları, İstanbul.
- AYDÜZ, Davut (2010), *Tefsir, Tarihi, Çeşitleri ve Konulu Tefsir*, Işık Akademi Yayınları, İzmir.
- DEMİRCİ, Muhsin (1995), “Esbâb-ı nüzûl”, *DİA*, Ankara, c. XI.
- DEMİRCİ, Muhsin (2003), *Tefsir Usûlü*, İFAV Yayınları, İstanbul.
- EBÛ DÂVÛD, Süleyman b. el-Eş‘as es-Sicistânî (1998), *Sünen-i Ebî Dâvûd*, Dâru’l-Kable li’s-Sekâfeti İslâmiyye, Cidde.
- EKİN, Yunus (2001), *Kur‘ân'a göre İnançsızlık*, Işık Yayınları, İzmir.
- ERAYDIN, Selçuk (2004), *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İFAV Yayınları, İstanbul.
- FERRÂ’, Yahya b. Ziyâd (1980), *Me‘âni'l-Kur‘ân*, Âlemü’l-kütüb, Beyrut.
- GAZÂLÎ, Muhammed b. Muhammed (1983), *İhyâu ‘ulûmi’d-Dîn*, Dâru’l-Ma‘rife, Beyrut.
- HÂZİN, Aleaddin Ali b. Muahmmmed (1891), *Lübâbü't-te‘vîl*, el-Matbaatü’l-Hayriyye, Kahire.
- İBN KESİR (1999), *Tefsîru'l-Kur‘âni'l-‘azîm*, Dâru Tayyibe, Kahire.
- İBN MÂCE, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvînî (1984), *Sünen-ü İbn-i Mâce*, Şeriketü't-Tıbaati'l-Arabiyye, Riyad.
- İBN MANZÛR (t.y.), *Lisânü'l-‘Arab*, Dâru’s-Sâdır, Beyrut.
- İBN TEYMİYYE (1936), *Mukaddime fî usûli't-tefsîr*, Dımeşk.
- İNAL, İbnülemin Mahmud Kemal (1988), *Son Asrın Türk Şâirleri*, MEB Yayınları, İstanbul.

İSTANBUL MÜFTÜLÜĞÜ, Şerî Siciller Arşivi, No: 893.

KARESİ GAZETESİ, 9 Recep 1305, sayı: 102.

KÂTİP ÇELEBİ (2007), *Keşfü'z-zünûn*, trc. Rüştü Balcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

KAYA, Mahmut (1992), “Bûsîrî, Muhammed b. Said”, *DİA*, Ankara, c. VI.

KAYA, Murat, (2001), *Tanzimat'tan II. Meşrutiyete Kadar Matbu Türkçe Kur'an-ı Kerim Tercüme ve Tefsirleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

KILAVUZ, A.Saim (2006), *Anahatlarıyla İslam Akâidi ve Kelâm'a Giriş*, Ensar Neşriyat, İstanbul.

KOÇ, Mehmet Akif (2003), “53/Necm Sûresinin Tefsîrinde Bazı Tarihî Sorunlar Üzerine”, *İslâmiyât*, c. VI, Sayı 1, s. 165-171.

KOÇ, Mehmet Akif (2003), *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri*, Kitâbiyât Kitabevi, Ankara.

KURTUBÎ, Muhammd b. Ahmed (2003), *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, Dâru Âlemi'l-Kitâb, Riyad.

KUŞEYRÎ, Abdülkerim b. Hevâzin (2005), *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, Mekteetü'l-Asriyye, Beyrut.

MEHMED FEVZİ (t.y.), ‘Aynü'l-hakîka, y.y.

MEHMED FEVZİ (h. 1308/ m. 1890), *Câmi'u's-salavât*, İstanbul.

MEHMED FEVZİ (t.y.), *Feyzü'l-cârî*, y.y.

MEHMED FEVZİ (t.y.), *Fihristü'l-âsâr*, y.y.

MEHMED FEVZİ (h. 1313/m. 1895), *Havassu'n-nâfi'a*, y.y.

MEHMED FEVZİ (t.y.) *Hediyeye-i Fevzî*, y.y.

MEHMED FEVZİ (h. 1292/ m. 1875), *Ğarîsetü't-tûbâ*, İstanbul.

- MEHMED FEVZÎ (h. 1305/ m. 1887), 10 Cemâziyelâhir 1305/98, *Karesi Gazetesi*, s. 12.
- MEHMED FEVZÎ (h. 1287/m. 1870), *Kevâ'ib-i Şi'r-i İnşâ*, İstanbul.
- MEHMED FEVZÎ (t.y.), *Kudsiyyü'l-ahbâr*, y.y.
- MEHMED FEVZÎ (t.y.), *Kudsiyyü'l-ferah*, y.y.
- MEHMED FEVZÎ (h. 1304/m. 1886), *Kudsiyyü'l-'irfân*, İstanbul.
- MEHMED FEVZÎ (t.y.), *Kudsiyyü'l-mesnevî*, y.y.
- MEHMED FEVZÎ (h. 1309/m. 1891), *Mesîru'l-halâs*, İstanbul.
- MEHMED FEVZÎ (h. 1314/m. 1896), *Mevhibetü'l-Vehhâb*, İstanbul.
- MEHMED FEVZÎ (h. 1306/ m. 1888), *Miftâhu'l-merâm*, İstanbul.
- MEHMED FEVZÎ (h. 1315/m. 1897), *Nücûmu'l-ihtidâ*, İstanbul.
- MEHMED FEVZÎ (h. 1285/m. 1868), *Tefrîcü'l-kalak*, İstanbul.
- MEHMED FEVZÎ (t.y.), *Temessükü'l-ezyâl*, y.y.
- MEHMED FEVZÎ (1889), *Tesyîru'l-fülk*, İstanbul.
- MEHMED FEVZÎ (t.y.), *Tezkîr-i diyânet*, y.y.
- MEHMED FEVZÎ (h. 1306/ m. 1888), *Tuhfe-i Fevzî*, İstanbul.
- MEHMED TÂHİR EFENDÎ (t.y.), *Osmanlı Müellifleri*, sad. A.Fikri Yavuz-İsmâil Özen, Meral Yayınevi, İstanbul.
- MEVSİLÎ, Abdullah b. Mahmud (2002), *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-Muhtâr*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut.
- MUKÂTİL b. SÜLEYMAN (1998), *Tefsîr-u Mukâtil*, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Amme li'l-Kitâb, Kâhire.
- MÜNÂVÎ, Zeynüddin Muhammed (1989), *el-Fethu's-semâvî bi tahrîci ehâdisi'l-Kadî Beyzâvî*, Dâru'l-Âsime, Riyad.

- MÜSLİM, Ebu'l-Hüseyin (1955), *Sahîh-i Müslim*, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kahire.
- NAMLI, Ali (2001), “İsmail Hakkı Bursevî”, *DİA*, Ankara, c. XXIII.
- NESÂÎ, Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şuayb (1988), *Sünenü'n-Nesâî*, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut.
- NESEFÎ, Ebu'l-Berekât (2008), *Medâriku't-tenzil*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut.
- OKUTAN, Gülten (2004), “Fevzi”, *TDEA*, Ankara, c. IV.
- ÖNER, Coşkun (1988), *Denizli*, Denizli Belediyesi Yayınları, Denizli.
- PAKALIN, Mehmed Zeki (1983), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB Yayınları, Ankara.
- PAKALIN, Mehmed Zeki (2008), *Sicill-i Osmânî Zeyli*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- RÂĞİB el-İSFAHÂNÎ (2010), *el-Müfredât fî ğarîbi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut.
- RÂZÎ, Fahreddin (1990), *Tefsîru'-kebîr*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut.
- SÂBÛNÎ, Nüreddin (1995), *el-Bidâye fî usûli'd-dîn*, DİB Yayınları, Ankara.
- SAFÛRÎ, Abdurrahman (t.y.), *Nüzhetü'l-mecâlis ve müntehabü'n-nefâis*, Beyrut.
- SA'LEBÎ, Ahmed b. Muhammed (2004), *el-Keşf ve'l-beyân*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut.
- SELVÎ, Dilaver (2004), *Kaynaklarıyla Tasavvuf*, Semerkand Yayınları, İstanbul.
- SUBKÎ, Abdulvehhâb b. Ali (2000), *es-Seyfu'l-meşhûr fî şerhi akîdeti Ebî Mansûr*, İFAV Yayınları, İstanbul.
- SUYÛTÎ, Celâleddin (t.y.), *Câmi'u'l-ehâdis*, y.y.
- SUYÛTÎ, Celâleddin (1983), *ed-Dürrü'l-mensûr fî't-tefsîri'l-me'sûr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut.
- ŞAHİNOĞLU, M.Nazif (1991), “Attar, Ferîdüddin”, *DİA*, Ankara, c. IV.

- ŞA‘RÂNÎ, Abdülvehhab (2006), *Kibrît-i Ahmer*, trc. H. Fehmi Kumanlıoğlu, Hüseyin Elmali, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir.
- TABERÎ, İbn CerİR (2003), *Câmi‘u’l-beyân fî tefsîri’l-Kur‘ân*, Dâru Âlemi’l-Kütüb, Riyad.
- TAFTAZÂNÎ, Sâdeddin (1999), *Kelam İlmi ve İslam Akâidi*, trc. Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul.
- TİRMİZÎ, Muhammed b. İsâ (1998), *Sünenü’t-Tirmizî*, Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, Beyrut.
- ULUDAĞ, Süleyman (2002), “Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin”, *DİA*, Ankara, c. XXVI.
- ULUDAĞ, Süleyman (2006), “Nefehâtü’l-üns”, *DİA*, Ankara, c. XXXII.
- ULUDAĞ, Süleyman (1995), *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yayınları, İstanbul.
- UNAN, Fahri (2004), “Mevleviyet”, *DİA*, Ankara, c. XXIX.
- UZUN, Mustafa (1995), “Fevzi Efendi”, *DİA*, İstanbul, c. XII.
- UZUN, Mustafa (2007), “Mehmed Fevzi Efendi ve Mevlidleri”, *M.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 33, Sayı: 2, s. 87-128.
- YAZICI, Tahsin (1997), “Hâfızı Şîrâzî”, *DİA*, Ankara, c. XV.
- YILMAZ, Hasan Kâmil (2002), *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul.
- YILMAZ, Ömer (2008), *Edirne Müftüsü Mehmed Fevzi Efendi*, İlahiyat Yayınları, Ankara.
- ZEBÎDÎ, Muhammed Murteza (2001), *Tâcu’l-‘arûs min cevâhiri’l-kâmûs*, Dâru’l-Hidâye, Kuveyt.
- ZERKÂNÎ (1943), *Menâhilü’l-‘irfân fî ‘ulûmi’l-Kur‘ân*, Dâru İhyai’l-Kütübi’l-Arabiyye, Kâhire.
- ZEYDAN, Abdülkerim (2010), *Medhal li dirâseti’t-teşri’i’l-İslâmiyye*, Müessesetü’r-Risâleti’n-Nâşirûn, Beyrut.

ZİRİKLİ, Hayreddin (1997), *el-A'lâm kamusu terâcimi li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisa*,
Dârü'l-İlm li'l-Melâyin, Beyrut.

ÖZGEÇMİŞ

Ömer Faruk ARSLAN, 10.12.1985 tarihinde Yozgat'ın Yerköy ilçesinde dünyaya geldi. İlköğretimini Kırşehir ve Yozgat'ın çeşitli okullarında tamamladıktan sonra liseyi Yozgat Anadolu İmam Hatip Lisesi'nde 2003 yılında bitirdi. Aynı yıl Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlahiyat bölümüne kaydını yaptırıp, 2007 yılında mezun oldu. Mart 2007'de Kocaeli'nin Gebze ilçesinde İmam-Hatip olarak görev yapmaya başladı. 2007 yılı aralık ayında başladığı askerlik görevini Mayıs 2008'de tamamladı. Aynı yıl Sakarya Üniversitesi Temel İslam Bilimleri Tefsir bilim dalında Yüksek Lisans'a kabul edildi. Eylül 2009'da Diyanet İşleri Başkanlığı Pendik Haseki Eğitim Merkezi'nde ihtisas kursuna başladı. Halen bu kursa devam etmektedir ve evlidir.